

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató:

Monigl István

ISSN 0236-736-x

Sorozatszerkesztő:

Csernák Józsefné dr.

Szerkesztette:

S.Molnár Edit

Lektorálta:

Varga Alajosné

A NÉPESEDÉSI FOLYAMATOKAT BEFOLYÁSOLÓ KULTURÁLIS-TUDATI TÉNYEZŐK VIZSGÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEI

**A Népeségtudományi Kutató Intézet
tudományos szemináriuma**

Budapest, 1985. november 12—13.

**BUDAPEST
1986/2**

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
MEGNYITÓ: Monigl István	7
I.	11
S. Molnár Edit: A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatásai a népesedési jelenségeket befolyásoló kulturális-tudati tényezők köréből	13
Andorka Rudolf: A kulturális normák és értékek szerepe a családok gyermekszámának meghatározásában. /A termékenység egy szociológiai elméletének körvonalai/	20
Dányi Dezső: Tudati elemek a magyar történeti demográfiában ..	35
Csernák Józsefné: A házassági szokások megfigyelésének lehetőségei kohorsz-elemzésekben	53
II.	65
Pataki Ferenc: Szociálpszichológiai megfontolások a népesedési magatartás befolyásolásáról	67
Nagy Lajos Géza: Aggodalmak és várakozások. /Vélemények a társadalomstatistika által vizsgált néhány problémáról/	74
Terestyéni Tamás: Sajtó-tartalomelemzés mint a népesedéspropaganda vizsgálatának eszköze	86
Kamarás Ferenc: A családi környezet hatása a demográfiai magatartásokra	98
Pongrácz Tiborné: A családi élet és az iskola szerepe a fiatalok termékenységi és születésszabályozási magatartásában	118
III.	127
Cseh-Szombathy László: A népesedési folyamatokat meghatározó tényezők mérésének problémái	129

S. Molnár Edit - Pataki Judit: Érték-mozzanatokat tartalmazó változók a népesedési kérdésekkel kapcsolatos, különböző véleményegyüttesek szerveződésében	137
Moksony Ferenc: Betegség és társadalom: értelmezési keretek	143
Oroszi Zsuzsanna: A pronatalista népesedéspolitikai lehetőségei. /Tíz éve házasodott nők véleménye a további gyermekvállalás feltételeiről/	157
ZÁRSZÓ: Tamásy József	171
MELLÉKLET	175
A szeminárium előadói és a vita résztvevői	181

MEGNYITÓ

MONIGL ISTVÁN

Tisztelt Tudományos Szeminárium!

A hazai demográfiai kutatások tiszteletreméltó eredményeket értek el az elmúlt évtizedekben a demográfiai folyamatok leírásában. A demográfiai folyamatok összetevőinek, befolyásoló tényezőinek és hatásainak, azaz a szélesebb társadalmi-gazdasági környezet összefüggéseinek, kapcsolatainak feltárása azonban - az elért eredmények mellett -, jórészt előttünk álló és további erőfeszítéseket igénylő feladat. A demográfiai folyamatok és a társadalmi-gazdasági környezet közötti kapcsolatok önálló területe a kulturális-tudati tényezők működésének, mechanizmusainak feltárása. Ezek a kutatások különösen a folyamatok és változásaik megértéséhez, valamint befolyásolásuk megalapozásához járulhatnak hozzá. E kutatások, amelyek az Intézetben négy éve folynak, a népesedési magatartás, a döntési mechanizmusok megértése, kutatása mellett, azzal összefüggésben, külön célul tüzték ki a népesedéspolitikán belül növekvő fontosságú tudati tényezők szerepének tudományos vizsgálatát, valamint a népesedéssel összefüggő népesedéspropaganda megalapozottabbá tételét, népesedési közvéleménykutatások folytatását is. E kutatási célok megkívánják, hogy a kutatások más tudományágak, így mindenekelőtt a szociológia, a társadalomlélektan fogalmi rendszerét és módszerét is felhasználja. Ezért ezek a kutatások fokozottan interdiszciplináris jellegűek és több helyen jó együttműködésben folynak.

A népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális-tudati tényezők meghatározása, szerkezeti sajátosságai vizsgálata mai felfogásunk szerint közvetlen módon nem képezi tárgyát demográfiai kutatásoknak. Szerepüknek, hatásuknak demográfiai elemzéseinkben való figyelembevételére iránt ugyanakkor egyre nagyobb igény mutatkozik.

Elsősorban a népesedéspolitika hatékonyságával kapcsolatos kutatások azok, amelyeknek szükségszerűen ki kell terjedniük azoknak a társadalmi,

gazdasági folyamatoknak, az életmód elemeinek történelmi, szociológiai megközelítésű vizsgálatára, amelyek népességstruktúrára gyakorolt hatása a népesedési folyamatokkal szorosan összekapcsolódva valósul meg. A társadalmi, gazdasági történések, folyamatok, az életmódnak, az élet minőségének az alakulása formálja a társadalom /és ezen belül különböző rétegek, csoportok/ érték-hierarchiáját. Ez az, amely irányítja, orientálja az emberek életvezetését, tevékenységét, így közvetett módon azokat a lépéseket is, amelyek népesedési folyamatokra is kiható, egyéni döntések alapját képezik.

Egyik legérdekesebb kérdés lehet előttünk, hogy a különböző társadalmi történések, folyamatok hogyan változtatnak a társadalomban élő, különböző értékek és normák rendszerén, más oldalról pedig, hogyan válnak ezek az értékek és normák az egyéni életvezetést, szándékokat, terveket, döntéseket, tevékenységeket irányító mintákká, hogyan épülnek ezek be az egyén attitűdjéibe. Jóllehet, erre vonatkozóan elég gazdag tapasztalati anyaggal rendelkeznek a szociológiai és pszichológiai nemzetközi szakkutatások, kevés ismeretünk van még a - szorosabban a népesedési magatartást befolyásoló - értékek, normák és attitűdök természetéről és működéséről.

Ezekről sokat megtudhatunk multbeli népesedési jelenségek, folyamatok történelmi elemzése révén is; hiszen ezek lehetővé teszik, hogy az emberek tevékenységének különböző társadalmi történésekre adott "válaszait" értelmezzük: pl. milyen tények, események, folyamatok jártak együtt a termékenységi, születésszabályozási, házasságkötési szokások változásaival, a népesség kisebb-nagyobb mértékű vándorlásával stb.

Ugyanezen problémakörnek már kifejezetten módszertani vetülete az, hogy miként alakíthatók át ezek a "tudati elemek" olyan, metrikus formát öltött változókká, amelyek demográfiai elemzésekben is felhasználhatóak. Hogy ez lehetséges, arra legtöbb példát a családtervezési vizsgálatokból tudunk hozni, amelyekben az ún. fiktív gyermekszámok metrikus formája azt imitálja, "mint ha" ezek valóságosak lennének, s így mindazok a műveletek elvégezhetőek velük, mint a valóságos gyermekszámokkal. Az esetek nagy részében azonban a különböző tudati elemek metrikus formája nem "adódik magától"; hogy az elemzésekben változókként használjuk őket, ahhoz bizonyosfajta előmunkálatok szükségesek. A nemzetközi szakkutatások e területen is sok tapasztalati anyaggal szolgálnak, jóllehet, elméleti kereteikben még nincs kialakult konszenzus a szakemberek körében.

Ami a társadalomban élő értékek és normák egyéni attitűdökbe, életvezetési stratégiákba való beépülését illeti, lényeges kérdés számunkra, hogy miként lehetséges az egyéni magatartások befolyásolása, alakítása. Annál is inkább, mert ilyen célkitűzést a népesedéspolitika is megjelöl, elsősorban a gyermekvállalási szándékok, valamint az egészséges életmód befolyásolását tűzve ki feladatul. Ennek két fő terepét a szocializációval, az ifjúság nevelésével foglalkozó intézmények /beleértve ebbe a családi nevelést is/, továbbá a propagandatevékenység jelentheti. Annak vizsgálata, hogy ezek működése mennyire /lehet/ hatékony, szinte önálló kutatási területül kínálkozik.

A népesedéspropaganda hatékonyságával kapcsolatos vizsgálatok gyakran élnek a közvéleménykutatások eszközével is, ezen az úton szerevezve információkat arról, hogy egyes népesedéspolitikai intézkedéseknek milyen a fogadtatása a közvélemény részéről. A közvélemény alakulásával, természetével, szerkezeti sajátosságaival kapcsolatos elméleti és empirikus kutatások - és nem utolsósorban az elemzési módszerek és technikák - fejlődésének eredményeképpen ma e tanulmányok jóval több sikon is hasznosíthatóak: sokat megmutathatnak a népesedési kérdésekkel kapcsolatos vélemények szerveződésének sajátosságaiból, abból, hogy mennyire függenek ezek az emberek általános politikai, gazdasági közérzetétől, s milyen szerepe van alakulásukban a különböző sztereotípiáknak, előítéleteknek. Ez a népesedéspropaganda számára is segítséget nyújthat.

Mindezek alapján a tudományos szeminárium vitái számára a főbb témakörök a következők lehetnek:

- a/ Népesedési folyamatokat meghatározó társadalmi tényezők szociológiai megközelítésű vizsgálatának lehetőségei, keretei;
- b/ A népesedési magatartást befolyásoló értékek, normák és attitűdök vizsgálatának lehetőségei;
- c/ Népesedési magatartások, szokások történelmi módszerű elemzéséből nyerhető tanulságok;
- d/ Un. "lány változók" alkalmazása demográfiai elemzésekben;
- e/ A magatartások befolyásolása; a szocializáció, a népesedéspropaganda eredményességének vizsgálati lehetőségei;

f/ A népesedési kérdésekről alkotott vélemények, nézetek szerkezete, szerveződése.

Szemináriumunknak két funkciót szántunk. Először a közelmúltban folytatott kutatások eredményeinek megvitatását, összefoglalását. Másodszor az 1986-1990 közötti időszakra szóló intézeti kutatási program előkészítését. Az intézeti kutatási irány keretében folyt és folytatni szándékozott kutatásokról S. Molnár Edit fog részletesen beszámolni. Én röviden a jövőbeni előzetes elképzelések néhány fő elemét említeném. Így az 1986-1990 között rendszeressé és hagyományossá tennénk a Tömegkommunikációs Kutatóközponttal igen jó együttműködésben folytatott népesedési közvéleménykutatásokat. Ennek egyik fő célja a népesedéspolitika hatásának figyelemmel kísérése, a népesedéspolitika folyamatos korszerűsítésének megalapozása. Egy másik témakörben fel kívánjuk dolgozni az utóbbi évtizedek nagyobb népesedési vitáit, azokat amelyek az 1960-as évek elején, az 1970-es évek elején és az 1980-as évek fordulóján voltak. Fontosságot tulajdonítanék személy szerint annak, hogy ezeknek a vitáknak az elemzéséhez képesek legyünk elválasztani azt, ami valóban népesedési, demográfiai vita és azt ami politikai, ideológiai, esetleg társadalompolitikai és ami ezekben a vitákban összeolvadva, el nem különítve jelenik meg. Ezért is e viták sokszor lezáratlanok, eredményük - legalábbis számomra - zavarosnak tűnik. További ilyen törekvés, hogy az eddig nagyrészt termékenységcentrikus kutatásokat tematikusan szeretnénk szélesíteni, mindenekelőtt a családok, az öregedés, az egészség témaköreiben.

Tisztelt Tudományos Szeminárium! Kivánok jó munkát és eredményes vitákat.

I.

A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSAI A NÉPESEDÉSI
JELENSÉGEKET BEFOLYÁSOLÓ KULTURÁLIS-TUDATI TÉNYEZŐK KÖRÉBŐL

Népesedési jelenségekről beszélve a termékenységen kívül más jelenségeket vagy népesedési folyamatokat is említhetnénk, amelyek alakulásában az egyének, családok, kisebb-nagyobb csoportok szándékai, döntései, tervei, magatartásai is szerepet játszanak. /Pl. a házasságkötések, a válások, a vándorlás, a gazdasági aktivitás megkezdése és befejezése stb./ Kutatásainkról szólva azonban ma mégis elsősorban a termékenységet befolyásoló tényezőkre gondolunk, valamint - ezzel összefüggésben - a családi egvüttlélést jellemző magatartások alakulására. Ezt nemcsak az indokolja, hogy hazánk kedvezőtlen népesedési helyzetét jelenünkben a termékenység alakulása határozza meg a legjobban, hanem az is, hogy azokban az országokban, amelyeket ma a fejlett társadalmak közé szoktak sorolni, a népesedési jelenségeket és folyamatokat befolyásoló kulturális-tudati tényezők kutatása ugyancsak elsősorban a termékenységet meghatározó tényezők vizsgálatára irányul.

A nemzetközi kutatások elméleti háttérének kialakulása az 1960-as évekre nyúlik vissza. Nézetünk szerint ezeken belül mind az un. közgazdaságtani, mind pedig a szociológiai elméleteknek van létjogosultságuk. A közgazdasági elméletek meg tudják magyarázni a családi jövedelem és a gyermekszám közötti, főként homogén társadalmi csoportokon belül, rövid távon érvényesülő szoros, pozitív korrelációt. Ugyanakkor az utóbbi időben igen jelentős kísérletek folynak arra, hogy ebbe a magyarázatba beépítsék a társadalomban élő értékek és normák változásait /e kísérlet egyik legjelentősebb képviselője, Eastarlin kifejezésével: "izlések", "preferenciák" változásait/, illetve társadalmi rétegek szerinti eltéréseit is. A termékenység szociológiai elméletei abból indulnak ki, hogy a szülők gyermekeik számáról nem gazdasági megfontolások alapján döntenek, hanem az adott kultúrában kialakult normatívák alapján. Kevés kísérlet van azonban még annak megkeresésére, hogy milyen társadalmi tényezők hatására alakulnak ki és változnak e kulturális normák.

Engedjék meg, hogy házigazdaként - röviden - ismertessem azokat a kutatásokat, amelyek a szeminárium fő témakörében az Intézeten belül folynak.

Ennek a témakörnek vizsgálata a demográfiai, szociológiai és pszichológiai nemzetközi szakirodalomban meglehetősen újkeletű, ezért nincs nagy szakirodalma és nincsenek kialakult módszerei. A hazai kutatások megindítását azonban mégsem nevezhetjük teljesen hagyomány nélkülinek. A Központi Statisztikai Hivatalon belül már az 1960-as évek elején megkezdődött az ún. termékenységi és családtervezési vizsgálatok, valamint az egyes házassági kohorszok longitudinális vizsgálatának sorozata, amelyek igen jelentős adatbázissal szolgálnak a családtervezési módszerek elterjedéséről, a gyermekszám-ideálok változásairól, s ezek társadalmi rétegenkénti differenciáiról. Az előzményekhez tartoznak azok az 1970-es években lefolytatott népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvéleménykutatások, amelyeket részben a KSH Népeségtudományi Kutató Intézete, részben a Tömegkommunikációs Kutatóközpont keretei között hajtottunk végre, s amelyek azt mutatták meg: milyen mértékben terjedtek el és mennyire intenzíven élnek a közvéleményben azok a gyermekvállalásra és gyermekszám-ideálokra vonatkozó nézetek, amelyek az érintett, fiatal házaspárokra jellemzőek, vagy - más oldalról - mennyire hordozói a fiatal házások a közvéleményben élő nézeteknek, ítéleteknek.

A nemzetközi szakkutatások tapasztalatai mellett elsősorban ezek jelentették azt a bázist, amelyek a kutatási koncepció kialakításának alapjául szolgáltak. De ide kell sorolnunk az elmúlt időszakban igen jelentősen fellendült hazai családszociológiai kutatásokat is, amelyek eredményei, tapasztalatai számunkra nélkülözhetetlenek. Végül - azt reméljük - sokat ígérő együttműködést alakíthatunk ki mindazokkal a hazai társadalomkutatási műhelyekkel, amelyek a magyar társadalom értékrendszerének egy hosszabb történelmi távon belüli alakulása magyarázatát kutatják. Az adott társadalomban elfogadott gyermekszám-értékek és normák kialakulásának vizsgálatára aligha tudnánk vállalkozni anélkül, hogy ne tennénk kísérletet annak tisztázására: miként helyezkednek el ezek a magyar társadalom értékrendszerének egészében.

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetben 1982 elejére alakult ki a "Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális-tudati tényezők vizsgálata" című intézeti kutatási irány programja, amelynek megvalósítására külön témacsoport jött létre. A kutatások 1982-ben indultak meg, egyszerre több területen. A következőkben ezek helyzetéről, részben pedig - hiszen mindössze közel négy esztendőre tekinthetünk vissza - bizonyos eredményeiről adunk áttekintést.

Az empirikus kutatások három nagyobb területen indultak meg. Az első terület a gyermekvállalásban érintett népeiséget öleli fel, és azt a feladatot tűzi ki, hogy feltérképezze a gyermekvállalásban, a családépítésben szerepet játszó motívumokat, azok természetét, szerveződését, a kialakulásuk mögött álló érték- és normarendszert.

A második területet a népesedési kérdésekről kialakult közvélemény jelenti, s így az ezt hordozó felnőtt lakosságot, annak különböző rétegeit és csoportjait érinti. Az első adatfelvételekkel azt szeretnénk megtudni: milyen intenzitású, és mennyire elterjedt nézetek élnek ma az ország népesedési helyzetéről; létezik-e e kérdésekről a közvéleménykutatás mai, modern eszközeivel és módszereivel jól leírható közvélemény; befolyásolják-e a véleményeket erkölcsi, ideológiai, politikai indíttatású sztereotípiák, előítéletek; valamint: befolyásolja-e a lakosság "jövőképe" optimista vagy pesszimista beállítódása. Azt tételezzük fel ugyanis, hogy ha ilyen kapcsolatok léteznek, azok valamit megmutatnak a lakosság által kinyilvánított, deklarált vélemények mögött álló értékek és normák természetéből is.

A harmadik területet az értékek és normák közvetítésével foglalkozó csatornák vizsgálata jelenti, közelebbről, a különböző - informális és formális /intézményes, szervezeti/ - kommunikációs csatornák által közvetített tartalmak dokumentumainak elemzése. Tekintettel arra, hogy a társadalomban meglévő érték- és normarendszer változása relative lassu folyamat, így bizonyos értékek és normák kialakulása igen régi időkre vezethető vissza, s hagyományozódik tovább generációról generációra, azok természetéről, mechanizmusairól sokszor kizárólag csak a különböző dokumentumok - pl. szokások leírásai, jogszabályok, politikai irodalom, tömegkommunikációs tartalmak stb. - alapján alkotunk képet. Ez orientálhat bennünket abban is, hogy megállapítsuk: lehetséges-e, s ha igen, hogyan lehetséges az értékek és normák rendszerét és tartalmát befolyásolni, esetünkben: milyen mértékben számíthatunk a népesedéspropaganda hatékonyságára.

Először - igen vázlatosan - azokról a kutatásainkról beszélnék, amelyeket a gyermekvállalásban, családépítésben szerepet játszó motívumok vizsgálatával kapcsolatban kezdtünk meg.

Erre elsősorban a KSH Népesedésszatisztikai Főosztályán megkezdett, az 1982-1983-ban házasságot kötött fiatal párok longitudinális vizsgálata adott alkalmat. Lehetőséget kaptunk arra, hogy az első adatfelvételre egy kü-

lön kérdőív-blokkal épülünk rá, amelynek kialakítása, feldolgozási és elemzési tervének elkészítése és a matematikai-statisztikai elemzések megindulása elképzelhetetlen lett volna a Főosztály munkatársainak, Kamarás Ferencnek és Orcsi Zsuzsánának aktív, szakmai közreműködése, valamint Futó Péter matematikus munkája nélkül. A kérdésblokk lényegében két értékelő skálát tartalmaz: egy un. elégedettség-skálát és egy szorongás-skálát. Ezek kialakításában az 1960-as és 1970-es években ismertté vált - főként Angliában és a skandináv országokban alkalmazott un. elégedettség-vizsgálatok metodikájára támaszkodtunk. Az elégedettség-skála a mindennapi élet tiz területére vonatkozóan érdeklődik a házasságkötés előtt álló fiatal párok mindkét tagjánál az iránt, hogy e területekkel mennyire elégedettek, s mire számítanak: mennyire lesznek ezekkel elégedettek néhány év múlva. A szorongás-skála 15 területet sorol fel, s arra kéri a megkérdezetteket: mondják meg, hogy jövőjükre gondolva aggodalmaskodnak-e ezek miatt, s ha igen, milyen mértékben. A későbbiekben azt fogjuk megvizsgálni, hogy a fiatal párok elégedettség-, illetve szorongás-mutatói kapcsolatba hozhatóak-e családterveikkel, vagy sem. Tekintettel a vizsgálat longitudinális jellegére, a kérdéseket az újabb kikérdezéseknél is feltehetjük és a véleményváltozásokat regisztrálhatjuk. Az eddig rendelkezésünkre álló, előzetes eredmények azt mutatják, hogy míg a jegyespárok meglehetősen optimistának mutatkoznak saját, egyéni jövőjük /pl. anyagi- és lakáshelyzetük/ alakulásában, aggodalmaik, szorongásaik inkább "társadalmi szférákat" érintenek: az áremelkedések, a feszült nemzetközi helyzet, az alkoholizmus terjedése, az emberek közötti megértés romlása miatt jobban aggodalmaskodnak, mint saját egyéni boldogulásuk miatt.

A kérdőív tartalmazza a gyermekszám-tervekre vonatkozó hagyományos kérdést is, valamint - nyitott kérdés formájában - indoklást kért: miért éppen ennyi gyermeket tervez a menyasszony, illetve a vőlegény. A nyitott kérdésekre adott válaszok tartalomelemzésére egy igen részletes tipológiarendszert készítettünk. A tipológiarendszer Maslow-nak a szükségletek hierarchiájára vonatkozó elméletére építkezik, bár ettől - mivel kialakítása elsősorban a kérdőívek teljeskörű felhasználásán alapult - bizonyos vonatkozásokban eltér. Az előmunkálatok alapján megállapíthattuk, hogy a fiatal párok motívumainak csak egy részét jelentik az un. anyagi megfontolások, nagy részükben pszichológiai természetű cél- és eszközértékek fogalmazódnak meg.

A motívumok vizsgálatára vonatkozó másik empirikus kutatásunk ez év szeptemberében indult meg, a három- és többgyermekes családok társadalmi-demográfiai helyzetének vizsgálata céljából. A kérdőív - ezuttal sokgyerme-

kes családokról lévén szó - a több gyermek vállalása mellett szóló motívumok tartalmának, szerveződésének vizsgálatát is magában foglalja.

Mint említettem, a témacsoport munkáinak másik fő irányát a közvéleménykutatások jelentik. Intézetünk ezeket a Tömegkommunikációs Kutatóközponttal szoros együttműködésben készíti, az adatfelvételek, a feldolgozások és az elemzések lényegében a TK Közvéleménykutató Osztálya szervezeti keretei között zajlanak Nagy Lajos Géza osztályvezető irányításával, Pataki Judit témafelelősi tevékenységével, valamint Bartók János matematikus segítségével és közreműködésével.

Elsőízben az öregséggel kapcsolatos nézetekről és előítéletekről hajtottunk végre országos, reprezentatív közvéleménykutatást az Akadémiai Ad hoc Munkabizottság felkérésére. Bár ennek speciális célja csak kevéssé kapcsolódik direkt módon népesedési problémákhoz, mégis voltak olyan eredményei, amelyek általános érvényűek, s így fő célkitűzéseinket is szolgálták.

Kimutattuk, hogy a közvéleményben - az életmód változásai következtében - valamelyest fellazultak az öregekkel való családi együttélésre vonatkozó normatívák. Az öregekről gondoskodást általában ma is a fiatalabb családtagok kötelességének érzik az emberek, de az a tény, hogy ezt a mai családok nehezen tudják megvalósítani, ma már sokszor nyilvánul meg ambivalens, vagy éppenséggel az idős koruak iránti intoleráns magatartásban. A vélemények többváltozós matematikai-statisztikai elemzései révén kimutathattuk azt is, hogy az idős koruakról való gondolkodásmód különböző, egymástól elkülönülő mezőnyökben jelentkezik, és attól függően, hogy a gondolkodásmód mely mezőnyéről /faktoráról/ van szó, beszélhetünk az öregek iránti toleránsabb, vagy intoleránsabb beállítódásról. Fontos eredménynek tekintjük, hogy mind a családi élet egyes vonatkozásairól alkotott véleményeket, mind pedig az un. előítéletes gondolkodást milyen nagy mértékben jellemez egy olyan, kutatásainkban eddig még nem alkalmazott változó, mint a vallásosság foka. /Erről részletesebben is szeretnénk beszélni a tudományos szemináriumon sorra kerülő előadásunkban./

1983-84-ben zajlott le egy másik, általánosabb népesedési témákkal foglalkozó közvéleménykutatásunk is, amelynek eredményeit az intézeti Közlemények 1985. évi 60. számában foglaltuk össze. Ennek kérdőíve kiterjedt a közvélemény által ideálisnak tartott, és az un. nagycsaládokra jellemző gyermekszámnak, valamint a sokgyermekes családokról alkotott véleményeknek és előítéleteknek a vizsgálatára; az állam és privát szféra viszonya megítélésének tu-

dakolására, valamint a lakosság optimista, illetve pesszimista beállítódásának vizsgálatára.

Idén ősszel újabb közvéleménykutatás adatfelvétele zajlott le, amelyben a standard kérdések mellett /un. ideális gyermekszám, valóságosnak hitt gyermekszám, nagycsaládok gyermekszáma, optimista-pesszimista beállítódás/ ezuttal az 1984 őszén hozott népesedéspolitikai intézkedések fogadtatását állítottuk középpontba.

Kutatásaink harmadik fő irányát az értékeket és normákat közvetítő csatornák dokumentumainak elemzése jelenti. E próbálkozásaink több szálon is megindultak:

- Az Intézet "17 éves és fiatalabb életkorban házasságon kívüli szülések" vizsgálatával kapcsolatban - ennek előtanulmányaként - került sor a házasságon kívüli szülésekkel kapcsolatos magyar jogi népszokások áttekintésére, kiemelve e népszokások azon elemeit, amelyek egy napjainkig is továbbélő, előítéletes gondolkodásmód jelenlétéről árulkodnak. Rámutathattunk arra, hogy a régebbi időkben ez az előítéletes gondolkodásmód a házasságon kívüli szüléseknek csak bizonyos típusainál nyilvánult meg, de nyomait még napjaink joggyakorlata is magán viseli.
- Az idős koruakkal kapcsolatos előítéletes gondolkodásmód vizsgálatának előtanulmányaként került sor az öregkorra, az öreg emberekre vonatkozó magyar közmondások tartalomelemzésére. Ennek révén emelhetünk ki olyan, az öregek iránti toleranciát és intoleranciát sugalló sztereotípiákat, amelyek hosszú életűnek bizonyulnak, s napjainkban is alkalmasak arra, hogy az előítéletes gondolkodásmódot jellemezzék.
- A népesedéspropaganda-módszerek kidolgozásának segítségét célozta az a sajtó-tartalomelemzés, amely a Népszabadság, a Magyar Nemzet és a Nők Lapja hat évfolyamára terjedt ki. Ezekből az évfolyamokból egy részletes tipológia-rendszer segítségével emeltük ki a népesedéspropaganda-tartalmaidat, vizsgálva, hogy az 1962-1982 közötti periódusban melyek voltak, s miként változtak a preferált értékek és normák, amelyekről a tömegkommunikáció úgy vélte: leginkább befolyásolják a népesedési magatartásokat. E kutatás ered-

ményeiről a kutatást irányító, és az elemzést készítő nyelvész-szociológus kolléga, Terestyéni Tamás, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársa számol be előadásában.

Témacsoportunk - a dolog természetéből adódóan - feladatának tekintti bizonyos módszertani kutatások végzését is. Ezek egyik fő területét kérdés-metodikai vizsgálatok jelentik, egy másik területét pedig azoknak a látgy változóknak a kialakítása, amelyek nemcsak véleménykutatásainkban, hanem - nézetünk szerint - demográfiai elemzésekben is felhasználhatóak lennének.

Létszámunkból és anyagi erőforrásainkból is következik, hogy tematika szempontjából az eddigi kutatások territóriumra meglehetősen behatárolt, valamennyi - többé-kevésbé - a termékenység, a családtervezés témájához kapcsolódik. Munkánkban új színfoltot jelentett Moksony Ferenc kollégánk bekapcsolódása, aki - érdeklődésének megfelelően - részben a népesedési jelenségek és folyamatok más területeire vonatkozóan, részben pedig az elemzések komplexebb módszereinek alkalmazásával látott hozzá kutatásai megszervezéséhez. Első tapasztalatairól tudományos szemináriumunkon külön előadással számol be.

Végül, de nem utolsó sorban szeretném megemlíteni, hogy az Intézetünkben folyó, különböző kutatók, illetve kutatócsoportok szükségyszerűen kerülnek szembe olyan népesedési jelenségek és folyamatok befolyásoló tényezőinek megfejtésével, amelyben éppen az adott jelenséget, folyamatot hordozó népesség tudatos magatartása szolgálhat magyarázatul. Mindenekelőtt Pongrácz Tiborné kutatásait említhetném, mivel kikérdezésen alapuló demográfiai kutatásokkal elsősorban ő foglalkozik Intézetünkben, de hasonló problémákat jelzett Dányi Dezső demográfia-történeti kutatásai során, továbbá Csernák Józsefné, amikor a házassági mozgalom várható alakulásával kapcsolatos hipotézisek kidolgozásával foglalkozott. Tudományos szemináriumunkon mindhárom kollégától előadást hallhatunk.

Szeretnénk remélni ugyanakkor, hogy a más társadalomkutató műhelyek, intézetek képviselőiben jelenlévő kollégák észrevételei, javaslatai ugyancsak hozzájárulhatnak kutatásaink tematikájának bővítéséhez, valamint intézményeink közötti, szorosabb együttműködés kialakulásához.

A KULTURÁLIS NORMÁK ÉS ÉRTÉKEK SZEREPE A CSALÁDOK GYERMEKSZÁMÁNAK MEGHATÁROZÁSÁBAN

/A termékenység egy szociológiai elméletének körvonalai/

A szociológia és a kulturális antropológia a köznapinál sokkal szélesebb értelemben használja a kultura fogalmát. Míg a magyarországi köznap szóhasználatban a kultura fogalomkörébe általában egyrészt bizonyos tárgyakat /például butorokat/, másrészt bizonyos szellemi javakat /irodalmi alkotásokat, zeneműveket/ vonnak be, az említett két tudomány felfogása szerint a kultúrába beletartozik az adott társadalmi közösség által használt tárgyak összessége, továbbá a környező világról alkotott gondolatok, értékelések, ismeretek, valamint a mindennapos viselkedést befolyásoló szabályok. Az értékek és a normák tehát a kultura részei.

Az értékek a társadalom tagjai által elfogadott elgondolások arról, hogy milyen viselkedések, kapcsolatok, érzések és célok kívánatosak. A normák viszont konkrét szabályok arra vonatkozóan, hogyan kell viselkedni bizonyos helyzetekben. A normákat fontosságuk és kikényszerítésük szerint osztályozhatjuk. A szokások a legkevésbé fontosak és áthágásuk legfeljebb enyhe társadalmi rosszallást vált ki. Az erkölcsi szabályok fontos társadalmi értékekhez kapcsolódnak és megsértésük enyhétől igen súlyosig terjedő társadalmi elítélést eredményez. Végül a jogszabályok olyan speciális normák, amelyeknek hatalmi eszközökkel való kikényszerítését az állam helyezi kilátásba.

Mivel az embert - az állatvilágtól eltérően - nem irányítják az ösztönei teljes biztonsággal a mindennapi társadalmi életben, kulturára, ezen belül értékekre és normákra minden társadalomban szükség van. Mint R. Freedman /1963/, aki a termékenység szociológiájáról az első könyvet írta /1961-1962/, megfogalmazta "ha a társadalom sok tagja valamely ismétlődő közös problémával kerül szembe, amelynek fontos társadalmi következményei vannak, akkor normatív megoldást fejlesztenek ki. Ez a megoldás, amely az egy meghatározott helyzetben való viselkedés szabályait tartalmazza, a kultura részévé válik és a társadalom hallgatólagos vagy kimondott jutalmakkal és büntetésekkel indoktrinálja tagjait, hogy többé-kevésbé alkalmazkodjanak

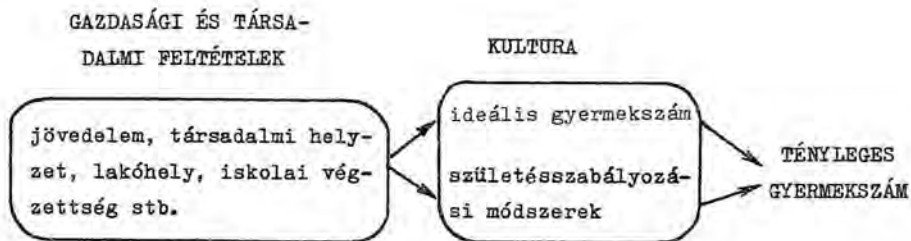
ezekhez a normákhoz". A családok gyermekszámára vonatkozó döntés nyilvánvalóan olyan probléma, amely minden társadalom majdnem minden tagjának életében ismételtelen felmerül, ugyanakkor nem csak a házaspár, hanem az egész társadalmi közösség szempontjából igen fontos kérdés. Ha valamely társadalomban sokkal több gyermek születik, mint amekkora a halálesetek száma, akkor ez a közösség azzal a veszélyhelyzettel kerülhet szembe, hogy - hacsak nem képes a megtermelt javak mennyiségét hasonló ütemben növelni - elszegényedik, sőt szélső esetben éhínség következtében halandósági katasztrófa lép fel. Ha viszont a halálozások számánál kevesebb gyermek születik, a társadalmi közösség előbb-utóbb kihal. Ezért nagyon is jól érthető, miért alakulnak ki minden társadalomban, azon belül minden társadalmi rétegben, csoportban meghatározott normák arra vonatkozóan, hogy mekkora a családok kívánatos gyermekszáma, és hogy miért kapcsolódnak nagyon világos értékek ennek a gyermekszámnak megvalósításához. A gyermekszámra vonatkozó normák legtöbbször erkölcsi jellegűek, a normánál kevesebb és többgyermekes házaspárokat egyaránt erkölcsileg ítélik el /önzőnek, illetve felelőtlennek tartják/. Ritkán előfordul jogi szabályozás és kikényszerítés is.

D.J. Bogue /1969/ demográfiai kézikönyvében ezt így fogalmazta meg: "... minden társadalomnak vannak normái, amelyek a népesség növekedését irányítják. Ezek a normák nem a kívánatos népességszámra és az optimális népességnövekedési ütemre vonatkozó explicit vélemények, hanem arra vonatkozó vélemények, hogy mi a család ideális nagysága, vagyis hány élő gyermeke kell hogy legyen egy házaspárnak, amikor eléri reprodukív periódusának végét. A befejezett családnagyság olyan fogalom, amely közvetlenül lefordítható a népesség növekedési ütemére. Ezért a társadalom kulturális demográfiai politikáját tükröző kulturális érték".

A kultúra nem csak az ideális családnagyságra vonatkozó elképzeléseken keresztül, hanem az ideál megvalósításának eszközein keresztül is befolyásolja a tényleges termékenységet. A kultúra részei ugyanis a születéskorlátozás módszereire, eszközeire vonatkozó ismeretek és az azok alkalmazhatóságára vonatkozó normák is.

G. Hawthorn, a termékenység szociológiájával foglalkozó újabb könyv szerzője /1970/, joggal hangsúlyozta azonban, hogy a termékenység szociológiai magyarázata nem elégedhet meg azzal, hogy rámutat a kulturális értékek és normák szerepére, hanem kísérletet kell tennie az értékek és normák alakulásának megértésére, kutatnia kell azokat a gazdasági és társadalmi tényezőket, amelyek a normák és értékek változását okozzák.

A termékenység szociológiai magyarázatának modelljét tehát a következőképpen lehet leírni:

E szemantikus modell segítségével a termékenység szociológiai magyarázatát az alábbiak különböztetik meg a más tudományokból kiinduló elméletektől:

- A hagyományos demográfiai elméletek, közöttük például a demográfiai átmenet elmélete, általában hallgatólagosan feltételezték, hogy a gazdasági és társadalmi folyamatok közvetlenül hatnak a termékenységre, vagyis eltekintettek a kulturális értékek és normák közvetítő szerepétől.
- A termékenység közgazdaságtani elméletei feltételezték, hogy a gazdasági körülmények közvetlenül befolyásolják a házaspároknak a gyermekszámra vonatkozó döntéseit.
- A termékenység pszichológiai magyarázatának kísérletei a házaspár értékeinek, normáinak, attitűdjeinek a gyermekszámra való hatását vizsgálták és elhanyagolták a társadalmi tényezők hatását a házaspár gondolkodására.

Miközben egyrészt határozottan az a véleményem, hogy a családok gyermekszámának alakulását a leírt szociológiai megközelítéssel lehet legjobban kutatni és megmagyarázni, másrészt azt is el kell ismernem, hogy a termékenység szociológiai vizsgálatai eddig nem értek el igen jelentős eredményeket.

Ezért a továbbiakban először azt próbálom érzékeltetni, hogy a többi említett elméleti irányzatokban hogyan kerültek előtérbe az utolsó években a szociológiai elmélet elemei.

A kulturális tényezők a demográfiai átmenet elméletében

A demográfiai átmenet elméletének első megfogalmazásaiban, például F. Notestein-nél /1953/ szerepelnek a demográfiai /halandóság csökkenés/, gazdasági /iparosodás/ és társadalmi /városiasodás, nők kereső munkája, mobilitás/ tényezők mellett kulturális típusúak is, mint a nagy gyermekszámot támogató vallási nézetek háttérbe szorulása, a kis család ideáljának térhódítása. Mégis elmondhatjuk, hogy kezdetben a jól definiálható és mérhető gazdasági és társadalmi változásokra helyezték a fő súlyt a termékenység csökkenésének magyarázatában. A princetoni kutatás sorozat, amely a demográfiai átmenet elmélet verifikálásának legnagyobb szabású kísérlete volt, eredetileg szintén abból a feltevésből indult ki, hogy a főképpen a 19. századra vonatkozó európai regionális házassági termékenységi mutatók és az iparosodás, városiasodás, iskolai végzettség, valamint halandóság /elsősorban csecsemőhalandóság mutatók/ közötti kapcsolat kimutatásával sikerül megállapítani, hogy ezek hogyan hatottak a termékenység szintjére, illetve milyen szintjüknél indult meg a termékenység hosszú távu csökkenése. Az elvégzett elemzések azonban éppen azt mutatták meg, hogy a termékenység csökkenés országoként és régióként nagyon eltérő iparosodottsági, városiasodottsági stb. szinten indult meg, tehát szükségképpen egyéb tényezőknek is közre kellett játszaniuk, vagy az említett gazdasági és társadalmi változások hatása egyéb tényezők közvetítésével kellett, hogy érvényesüljön /E. Van de Walle, J. Knodel, 1967/. Ennek a felismerésnek alapján fogalmazta meg R. Lestaege azt a hipotézist, hogy a termékenység csökkenésében a döntő tényezőt nem a fent említett gazdasági és társadalmi változásokban, hanem a vallás és általában a hagyományos értékek és normák meggyengülésében, más szóval a szekularizációban, valamint az individualizmus térhódításában kell keresnünk /R. Lestaege, 1983/. Ezek alapvetően kulturális természetű változások. A princetoni vizsgálat sorozat eredményeit tárgyaló konferencia tanulságait összefoglaló tanulmányában S. C. Watkins /1985/ szintén aztemelte ki, hogy a kulturális szempontból homogén régiók nupcialitásának és házassági termékenységének hasonló alakulása - szemben az eltérő kulturájú régiók nupcialitásának és termékenységének azonos gazdasági és társadalmi fejlettség szinten is megfigyelhető jelentős különbségeivel - a kultúra és a történeti hagyományok lényeges befolyására enged következtetni.

A princetoni vizsgálat sorozattól függetlenül dolgozó kutatók is egyre nagyobb súlyt helyeznek a kulturális természetű változókra. H. Le Bras és E. Todd /1981/, valamint később H. Le Bras /1985/ például két kulturális tényezővel, 1. a katolicizmus befolyásával és 2. az öröklési rendszerrel ma-

gyarázta a termékenység regionális különbségeinek alakulását a 19. századi Franciaországban. A katolicizmus visszatartott a házasságon belüli születéskorlátozástól /viszont az idősebb korban történő házasságkötést elősegítette/, az osztatlan öröklés pedig elősegítette a születéskorlátozást annak a kívánatos célnak megfelelően, hogy egyetlen fiuörökös maradjon a szülők után.

A kulturális tényezők beépítése a termékenység közgazdaságtani elméleteibe

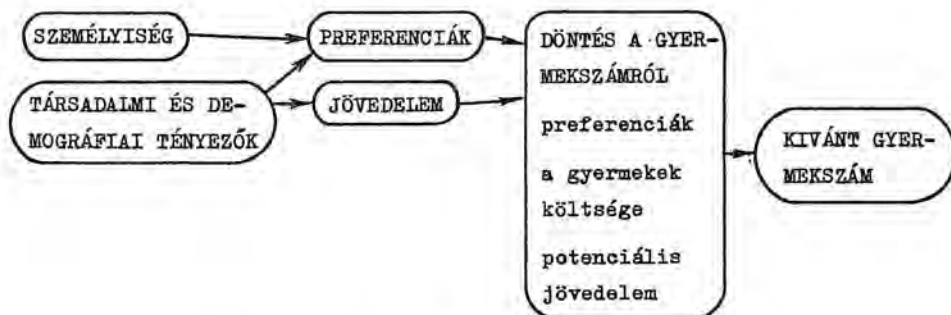
A termékenység közgazdaságtani elméletének - vagy a chicagói háztartásgazdaságtani iskolának - eredeti és "tisztá" megfogalmazásaiban /G. S. Becker, 1960, 1981/ a család gyermekszámát a házaspár racionális megfontolások alapján, a férj és a feleség jövedelme, a gyermekek felnevelésének költsége alapján dönti el. Ezt a racionális kalkulációt legfeljebb egy átmeneti időszakban zavarhatja meg az, hogy a családok különböző mértékben vannak tisztában a születéskorlátozás módszereivel.

A közgazdaságtani elmélet három jelentős - a chicagói iskolától független - képviselője azonban utóbb bevezette a szociológiai típusú tényezőket, más megnevezéssel ugyan, de lényegében a kulturális értékeket és normákat az elméleti modelljébe. H. Leibenstein "a homo oeconomicuson túl" című munkájában /1976/ a gazdasági tevékenységek teljes körére vonatkozóan enyhíti a haszon maximalizálás feltételezését, mondván, hogy a külső feltételek kisebb változása esetén a gazdálkodó ember termelőként és fogyasztóként egyaránt hajlamos korábban már kialakult viselkedésénél megmaradni, rutinszerűen eljárni, a konvenciókat követni. A termékenységre átvive ezt a gondolatot /H. Leibenstein, 1982/ rámutat, hogy éppen a családok gyermekszámára vonatkozóan nagyon erősek a társadalmi konvenciók és a házaspár csak akkor tér el ezektől, ha a konvenciókhoz való ragaszkodás gazdasági szempontból igen hátrányossá válik. A konvenciókat joggal tekinthetjük az értékekkel és normákkal teljesen vagy közel azonos fogalomnak.

R. A. Easterlin /1969, 1978/ pedig többek között azzal egészítette ki a termékenység közgazdaságtani elméletének chicagói megfogalmazását, hogy nem vette kívülről adottnak és változtathatatatlannak a preferenciákat vagy indifference görbéket, amelyek a családoknak a gyermekszámra vonatkozó döntéseinél szerepet játszanak, hanem feltételezte: a preferenciák vagy izlések változnak, nemzedékről nemzedékre vagy társadalmi rétegenként eltérő lehet az a fogyasztási jószág mennyiség, amelyről a házaspár hajlandó lemondani egy to-

vábbi gyermek vállalása érdekében. Ezek a preferencia görbék pedig egyértelműen a gyermekek és a többi fogyasztási javak egymáshoz viszonyított értékét fejezik ki grafikus formában. Tehát R. A. Easterlin szerint az értékek változása befolyásolja a házaspárok kívánt gyermekszámát. Az értékek változásának mechanizmusát illetően feltételezi, hogy minden nemzedék preferenciái - a szociológiai elmélet nyelvén: értékei - saját fiatalkorában, a szülői családban töltött időszakban alakulnak ki. Családalapításuk után legalább azt az életszínvonalat kívánják maguk számára biztosítani, amelyet nagyjából tizenéves korukban a szülői családban tapasztaltak. Ehhez "igazítják" gyermekszám terveiket; ha a családalapítás utáni keresetek elég magasak ahhoz, hogy a fiatalkori életszínvonal biztosítása mellett 3-4 gyermek felnevelését vállalják, akkor nagyrészüknél ennyi gyermeke fog születni, ha viszont keresetük viszonylag alacsony, akkor inkább kevesebb gyermeket terveznek, mint hogy életszínvonaluk csökkenését vállalják. Így a gyermekek és a más fogyasztási javak egymáshoz viszonyított értéke R. A. Easterlin szerint sajátos hosszú hullámmozgás szerint alakul.

B. A. Turchi /1975/, a közgazdaságtani elméletnek az előbbieknél jóval fiatalabb képviselője, amikor az amerikai házaspárok "gyermek iránti keresletének" függvényét reprezentatív adatfelvételek másodelemzése alapján kívánta megbecsülni, elméleti modelljébe kifejezetten beépítette a preferencia strukturát. Ez a modell főként annyiban különbözik a termékenység szociológiai magyarázatának fent bemutatott modelljétől, hogy a férj és feleség jövedelme kifejezetten szerepel benne:

A társadalmi rétegenként és demográfiai csoportonként eltérő preferenciák két úton befolyásolják a gyermekszámra vonatkozó döntést: 1. a házaspár haszon függvényének konkrét alakján /vagyis a gyermekek és más javak egy-

máshoz viszonyított "hasznán", értékén/ keresztül, 2. a gyermekek költségein keresztül, ugyanis a házaspár társadalmi környezete meglehetősen szorosan meghatározza azt, hogy egy-egy gyermeknek milyen minőségű ellátást és nevelést kell biztosítani. A keresleti függvények becslésekor azonban csak úgy tudja figyelembe venni a preferenciák különbségeit, hogy megbecsüli a szokásos differenciális termékenység vizsgálatokban alkalmazott kategóriáknak /például a feleség iskolai végzettségének, gazdasági aktivitásának, a mezőgazdasági származásnak, a vallásnak/ hatását a várt gyermekszámra.

Személyiséglélektani elméletek

A demográfusok körében régi törekvés, hogy az egyes családok eltérő gyermekszámát magyarázó elméletekbe felvegyék a személyiséglélektani tényezőket. Azonban sem az indianapolisi, sem a princetoni adatfelvétel eredményei alapján nem sikerült a szülők személyisége és a gyermekszám között feltételezett kapcsolatokat igazolni.

Az utolsó 10-15 évben a fejlett társadalmakban még inkább előtérbe került a személyiséglélektani tényezők szerepének kutatása annak a megfontolásnak alapján, hogy miközben a társadalmi rétegek közötti termékenység differenciák lecsökkentek, egyéni differenciák fennmaradtak /von Rosenstiel és társszerzők, 1982/. Az ugynevezett Fishbein modell az egyéni véleményekre és motivációkra vonatkozó attitűd-kérdések segítségével próbálja a gyermekszámot meghatározó egyéni pszichológiai tényezőket felkutatni, ugyanakkor a véleményeket és motivációkat meghatározó gazdasági és társadalmi feltételeket is kutatja /M. Fishbein, 1972, T. Falbo, H. A. Becker, 1980/.

Ha azonban arra keresünk választ, hogy a társadalom egészében miért változott meg a termékenység és ezt személyiség típusokkal próbáljuk megmagyarázni, akkor szükségképpen az a kérdés merül fel, hogy miért nőtt meg a gyermekvállalásra kevésbé hajlandó személyiség típusok aránya és miért csökkent a gyermekvállalásra hajlandóbbaké. Ch. Lasch /1985/ közelmultban megjelent könyve jó példa lehet az ilyen gondolatmenetre. Diagnózisa szerint a mai /amerikai/ társadalomban uralkodóvá vált a narcisztikus személyiség. Fő jellemzői: az önimádat, a kötelezettségek kerülése, a mélyebb érzelmi odaadástól való tartózkodás, a védekező jellegű sekélyesség, az intim kapcsolatokra és a társadalmi elkötelezettségre való képtelenség, ennek következtében a promiszkui-

tásos pánszexualitás, a tartós és mély párkapcsolatok hiánya, a hipocondria, a perspektívátlanúság és történeti kontinuitás tudatának hiánya stb. Ch. Lasch nem említi kifejezetten a következmények között a gyermekvállalástól való tartózkodást, de amikor az érzelmi lekötöttségtől, a felelősségvállalástól való félelemről, a gyermekek iránti spontán szeretet hiányáról beszél, akkor igen közel kerül ahhoz, hogy gyermekszám közelmúltbeli csökkenését is a narcisztikus személyiség típus elterjedésével, a narcizmus kulturájával magyarázza. A kulturális tényező mint a demográfiai /házasodási és termékenységi/ magatartás egyik magyarázó változója, tehát a pszichológiai elméletek területén is felbukkant. Ch. Lasch továbbá utal a modern társadalomnak a narcizmus terjedését elősegítő sajátosságaira is.

A kulturális tényezők hatását figyelembe vevő magyarázat példái

Annak ellenére, hogy a kulturális normák és értékek a termékenységet magyarázó elméletbe való felvételének szükségességét a legkülönbözőbb irányzatok felismerték, kevés olyan munkát említhetek, ahol ezt megvalósították. Az alábbiakban példaképpen említett négy esettanulmányt nem a publikálás ideje, hanem a vizsgált korszakok szerint veszem sorra.

Magam ilyen modellel próbáltam a 18. század végétől kezdődő és a 19. század végére a sokat emlegetett "egykezésig" elvezető ormánsági és sárközi születéskorlátozást megmagyarázni. A szociográfiai irodalomban többen leírták, milyen erős kulturális normák és értékek kényszerítették ki a születéskorlátozást. A többgyermekes családokat nem csak elszegényedés fenyegette a birtok felaprózódása miatt, hanem igen erős társadalmi elítélés, megvetés is sújtotta. Ez az "egykes kultúra" hipotézisem szerint a gazdasági és társadalmi feltételek 18. század végi változásával összefüggésben alakult ki. Ezekben az évtizedekben a jobbágygazdaságok terjeszkedési, fejlődési lehetőségei hirtelen erősen beszűkültek, mivel elfogytak a jobbágyok által művelésre fogható földek, terjedt a földesuri majorsági gazdálkodás, korlátozni kezdték a jobbágyok erdő és víz használatát. Erre a gazdasági változásra válaszolt az ormánsági és sárközi etnikai csoport a feltehetően már korábban ismert születéskorlátozás kulturális normává tételével.

J. A. Banks és O. Banks /1954, 1964/ az angliai középosztályi születéskorlátozás kezdetét magyarázták hasonló módon. 1850-től az 1870-es évekig az angol középosztály gazdasági helyzete kedvező volt, az életszínvonal

folyamatosan emelkedett. Az 1873. évi gazdasági depresszió után azonban megváltozott a helyzet. A reáljövedelem szint ugyan nem csökkent, mert a nomináljövedelem csökkenését az árszínvonal hasonló csökkenése kísérte. A középosztálybeli családok ambíciói azonban tovább nőttek, ezért az a közérzés terjedt el, hogy gazdasági helyzetük romlott. A születéskorlátozás elfogadását elősegítő új normák és értékek terjedéséhez nagymértékben hozzájárult az 1877-ben Charles Bradlaugh és Annie Besant ellen lefolytatott per. A vád alapja az volt, hogy kiadtak egy évtizedekkel korábban irt könyvecskét a születéskorlátozásról. Ch. Bradlaugh és A. Besant a pert arra használták fel, hogy a születéskorlátozást pártoló nézeteiket kifejtsék és a sajtó részletesen beszámolt érveikről. Ezáltal megváltozott az angol középosztály felfogása a születéskorlátozás erkölcsi megítéléséről és e családok megkapták az erkölcsi igazolást ahhoz, hogy születéskorlátozással alkalmazkodjanak a megváltozott gazdasági helyzetéhez.

H. M. Jolles /1957/ a bécsi népesség két világháború közötti igen alacsony termékenységét vizsgálta. Egyrészt kimutatta, hogy a nagy birodalom fővárosából egy kis állam fővárosává vált Bécs lakossága nagy gazdasági nehézségekkel küszködött. Másrészt a sajtó és a kulturális javak elemzésével és részletes interjúkkal bizonyította, hogy a bécsi lakosság körében ebben az időszakban olyan értékek és normák alakultak ki, amelyek az életszínvonal megőrzését, a mindennapi fogyasztást helyezték előtérbe, a jövő perspektívtalanságát, a jövővel kapcsolatos beruházások és erőfeszítések, ezek között a gyermekvállalás céltalanságát sugallták.

Végül A. Sauvy /1944, 1965, 1967/ a két világháború közötti Franciaország gazdasági, társadalmi és demográfiai stagnálását magyarázó gondolataira utalok. Mindezek alapvető oka szerinte a "malthusianista szemlélet" volt, amely minden fejlődéstől, terjeszkedéstől félt és csak a meglévőt kívánta megőrizni. Ez nyilvánult meg a piaci versenyt korlátozó kartell megállapodásokban, a műszaki fejlődés lassításában, a védővámok emelésében, az egyes foglalkozási csoportokba való bejutás megnehezítésében, ugyanugy mint az alacsony születésszámban.

A szociológiai szemléletű termékenység magyarázatok hiányára utal az a tény, hogy a négy említett példa mindegyike a demográfiai multra vonatkozik és egy-egy esetre szorítkozik. Az 1965 után megindult nagy európai és amerikai termékenység csökkenésnek hasonló magyarázatára kísérletet sem találtam a világirodalomban, ha csak nem soroljuk ide Ph. Aries /1980/ kis ta-

nulmányát, amelyben azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy egy gyermekellenes felfogás terjedése lehet a gyermekszám meredek csökkenésének és a reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb szinten való stabilizálódásának oka.

A kulturális tényezők mérésének nehézségei

A termékenység szociológiai elméletén alapuló empirikus vizsgálatok hiányának egyik okát abban látom, hogy az ebben az elméleti modellben szereplő kulturális értékeket és normákat nehéz mérni. A demográfiai vizsgálatokban pedig csak jól mérhető változókat szoktak figyelembe venni.

Mindenek előtt le kívánom szögezni, hogy sem az etnikai, sem a vallásfelekezeti hovatartozás, sem a vallásosság intenzitásának szokásos mutatói nem tekinthetők a kulturális normák és értékek mérőszámainak. Számos vizsgálat kimutatta ugyanis, hogy a különböző felekezetek tagjai nem követik teljes mértékben a kérdéses felekezetnek a termékenységre, születéskorlátozásra vonatkozó normáit, értékeit. Ennek következménye, hogy azonos felekezet tagjai eltérő korszakokban és társadalmi környezetben nagyon eltérő tényleges demográfiai magatartást mutattak.

El kellene tehát fogadni E. Van de Walle /1980/ teljesen lemondó következtetését, hogy "a kulturális magyarázatok - bármennyire értékesek, és ismereteink szerint talán ezek a végső magyarázatok - lényegében kívül esnek a megmérhetőség és tesztelhetőség tartományán"? Azt gondolom, hogy nem szükséges ennyire borulatóknak lennünk. A demográfia tudomány területén találunk hagyományosabb és újabb próbálkozásokat a kulturális tényezők mérésére.

A legrégebben használt ilyen mérőszám az ideális gyermekszám. Az erre vonatkozó kérdés régóta szerepel a termékenységi és családtervezési vizsgálatok, közöttük a magyar adatfelvételek kérdőívein és felvették a számos fejlődő országban alkalmazott K.A.P. kérdőívre is. Ugyanakkor régóta sokan vitatták az ilyen kérdésekre adott válaszok információ tartalmát. R. Hauser /1967/ például azt állította, hogy a kívánt és ideális gyermekszám csupán a ténylegesen már szült gyermekek számát és a megkérdezett személynek azt a törekvését tükrözi, hogy az interjúer tetszését elnyerje. L. Roussel és P. Festy /1979/ viszont használhatónak tartották az ideális gyermekszámokat a nyugat-európai országok termékenység szintjének magyarázatában. Ennek ellenére sem lehet teljes biztonsággal állítani, hogy a bemondott ideális gyermekszám a társadalmi értéket vagy normát fejezi ki.

Felmerülhet az a gondolat is, hogy a csak egy adott ideális gyermekszám bemondása helyett talán célszerűbb a preferenciákat úgy vizsgálni, hogy sorbarendeztetik a különböző gyermekszámokat 0-tól 6 gyermekig a kívánatosság szerint, mint L. G. Coombs /1979/ javasolta.

A másik lehetséges megközelítés a demográfiai közvéleménykutatás, amelyet a francia I.N.E.D. rendszeresen végez /H. Bastide, L. Girard, L. Roussel, 1982/ és amelyre a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetben is sor került. Ebben az esetben az ideális gyermekszámra vonatkozó kérdést kiegészíthetik például a népességszám és a születésszám kívánatosnak tartott alakulására /növekedés, változatlan szám, csökkenés/ vonatkozó kérdések, valamint más ehhez kapcsolódó vélemények vizsgálata /például az ideális házasságkötési életkorról, a házasság előtti együttélésekről, a válásról, a születéskorlátozás különböző módszereiről/. Mindezek a kérdések fontos közvetlen és közvetett információkat adhatnak a demográfiai magatartásokkal kapcsolatos értékek és normák változásáról.

Egy másik - eddig elsősorban a fejlődő országokban és Amerikában alkalmazott - megközelítés az ugynevezett "gyermek értéke" vizsgálat R. A. Bulatao, 1981, 1982/. Ebben azt kérdezik nyitott vagy zárt kérdésekkel, hogy a gyermekeknek milyen értékük és "ellenértékük" van a szülők számára. Arról tehát nem kapnak információt, hogy a szülők számára mennyire értékesek a gyermekek, viszont azt megtudjuk, hogy milyen szempontok miatt tekintik őket értékeseknek és milyen velük kapcsolatos terheket látnak a vizsgált társadalomban.

Azt gondolom azonban, hogy a gyermekekkel kapcsolatos értékeket nem lehet a többi értékektől függetlenül vizsgálni. Végül is az, hogy a házaspár milyen értéket tulajdonít gyermekeinek, hogyan értékeli a kisebb vagy nagyobb gyermekszámot más életcélok eléréséhez viszonyítva, összefügg azzal, hogy általánosságban mit tart fontosnak, értékesnek az életben. Csek egy példát említenék: az a házaspár, amely számára a magas életszínvonal, a legkülönbözőbb fogyasztási lehetőségek maximális kihasználása a legfőbb életcél, tehát amelyik - Hankiss Elemér /1983/ kifejezésével - a fogyasztói-hedonisztikus értékrendet vallja magáénak, feltehetően egészen más értéket tulajdonít esetleges második vagy harmadik gyermekének, mint az a házaspár, amely számára a bensőséges és szoros emberi kapcsolatok jelentik a legfőbb értéket. Ezért a termékenységet meghatározó értékek vizsgálatát nem volna szabad elválasztani az egyéb értékorientációk vizsgálatától. Az értékutatás azonban a szocioló-

giának olyan új területe, ahol mind az elméleti alapok, mind a módszertan kérdéseiben legnagyobb vitákkal és legellentétesebb álláspontokkal találkozhatunk /M. Rokeach, 1973, R. Inglehart, 1977, H. Klages, P. Kmiecik, 1979/.

A termékenység szociológiai kutatásának viszonya a más társadalomtudományos megközelítésekhez

A termékenységnek a bevezetésben felvázolt szociológiai modell szerinti kutatása tehát lényeges módszertani nehézségekbe ütközik, de nem látom lehetetlennek. Ugyanakkor hangsúlyozni kívánom, hogy a szociológiai szemlélet gyümölcsöző volta nem kérdőjelezi meg a más társadalomtudományokból kiinduló megközelítések létjogosultságát.

Mindenek előtt bármennyire is nem sikerült a demográfiai átmenet elméletén alapuló princetoni vizsgálat sorozattal megmagyarázni a termékenység hosszú távu csökkenését /A. J. Coale, S. C. Watkins, 1985/, az adatok rendszerezett összegyűjtése és bemutatása igen nagy mértékben növelte tisztánlátásunkat az európai demográfiai történet utolsó 100-200 évről és ezzel döntően hozzájárult ahhoz, hogy a korábbi leegyszerűsített magyarázatokat elvessük.

A közgazdaságtani elmélet minden leegyszerűsítése ellenére egy nagyon fontos összefüggésre felhívta a figyelmet, nevezetesen, hogy a házaspár jövedelmi helyzetének javulása ceteris paribus az általuk vállalt gyermekek számának növekedése irányában hat. A ceteris paribus feltevés - jórészt éppen az értékek és normák változása miatt - hosszú távon nem érvényes, rövid távon azonban megfelel a valóságnak, ezért rövid távon a családok jövedelmi helyzetének javulása, ha kismértékben is, mindenképpen a születésszám növekedés irányában hat.

Végül, ha a lélektan az egyéni viselkedés legkülönbözőbb fajtáinak magyarázatára szolgáló tudomány, akkor természetesnek kell vennünk, hogy az egyén élete szempontjából központi fontosságú demográfiai viselkedést is kutatási körébe vonja.

Ahhoz, hogy a termékenység társadalmi méreteiben való alakulását megértsük, szükség van mellettük a szociológiai megközelítésre, amelyben a kulturális értékek és normák középponti helyet kapnak.

- Aries, Ph., 1980, Two successive motivations for the declining birth rate in the West. *Population and Development Review*. vol. 6. no. 4. 645-650. p.
- Banks, J. A., 1954, Prosperity and parenthood. London. Routledge and Kegan Paul. 240 p.
- Banks, J. A., Banks, O., 1964, Feminism and family planning in Victorian England. New York. Scheecken Books. 142 p.
- Bastide, H., Girard, L., Roussel, L., 1982, Une enquete d'opinion sur la conjoncture démographique /janvier 1982/. *Population*, vol. 37. no. 4-5. 867-904. p.
- Becker, G. S. 1960, An economic analysis of fertility. National Bureau of Economic Research, Demographic and economic change in developed countries. Princeton. Princeton University Press. 536 p.
- Becker, G. S., 1981, A treatise on family. Cambridge, Mass. Harvard University Press. 288. p.
- Bogue, D. J., 1969, Principles of demography. New York. Wiles. 917 p.
- Bulatao, R. A., 1981, Values and disvalues of children in successive childbearing decisions. *Demography*. vol. 18. no. 1. 1-25. p.
- Bulatao, R. A., 1982, The transition in the value of children and the fertility transition. Höhn, Ch., Mackensen, R., szerk., Determinants of fertility trends: theories reexamined. Liege. Ordina. 95-122.p.
- Coale, A. J., Watkins, S. C., szerk. 1985, The decline of fertility in Europe. Princeton. Princeton University Press. 472 p.
- Coombs, L. C., 1979, Reproductive goals and achieved fertility: a fifeteen-year perspective. *Demography*. vol. 16. no. 4. 523-534. p.
- Easterlin, R. A., 1969, Toward a socio-economic theory of fertility. Behrman, S. J., Corsa, L. Jr., Freedman, R., szerk., Fertility and family planning: a world view. Ann Arbor. University of Michigan Press. 127-156. p.
- Easterlin, R. A., 1978, The economics and sociology of fertility. Tilly, Ch., szerk., Historical studies if changing fertility. Princeton, Princeton University Press. 57-134. p.

- Falbo, T., Becker, H. A., 1980, The Fishbein model: triumphs, problems, and prospects. Burch, T. K., szerk., Demographic behavior. Interdisciplinary perspectives on decision-making. Washington. American Association for the Advancement of Science. 125-140. p.
- Fishbein, M., 1972, Toward an understanding of family planning behaviors. Journal of Applied Social Psychology. vol. 2. no. 3. 214-227. p.
- Freedman, R., 1961-1962, The sociology of human fertility. A trend report and bibliography. Current Sociology. vol. 10-11. no. 2. 35-121. p.
- Freedman, R., 1963, Norms of family size in underdeveloped areas. Proceedings of the Royal Society. B159, part 974. 220-245. p.
- Hankiss E., 1983, Társadalmi csapdák. Diagnózisok. Budapest. Magvető. 447 p.
- Hauser, P. M., 1967, Family planning and population programs: a book review article. Demography. vol. 4. no. 1. 397-414. p.
- Hawthorn, G., 1970, The sociology of fertility. London. Collier-Macmillan. 161 p.
- Inglehart, R., 1977, The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics. Princeton. Princeton University Press.
- Jolles, H. M., 1957, Wien: eine Stadt ohne Nachwuchs. Assen. Van Gorcum. 395 p.
- Klages, H., Kmiecik, P., szerk., 1979, Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel. Frankfurt. Campus.
- Lasch, Ch., 1985, Az önimádat társadalma. Budapest. Európa. 285 p.
- Le Bras, H., 1985, Coit Interrompu, contrainte morale et héritage préférentiel. Kézirat.
- Le Bras, H., Todd, E., 1981, L'invention de la France. Atlas anthropologique et politique. Paris. Le livre de poche, Librairie générale. 359 p.
- Leibenstein, H., 1976, Beyond the economic man: A new foundation of micro-economics. Cambridge. Harvard University Press. 297 p.
- Leibenstein, H., 1982, Relaxing the maximization assumption in the economic theory of fertility. Höhn, Ch., Mackensen, R., szerk., Determinants of fertility trends: theories re-examined. Liège. Ordina. 35-48. p.

- Lestaege, R., 1983, A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimensions. Population and Development Review. vol. 9. no. 411-435. p.
- Notestein, F. W., 1953, Economic problems of population change. Proceedings of the Eight International Conference of Agricultural Economists. London. Oxford University Press. 13-31. p.
- Rokeach, M., 1969, Beliefs, attitudes and values. A theory of organization and change. San Francisco. Jossey-Bass. 214 p.
- Roussel, L., Festy, P., 1979, Recent trends in attitudes and behavior affecting the family in Council of Europe member states. Strasbourg. Council of Europe.
- Sauvy, A., 1944, Richesse et population. Paris. Payot. 327 p.
- Sauvy, A., Histoire économique de la France entre les deux guerres, 1918-1931. Paris, Fayard. 569 p.
- Sauvy, A., 1967, Histoire économique de la France entre les deux guerres, 1931-1939. Paris. Fayard. 626 p.
- Van de Walle, E., 1980, Motivation and technology in the decline of French fertility. Wheaton, R., Hareven, T. K., szerk., Family and sexuality in French history. Philadelphia. Pennsylvania University Press. 135-178. p.
- Van de Walle, E., Knodel, J., 1967, Demographic transition and fertility decline: the European case. Sydney Conference. Contributed papers. Liege. IUSSP. 47-55. p.
- Von Rosenstiel, L., Oppitz, G., Stengel, M., 1982, Motivation of reproductive behaviour: a theoretical concept and its application. Höhm, Ch., Mackensen, R., szerk., Determinants of fertility trends: theories re-examined. Liege. Ordina. 79-93. p.
- Watkins, S. C., 1985, Conclusions. Coale, A. J., Watkins, S. C., szerk., Id. mű. 420-449. p.

TUDATI ELEMÉK A MAGYAR TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁBAN

A történeti demográfia akarva-akaratlanul hozzájárult a demográfiai folyamatok tudati elemeinek kutatásához, a tudati elemek demográfiai szerepének hangsúlyozásához. Be kell azonban vallanunk, hogy a tudati elemek szerepének és fontosságának újabb keletű demográfiai szemléletmódja tulajdonképpen egy kudarcból született. Mint már annyiszor, most is revideálni kellett a nagyon általánosnak, nagyon logikusnak és viszonylag egyszerűnek tűnő elméleteinket. Az utolsó két és fél évszázad demográfiai eseményeit ugyanis, az átmenet elmélet nyomán, főként gazdasági-társadalmi változásokkal magyaráztuk. Az iparosítással, a modernizálódással, a polgárosodással és az urbanizációval /1/. Nagyrészt a módszertanilag és mennyiségében is kiterjedő történeti demográfiai kutatásoknak köszönhetően azonban kitűnt, hogy Európa egy részében a lezajlott demográfiai változások, főként pedig a termékenység csökkenése nem magyarázható meg kielégítően az előbb felsorolt tényezőkkel /2/. A kutatás - kissé eltulozva - kénytelen volt egyéb, nem ökonomiai faktorok szerepére hivatkozni, általában a tudati elemekre, vagy pedig megkeresni azokat a konkrét, nem ökonomiai jellegű változókat, amelyek valamilyen demográfiai modellben kiegészítik, vagy korrigálják a közgazdasági változók teljesítményeit. Nem tekinthető véletlennek, hogy a múlt és a jelen demográfiai elemzéseiben elsőként és főként azok a tudati változók kezdtek szerepet játszani, amelyek valamilyen formai jegyeik alapján kvantifikálhatók. Így többek között a vallási, nemzetiségi hovatartozás, az iskolai végzettség stb., nyitva hagyva egy sor előtérbe tolokodó kérdést, amelyek a tudati jellemzők tartalmi oldalára és a mérésükre hivatott mutatók tartalmi azonosságára, a tudati elemek tulajdonképpeni demográfiai hatásmechanizmusára és egyéb bonyolult összefüggésekre vonatkoznak.

A tudati elemek és a demográfia kapcsolata az előzőekből következően mindjárt kettős feladattá növekedett. Egyrészt felölelte a társadalmi tudat ontológiai-szociológiai alakzatainak; a politikának, a vallásnak, a művészetnek, a jognak, a tudománynak, a morálnak és így tovább, beillesztését a demográfiai folyamatokba. Másrészt kiterjedt az egyéni tudat és a demográfiai magatartás kapcsolatának vizsgálatára. Ez a kettős törekvés igen sok ismeretelméleti, szociológiai, szociálpszichológiai és pszichológiai elemmel

gazdagította a demográfiai kutatást, határait kitérítette, módszertanát és szemléletmódját interdiszciplinárisra változtatta. Ezenkívül azonban annak elfogadását is megkívánta, hogy az egyén tudata sohasem azonos a társadalmi tudat alakzatainak tartalmával. Az egyének személyisége, érzelmi élete, életutja, intelligenciája és még sok egyéb tényező kombinációjaként ragadható meg a társadalmi tudat totalitása.

A demográfiai folyamatok és a társadalmi tudati alakzatok, előzőekből talán kitetsző, igen bonyolult összefüggésének csak egy igen kis részleteivel kívánok foglalkozni. Az elkövetkezőkben azt körvonalazom, hogy a magyar demográfiai gondolkodás multjában - körülbelül fél évszázaddal ezelőtt - egyszer már felmerült a tudati elemek fontossága. A megrajzolt kép polarizált, a konturok élesebb kiemelése érdekében.

A vallási hovatartozás és a termékenység

A demográfiai átmenetet elemző princetoni kutatások egyik meglepő következtetése, hogy "a felekezeti preferencia, vagyis a protestáns, a katolikus, vagy a zsidó hit preferálása, a termékenységet legerősebben befolyásoló társadalmi tényező" /3/. Más kutatások is hangsúlyozták a termékenység-csökkenés multjának vizsgálata során a vallási hovatartozás, a szekularizáció és a laicizáció szerepét. Így indokolták többek között a nagyrészt katolikus Franciaország és a többségében protestáns Anglia termékenységtörténetének különbségét /4/. A vallásosság és az analfabétizmus mutatóinak eltéréseivel magyarázták a termékenység 19. századi csökkenését az USA 24 mezőgazdasági jellegű államában /5/. Végül egy terjedelmes elemzés szerint a katolikusoknál és a protestánsoknál eltérő módon lezajló laicizációnak tudható be, hét európai ország termékenység csökkenésének dinamikájában mutatkozó eltérés /6/.

Magyarországon, ahol a második világháborúig igen részletes, vallások szerint bontott népesség és népesedési statisztika állott rendelkezésre, már a 19. század végén, de a 20. század elején is megkísérelték a születésszabályozás, később pedig az egyke vallási hovatartozással való magyarázatát. A katolikus irányzat egyik szélsőséges képviselője szerint, a "nemzetpusztító egyke" protestáns hatásra született /7/. Protestáns részről természetesen cáfolták ezt az állítást, ami nem is okozott nagy nehézséget a primitív statisztikai apparátust használó és a logika szabályait olykor mellőző szerző elfogultsága miatt. A demográfusok közül elsőként Schneller Károly törekedett a

termékenységsökkenés és a vallási hovatartozás összefüggésének objektív megvilágítására. Módszertani szempontból is figyelemre méltó írásában beigazolta, hogy a vallási hovatartozás önmagában nem magyarázza meg a termékenység csökkenésének mértékét. Elemzett településeit - szóhasználatára szerint - három determináns segítségével csoportosítva, bemutatta, hogy a "proletár index" - az az öt holdon aluli földművelők és a nincstelének, valamint napszámosok összegének aránya - továbbá az irástudatlanság mértéke, végül pedig a csecsemőhalandóság nagysága elmosza a termékenység vallási különbségeit. Pontosabban szólva azt fedte fel - ma úgy fogalmaznánk, hogy több változós regressziós elemzést végzett -, hogy magas proletár indexszel, nagy csecsemőhalandósággal és sok irástudatlannal rendelkező református és katolikus települések termékenysége között sokkal kisebb a különbség, mint az ugyanazon valláshoz tartozó, de eltérő szintű determinánsokkal jellemezhető települések között /8/.

A hazai termékenységsökkenés vallási vitája Kodolányi János és Fülöp Lajos dunántúli egykérőlről szóló írásaival ismét a közérdeklődés tárgyává vált. Mind a ketten elutasították a vallás szerepét a dunántúli egyke kialakulásában és gazdasági, morális okokat kerestek e mögött a népesedési magatartás mögött /9/.

Ujabb történeti demográfiai irodalmunk is visszatér a születésszabályozás hazai - még nemzetközi viszonylatban is igen korai - kialakulásának elemzése során a vallási hovatartozásra. Andorka Rudolf családrekonstrukciós vizsgálatai szerint nem igazolható a meginduló, vagy a kisebb mértékben már terjedő születésszabályozás a vallási hovatartozással. Tanulmányaiból az tűnik ki, hogy hazánkban a 19. század közepén voltak születésszabályozó protestáns és katolikus falvak, ugyanugy, mint igen magas termékenységű katolikus és református települések. Pontosabban szólva négy ilyen település szolgált bizonyító példakép /10/. Az 1830-39. évi házasságkohorsz dunántúli családrekonstrukciós mintavétele ugyan azt igazolta, hogy a reformátusok házasságtartam specifikus termékenysége és teljes termékenysége is alacsonyabb, mint a katolikusoké, de az anyakönyvek elégtelen foglalkozási státusz feljegyzéseiből az eltérés okát nem tudjuk a foglalkozási adatokkal megindokolni /11/.

Az utóbb leírtakból az következik, hogy Magyarországon a klasszikus demográfiai átmenet korszaka előtt ezidő szerint nem mutatható ki a vallási preferencia nagy mértékű, vagy jelentős hatása a termékenység szintjére.

A demográfiai átmenet korszakával foglalkozó újabb hazai történeti demográfiai elemzések sem adnak definitív választ a vallási hovatartozás és a termékenység szintjének csökkenési rátája közötti kapcsolatra. Mindössze az állapítható meg - a korábbi vallási vita cáfolataként -, hogy 1890 és 1910 között a túlnyomó többségében katolikus vallású megyékben csökkent a termékenység /35 megyéből 32-ben/, míg a protestáns többségű megyékben növekedett /7 megyéből 5 megyében/. A vallási preferencia feltételezhető befolyását azonban bizonyára módosította a megyék nemzetiségi és foglalkozási strukturája /12/.

Összefoglalva a hazai történeti demográfiai kutatások eredményeit: a vallási hovatartozás és a termékenység történeti kapcsolatát csak bizonytalanul és bizonyára pontatlanul fogalmazhatjuk meg. Valószínű, hogy a szélsőséges állásfoglalás hibás: az eddigiekből sem nem tagadható, sem bizonyossággal nem állítható a vallás és a termékenységi magatartás közötti szoros kapcsolat vagy a kapcsolat teljes hiánya. Az elől azonban nem zárkozhatunk el, hogy a szekularizáció kétségtelen folyamata Magyarországon is lezajlott, ezt többek között a születésszabályozás és az egyke elterjedése is igazolja. Ugy tűnik tehát, hogy a vallás multbeli demográfiai szerepét és funkcióját nem tagadhatjuk le, hatásának gyöngülését azonban alig vitathatjuk. A különféle vallások és a termékenység szintje, valamint csökkenési rátája közötti összefüggés sokkal bonyolultabbnak tetszik. Az egyházak tájanként eltérő történelmi multja, a foglalkozás, a vagyoni helyzet, a nemzetiségi hovatartozás, a műveltség együtt és külön-külön is körülhatárolta a vallási hovatartozásban rejlő demográfiai magatartást. A társadalmi tudati elem - a vallás - az egyéni tudaton átszűrődve, átalakulva vált cselekvéssé, demográfiai magatartássá.

A "sorskérdés" és a tudati elemek összekapcsolása a második világháború előtt

Magyarországon a 19. század végén, a 20. század elején, de különösen a két világháború között, a népesedés kérdése egyik központi, általános társadalompolitikai kérdéssé vált, dramatizált jelzőjével "sorskérdéssé". A demográfiai mutatók valóban nem mutattak kedvező képet. Az alacsony netto reprodukciós együttható, a magas csecsemő halandóság, a korábbi évtizedekben a nagymértékű kivándorlás a demográfiai magatartás gyökeres átalakulását, illetve válságát jelezte. Ezeket a jelenségeket nemcsak a demográfusok észlelték és elemezték. Ugyyszólván alig volt a magyar társadalomnak olyan formális és informális rétege, szervezete, amely valamilyen módon ne foglalt volna állást a magyar népesedési kérdéssel kapcsolatban. Mellőzve most a nacionalista és faj-

biológiai indíttatásu és célzatu állásfoglalásokat - egyrészt elfogultságuk, másrészt tudománytalan jellegük miatt - két áramlat, réteg nézeteit kívánom körvonalazni a hazai termékenységsökkenés tudati elemeinek értelmezésével összefüggésben. A hivatalos statisztikusok és demográfusok nézeteinek bemutatását mellőzöm, egyrészt azért, mert Körössy, Kenéz, Buday, Pikler és Thirring Gusztáv munkásságát már mások méltatták, másrészt azért, mert elemzéseik szakmai jellege korlátozta társadalmi, politikai hatásukat /13/.

Elsőként a falukutatók népesedési nézeteit kísérelem meg taglalni, a konferencia tárgyához igazodva. A második világháboru előtt a magyar értelmiség, a tudomány és irodalom sok neves képviselőjét sorolhatjuk ide. Egyikük sem versatus demográfus, de mindannyian a magyar falu gazdaságát, társadalmát, elmaradottságát, felemelkedését kutatják. Természetesen szembetalálkoznak a demográfiai kérdésekkel is. Elveiket, elképzeléseiket olykor negativ vonások torzítják. A szigoru társadalomtudományi elemzések módszertanát néha lírai részletekkel helyettesitik, nem mindig objektivek, demográfiai nézeteik sem egységesek. Mindezt tudomásul véve mégsem hagyhatók ki a hazai demográfiai gondolkodás történetéből, mert amint még rámutatunk módszeresen vagy intuitíve a korabeli magyar demográfiai állapotok néhány alapvető problémájáig érkeztünk el.

Az említett vallási jellegű vita a harmincas évek elején ismét kiújult. Illyés Gyula nevezetes és sok vihart kiváltó baranyai utazásának naplóját a Nyugatban jelentette meg és a baranyai egyke okát a földreform elmaradásában jelölte meg /14/. /Mellőzzük most a némettség térfoglalásával foglalkozó megállapításait./ Egy év mulva azonban már módosítja állásfoglalását és az egykét nem csak a földhiánnyal magyarázza. "Az egyke ma már szokás és erkölcs" írja 1934-ben. Indító oka azonban kétségtelenül a rossz gazdasági és egészségügyi viszonyok, a föld elaprózódása, a szegénységtől való félelem, teszi hozzá /15/. Kodolányi is a helytelen jobbágyfelszabadításban és a földreform elmaradásában látja az egyre jobban és gátlástalanul terjedő születésszabályozás indítékait. Statisztikai elemzésekben bővelkedő tanulmányaiban azonban sokszor kitér az egyke erkölcsi és tudati hátterére, motívumaira. "Lassan-lassan felszivódott a nép lelkebe az a tudat, hogy a sok gyermek nem olyan jó mint régen volt és a birtok felaprózódását a kevés gyermekrendszerrel iparkodott megakadályozni" - írja a Süllyedő világ című tanulmányában. Nyugat demográfiai anketján Kodolányi és Pülep is "morális züllésnek", "morális zuhanásnak" minősíti az egykét /16/.

Az említett és más szociográfiai művek is egyszerű statisztikai elemzéseket alkalmaznak a földhiány és az egyke kapcsolatának szemléltetésére, igazolására. Ezek a statisztikai elemzések nem mindig pontosak és módszertanilag olykor kifogásolhatók.

A földhiányt azonban egyszerű empirikus okok miatt ki kellett iktatni a termékenységcsökkenés vagy a születésszabályozás egyetlen magyarázó változó szerepéből. Kitűnt ugyanis, hogy a születésszabályozás olyan tájakon is terjedőben van, ahol a nagybirtok nem játszik közvetlen és döntő szerepet és a paraszti gazdaságok átlagos mérete is kedvezőnek mondható. Kitapintható volt, hogy a paraszti családok olykor nem a saját, vagy közvetlen utódaik szűkös anyagi helyzetét, vagy kilátásait mérlegelve döntöttek a születésszabályozás, sőt az egyke gyakorlása mellett. Így szüremkedett be a magyar demográfiai gondolkodásba - az egyke indítékait keresve - a szokás és a morál, ez a két tudati faktor. A szokás - amint ez a leírásokból kitetszik - az életmintát jelentő társadalmi rétegek demográfiai magatartásának utánzása. A felemelkedni kívánó paraszti társadalom pedig - nem kétséges - a polgári életmód felé tartó paraszti családok, ezek pedig a polgárság demográfiai mintáit tartották szem előtt. A morál tartalma eléggé bonyolult. Egyrészt a vallási-erkölcs, illetve annak megváltozását értették alatta, másrészt a hagyományos paraszti társadalom normáinak megváltozását. E két tudati kategória korabeli tartalmában olykor megcsillan a magyarsággal szembeni felelőtlenesség vádja: "ebben a népben megszűnt a közösségi tudat" írja Fülep, elmarasztalva az egykezűket, de előbukkan a parasztromantika is, felidézve a régi szép, sokgyermekes jobbágycsaládokat.

A falukutatók általános véleménye szerint Magyarországon a két világháború közötti magyar paraszti társadalom normatív, morális rendszerébe már szervesen beépült a születésszabályozás, sőt az egyke is. Másként fogalmazva ezt a fajta demográfiai magatartást már a paraszti tudat részének minősítették. Ezt a realitást alig vitatták, keletkezését, megváltoztatását azonban elég sokféle módon némelyek, amint az előbb idéztük igen elvontan, mások romantikusan részletezték.

Veres Péter olykor ellentmondásos, sőt amint erre Révai és mások is rámutattak, nem mindenben helyeselhető népesedési nézetei egyrészt összeeszenegnek az elmondottakkal, másrészt tullépnak azokon /17/. Erőfeszítéseit hibái ellenére is méltányolnunk kell. Megkísérelte a hazai demográfiai jelenségek materialista értelmezését, de megoldási javaslataiban belebonyolódott a bio-

logizmus eszméibe /18/. Az egykét - nem a születésszabályozást - Veres Péter is a parasztság uralkodó osztályokat utánzó "szolgasznobizmusának" minősíti. Másutt pedig úgy fogalmaz, hogy "az egyke megrekedés a polgári létben" /19/. Vegyük észre, hogy a polgári lét Veres Péter számára alacsonyabb, értéktelenebb kategória, mint a paraszti lét. Ez a szemléletmód annak a széles körben elterjedt politikai, kulturpolitikai és irodalmi áramlatnak demográfiai vetülete, amely a társadalom megújhódását a paraszti kultúra, morál, gondolkodásmód, biológiai állomány konzerválásától vagy felfrissítésétől várta. Veres Péter további magyarázata kissé ellentmondásosan úgy egészül ki, hogy az egyke azért terjedt el, mert a parasztság felemelkedése az "igazi" polgári osztályba nem sikerült és a parasztság már nem vállalta a sivár és kilátástalan paraszti sorsot, annak minden következményét, inkább hozzálátott saját rendjének és osztályának biológiai megszüntetéséhez. Az előbb a születésszabályozás és az egyke indoklásában Veres Péter az utánzás motívumát hangsúlyozta, utóbb pedig az egész parasztság gazdasági, társadalmi és morális válságát fogalmazta meg. A két magyarázat igen plasztikusan sűrűsödik sokat idézett mondatában, hogy "a paraszt már nem igazán paraszt, de nem is ur, hanem csak pógár" /20/.

A paraszti osztály válságán is túlhalad Veres Péter. 1936-ban már úgy érvel, hogy "a születésszabályozás és annak túlhalt változata az egyke gyökere, a társadalmi rendszer válságában keresendő". Ennek a tanulságnak pedig logikus folytatása, hogy a népesedési viszonyok megváltozása az anyagi viszonyok megváltozásán túl a tudati, világnézeti tényezők átalakítását is sürgeti és mindezeknek a bekövetkezése csak a szocializmustól várható /21/.

Empirikus társadalomtudományi kutatáshoz szoktatott gondolkodásmódunk kissé megütközik a demográfiai és gazdasági, valamint a bonyolult szociálpszichológiai folyamatok ilyen könnyed összekapcsolásán, a ravasz és kifinomult matematikai eljárások mellőzésén. Gyanakvásunkat azonban talán kissé megnyugtatja, ha a következőket mérlegeljük: a születésszabályozás és az egyke elterjedése nem vitatható. A termékenység csökkenését a finomabb, utólag gyártott statisztikai mutatók is igazolták. A társadalmi - foglalkozási - kategorizálás szerint mért termékenység valóban nem cáfolta meg a parasztság utánzási motívumát. A legelesettebb paraszti rétegek a legtermékenyebbek és a nagygazdák egykéznek úgy mint a "középosztály". A demográfiai válság tehát nem kérdőjelezhető meg, a gazdasági-társadalmi válság bizonyítékait pedig a harmincas évek Magyarországa elég bőségesen szolgáltatta, nem is részletezve azt az ideológiai, eszmei zürzavart, amely a "mi a magyar", "ki a magyar", "hig magyar", "mély magyar" önmarcangoló vitákhoz vezetett. Mindezt mérlegelve csak azért

ítélhetnénk el a falukutatók táborát, mert ennek a két folyamatnak a koinciden-
denciáját, a demográfiai válságét és a gazdasági-társadalmi válságét kauzális
rendszerre alakították, anélkül, hogy a nagyon alapos, módszertanilag is
helytálló /matematikai-statisztikai/ bizonyító eljárással igazolták volna.

Kovács Imre, a két világháború között megjelent, talán leghatásosabb
szociográfiai mű szerzője, nem jutott olyan messzire mint Veres Péter. /Pedig
Molnár Erik jóindulatu kritikája ezt melegen ajánlotta. /22/ A Néma forrada-
lomban azonban kissé rendszerezettebbek, összefogottabbak a magyar népesedési
kérdéssel kapcsolatos megállapítások, mint más falukutatók munkáiban. Kovács
Imre igen sok statisztikai adattal bizonyította, hogy a 19. század közepéig
Magyarországon a gazdasági-társadalmi rendszer, valamint a népesedési magatar-
tás még egyensúlyban volt. /Mellékesen jegyzem meg, hogy az újabb keletű kuta-
tások szerint a hazai születésszabályozás már sokkal korábban elkezdődött./
A helytelen és a sok tekintetben formális jobbágyfelszabadítás azonban ezt az
egyensúlyt megzavarta és a születésszabályozás, valamint az egyke gyökerei itt
keresendők. A 19. század második felében, különösen pedig a 20. század első
harmadában a földreform elmaradása, a látszat telepítések már olyan válságot
idéztek elő a népesedési magatartásban, amelyben "a felszínen már alig látszik
a gazdasági ok, az egykézésből életrendszer lett, erkölcs és világszemlélet
alakult ki" /23/. Ezt az állásfoglalást Erdei Ferenc is megerősíti a Futóhomok-
ban, mondván, hogy "az egykében a materiális gyökér, morális és kulturális té-
nyezővé vált" /24/.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a falukutató irodalom a születéssza-
bályozást, de különösen a paraszti egyke elterjedését gazdasági okokra vezet-
te vissza, amelyek hosszú időn keresztül fennmaradva tudati tényezőkké transz-
formálódtak. Veres Péter és Erdei Ferenc mindehhez még azt is hozzáfűzte, hogy
a társadalom általános, tehát nemcsak gazdasági válsága, ezt a negatív jellegű
demográfiai tudatot megtámogatta.

Erdei Ferenc népesedési nézeteiről külön kell szólnunk, nem azért,
mert nem illeszkednek a falukutatók általános népesedési nézeteihez, hanem
azért, mert szociológiai és demográfiai perspektívájuk szélesebb, és mert par-
tikularizmusuk tágabb mint a kortársaké /25/. Az említett szélesebb perspekti-
va úgy bontható ki, hogy bár Erdei is a földreform megoldását tekintette a ma-
gyar társadalom egyik központi gazdasági-társadalmi kérdésének, nem kerülte el
azonban figyelmét, hogy az elkésett és a be nem fejezett iparosodás, valamint
az ebből és egyéb okokból kinövő, Nyugat-Európától eltérő, "más" - féle polgá-

rosodás - a hazai gazdasági-társadalmi elmaradottságnak és válságnak ugyancsak kiváltó oka. Az okok száma megszaporodott és a földreform mint egyetlen ok átértékelődött olyan módon is, hogy Erdei a földreform végrehajtásának termékenység-növelő hatását megkérdőjelezte: ha a nyugati országokban a végrehajtott földreformok után sem növekedett a termékenység, és az iparosítás hatására a parasztság számának és arányának csökkenése miatt alábbszállott a termékenység, akkor ennek ellenkezője Magyarországon sem várható. Az sem kétséges Erdei előtt, hogy a földreform, azaz "a földbirtok és a mezőgazdasági tőke megosztásának átalakítása" önmagában nem elegendő. A mezőgazdasági termelés technikájának fejlesztésére is szükség van. Szárszón azt hangsúlyozta, hogy "a paraszti gazdaság nem mérete miatt maradt el, hanem mert a magyar paraszt történetileg, társadalmilag, szemléletében és kulturájában maradt el" /26/. Hangsúlyozandó, hogy Erdei az alacsony szintű hazai városiasodást a fentiekben körvonalazott fejlődés vagy fejlődés-elmaradás szerves tartozékának, velejárójának tekintette. Ennek köszönhető nézete szerint, hogy a mi sajátos viszonyaink között a város nem emeli fel a magyar falut, hanem éppen megfordítva a magyar falu a város "kiszolgáltatójává válik" /27/. Végül egész széles értelmezésben a parasztkultúra tartalmát és változatait elemezve "a megromlott paraszti vidékek kulturájában a prevencis és az elhajtás iszonyatos szokásai... s mindenek fölött magának az egykének közérvényüvé tett erkölcsi szabálya mind ennek a parasztkulturának a terméke" /28/.

Bizonyára alaposabban kellene elemezni, de már az első benyomások alapján is úgy tűnik, hogy Erdei írásaiban a klasszikus demográfiai átmenetelmélet minden eleme szerepel: az iparosítás, a polgárosodás, a modernizáció és az urbanizáció. Az elemek nem állnak össze népesedés elméletté, Erdei végül is nem demográfus. Másként is szemlélte ezeknek az elemeknek demográfiai hatásmechanizmusát, mint az elmélet megfogalmazói. Az iparosítás elmaradását, a feudális gazdasági és társadalmi viszonyok konzerválását stb. a negatív népesedési magatartás kezdeti indítóokaként kezeli. A harmincas évekre kifejtett hazai demográfiai válságot azonban tudati, morális, kulturális, magatartási válságnak minősíti. Ezt a válságot a parasztságot jellemezve 1938-ban így fogalmazza meg: "a parasztság olyan szolgarend, amely maga is beletörődött az igába, és nem csak a fölöttük uralkodó rend törvénye, erkölce, konvenciói tartják egybe és szolgálatra szorítva, hanem maguk is hasonló szabályokkal kötik magukat" /29/. Nyilvánvaló, hogy nézete szerint egy totalis válságban élő osztály demográfiai jellemzői nem hordozhatták az egészséges reprodukció jezeit.

Erdei Perenc népesedési, illetve a magyar demográfiai fejlődés magyarázatával összekapcsolható társadalomtudományi nézeteinek durva vázlata után, kíséreljük meg a falukutató irodalom népesedési nézeteinek összefoglalását. A falukutatók népesedési nézetei elsősorban a magyar parasztság gazdasági és társadalmi viszonyainak szociográfiai leírásaiban és elemzéseiben láttak napvilágot. Sajnos ezek az elemzések nem támaszkodtak mindig megbízható statisztikai adatokra, vagy kifogástalan elemzési eljárásokra. Az elemzések színvonala tehát egyenetlen, olykor szubjektív elemek, állítások meggyöngítik a következtetések hihetőségét. Nem minden falukutató írásműve volt mentes a nacionalista, fajbiológiai nézetektől és a parasztromantikától. A falukutató irodalom legjobb és leghaladóbb alkotásaiból azonban három, konferenciánk tárgya szempontjából tanulságos demográfiai gondolat élesen kiemelkedik: 1. A hazai születésszabályozás és a paraszti egyke gyökerei a gazdasági-társadalmi fejlődés történeti, multbeli torzulásaiból, hibáiból erednek. 2. Ezek az okok a gazdasági-társadalmi válságok halmozódásának köszönhetően tudati, erkölcsi, magatartási, kulturális tényezőkké váltak. 3. A harmincas évek közepére-végére a gazdasági-, társadalmi-, tudati válság totális társadalmi válsággá fonódott össze és ez a meghatározója a korabeli magyar demográfiai állapotoknak.

A másik réteg, amelynek népesedési nézeteit röviden kívánom felvázolni a liberális, baloldali értelmiséget, valamint a szociáldemokrata és kommunista párt körül csoportosulókat foglalja egybe. Heterogenitásuk és sokféle ideológiai, politikai arculatuk egyik oka a vázlat rövidségének.

Már előljáróban kiemelendő, hogy a hazai népesedési kérdésekkel és általában a demográfiai problémákkal kapcsolatban nem érkeztek el a tudati tényezők demográfiai szerepének felismeréséhez, vagy megfogalmazásához.

Demográfiai nézeteik három gondolat körül csoportosulnak.

Az első gondolati mag a nagybirtok és a túlnépesedés szemléletmódja. Már a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság írásaiban és előadásaiban is napvilágot látott a nagybirtok, a birtokmegosztás káros gazdasági és demográfiai hatása /30/. A nagybirtokok felszámolását a Szociáldemokrata Párt is követelte, ugyancsak gazdasági és demográfiai okokból. Az 1934. évi megfogalmazás szerint azonban a hazai birtokmegosztás egyik következménye a túlnépesedés /31/. Lényegében ezt a gondolatot finomította ki Molnár Erik is. 1936-37-ben megjelent tanulmányaiban az agrártúlnépesedés okát nem a feudális maradványok megőrzésében látta, hanem a kapitalista fejlődésben /32/. /Most mellőzzük Révai taktikai és politikai megfontolásokból eredő kritikáját./33/

Nem feladatom a falukutatók és a baloldal sajnálatos eszmei és politikai távolság tartását megmagyarázni. Az azonban kiemelendő, hogy míg a falukutatók a születésszabályozást, a paraszti egykét "sorskérdésnek" minősítették, addig a baloldal a túlnépesedés tényét állapította meg és annak felszámolását latolgatta. Ez a különbség is, amely valójában nem tartalmi csak szemléletmódbeli, polarizálta a kétféle demográfiai állásfoglalást. /Tulzó formájában egyesek nem az egyke kérdését tartották a legfontosabb hazai demográfiai problémának, hanem a magas csecsemő halandóságot./34/ Nem kétséges pedig, hogy a túlnépesedés és ennek háttérében a földbirtokmegoszlás és az ipar elmaradottsága volt a születésszabályozás egyik indítéka. Az egyke szemléletbeli különbségét a továbbiakban még az is elmélyítette, hogy a falukutató irodalom olykor nacionalista, fajbiológiai felhangjai megriasztották a liberális, baloldali rétegeket.

A második eszmei mag a demográfiai extrapoláláshoz hasonlítható. Ha meghatározott gazdasági-társadalmi viszonyokhoz meghatározott demográfiai viszonyok rendelhetők, akkor Marxot mereven értelmezve, a kapitalizmus viszonyai között nem változtathatók meg a kapitalizmusra jellemző demográfiai állapotok. Molnár Erik is azt vallotta, hogy a kapitalizmus viszonyai között sem a földreformmal, sem pedig az iparosítással nem enyhíthetők a demográfiai problémák. Megoldásukat csak a társadalmi forradalom, a szocializmus bekövetkezése teszi lehetővé /35/. A tétel helyes értelmezése nem feladatom. Az azonban megállapítható, hogy ennek az ideológiai szemléletmódnak következményeként a baloldal egyrészt periférikus - majd a jövőben megoldódik komplexumnak - tekintette a népesedési kérdéseket, másrészt inkább szociálpolitikai, egészségvédelmi hiányosságok megoldására mozgósított. Az igazsághoz azonban sajnos az is hozzátartozik, hogy a második világháború előestéjén a látóhatárt nagyobb felhők is beárnyékolják, mint a népesedési probléma.

A liberálisok és a szociáldemokraták Magyarországon több évtizeden keresztül küszködtek a születésszabályozás eszmei, tartalmi magyarázatával. A születésszabályozás propagálása két féle indítékkal merült fel. A korai szakaszában, az első világháború előtt, az emberi jogok, a humánus eszmék hirdetői követelték a születésszabályozás szabaddá tételét. Ezt a liberális színezetet a világgazdasági válság idején felváltja az osztályharcos magatartás /36/. /Tulzó megfogalmazásában a meg nem született munkásgyermek felér egy egész életen át sztrájkoló munkással./ A neomalthuzianizmus a szociáldemokrata párton belül fel-felüti fejét, de nem talál egységes elismerésre Szabó Ervin és Kassák is helytelenítik, de a napi politikai megmozdulásokban, kö-

vetelésekben igen sokszor érvényesül /37/. Szembeszökő, hogy a falukutatók a túlzó születésszabályozás ellen emelik fel szavukat, a szociáldemokraták pedig a születésszabályozás szabadságát követelik. Egyébként elég anakronisztikusnak hat a születésszabályozás engedélyezéséért folyó küzdelem abban az országban, ahol a netto reprodukciós együttható igen alacsony és ahol a jogszabály büntető szankcióit az állam sem érvényesíti.

A felsorolt három tényező talán érzékelteti, hogy a baloldal, a liberális értelmiség miért mellőzte a népesedési viszonyok tudati-kulturális elemeinek feltárását, megismerését.

Befejezésképpen a falukutatók és az újabb demográfiai átmenetelméletek hasonlóságára, illetve eltérésre kívánom a figyelmet felhívni. A magyar falukutatók és az újabb átmenetelméletek is megegyeznek abban, hogy a múlt század utolsó negyedében kezdődő termékenységsökkenés magyarázatában fokozott figyelmet kell fordítani a - nem gazdasági jellegű - tudati, kulturális stb. elemekre. Az újabb átmenetelméleteknek csak egyetlen közös vonásuk van, a klasszikus átmenetelmélet gazdasági tényezőinek, mint magyarázó változóknak a tagadása, vagy szerepüknek kisebbítése. Az egyik elmélet szerint "a termékenység csökkenésének elemzése során a társadalmi, kulturális, ideológiai, normatív változások tartalmára is figyelmet kell fordítani" /38/. A másik verzió szerint a tudati és kulturális tényezőkön kívül "az asszonyok státusának megváltozása, a szekularizációs magatartás, a közösségi tradíciók egyéni érdekekkel való felcserélése fontosabb szerepet játszott a nyugati világ termékenységének alakulásában, mint a gazdasági társadalmi tényezők" /39/. Végül egy harmadik változat szerint "a gazdasági fejlődés önmagában nem magyarázza elégségesen a termékenység viselkedését. Léteznie kell egy ezzel egyidejű, vagy azt megelőző, általános politikai rendszer fejlődésének is, mint tényezőnek" /40/. Az újabb elméletek tehát a gazdasági-társadalmi és tudati-kulturális stb. elemek egyidejű hatásának tudják be a termékenység csökkenését, kiemelve, hogy az utóbbi faktorcsoport igen lényeges, vagy éppen meghatározó szerepet játszott. Ezzel szemben a magyar falukutatók a két faktorcsoport hatását időben elkülönítik. A multbeli gazdasági-társadalmi változásokat eredendő oknak tekintik, amelyek a fennmaradó krízis jelenségekkel együtt tudati, kulturális, morális elemekké transzformálták a termékenységi magatartást. Nagyon makacs logikával a tudati elemek bevonása sem oldotta meg a termékenységsökkenés magyarázatának dilemmáját. Ha a nyugati típusú gazdasági-társadalmi és tudati fejlődés - a legszélesebb értelemben felfogva a tudatot - termékenységsökkenésre vezetett, akkor eléggé kü-

lönös, hogy a közép-, kelet-európai és benne Magyarország elmaradt más, gazdasági-társadalmi és kulturális tudati fejlődése miatt eredményezett ugyanolyan vagy igen hasonló termékenység csökkenést? Ugy vélem nem kell bizonyítani, hogy a magyar parasztság második világháború előtti kulturális, tudati, erkölcsi jellemzői jelentős mértékben különböztek a francia, vagy a dán parasztság kulturális-tudati vonásaitól.

Egyébként jellemző a magyar történeti demográfia vagy a magyar demográfia fejlődéstörténetére, hogy bár lényeges szerepet játszott a klasszikus átmenetelmélet általános érvényességének megkérdőjelezésében, a nem gazdasági jellegű termékenységcsökkentő tényezők elméletté alakítását nem vállalta /41/. Ennek egyik oka talán, hogy a rendelkezésre álló statisztikai adatok és elemzési módszerek nem engedték meg a tudati-kulturális elemek elsődlegességének, vagy fontosságának korrekt bizonyítását /42/. Elvileg természetesen nem zárható ki, hogy az elkövetkező teljesebb kutatások ilyen értelemben is eredményesebbek lesznek.

A magyar történeti demográfiai kutatásban egy másik discrepancia is kimutatható: a falukutatók kiemelték, hangsúlyozták a magyar termékenységcsökkenés tudati, kulturális, morális, világnézeti elemeit, az újabb történeti demográfiai tanulmányokban azonban annak ellenére, hogy a klasszikus demográfiai átmenetelmélet tételeit tartalmilag megingattuk, a falukutatók általánosításáig nem érkeztünk el.

Dilemmánkat, kétségeinket talán az alábbi magyarázat enyhíti: "A termékenység makro-ökonómiai elméletét egyre inkább mellőzzük és helyettesítjük egy társadalmi-demográfiai elmélettel, vagy még inkább a termékenység társadalom-demográfiai elméleteivel. Ugy tetszik, hogy nincsen univerzális magyarázat. Minden kulturának, minden közösségnek megvan a maga történelme, termelési-, társadalmi-, politikai-, hatalmi rendszere, saját mechanizmusa, amely ellenőrzi, irányítja a termékenységet... Egyáltalán nem bizonyos, hogy a nyugati világ 19. századi kísérlete nyomán valóban megérthető vagy megmagyarázható ami ma történik, és ami holnap fog kialakulni" /43/.

- /1/ Tabutin, D.: La théorie de la transition démographique comme théorie de la fécondité. Working Paper. No. 93. Louvain, 1980. nov.
- /2/ Demény, P.: Early fertility decline in Austria-Hungary: A lesson in demographic transition. In: Population and social change. Eds. Glass, D.V.-Revelle, R. London 1972.
- Buissink, J. D.: Regional differences in marital fertility in the Netherlands in the second half of the nineteenth century. Population Studies 1971. No. 3.
- Deprez, P.: The demographic development of Flanders in the eighteenth century. In: Population in History. Eds. Glass, D. V. - Eversley, D. E. Chicago. 1965.
- Knodel, J. E.: The decline of fertility in Germany, 1871-1939. Princeton, 1974.
- Wrigley, E. A. - Schofield, R. S.: English population history from family reconstitution: Summary results 1600-1799. Population Studies. 1983. No. 2.
- Livi-Bacci, M.: Modernization and tradition in the recent history of Italian fertility. Demography. 1967. No. 2.
- Fertility and nuptiality changes in Spain from the late 18th to the early 20th century. Population Studies. 1968. No. 1, 2.
- 3/ Coale, A. J. - Watkins, S. C.: The decline of fertility in Europe. Princeton 1986. 412 p.
- /4/ Simons, J.: Reproductive behaviour as religious practise. In: Determinants of fertility trends: theories re-examines. U.I. E.S. P. 1980.
- /5/ Leasure, J. W.: La baisse de la fécondité aux Etats-Unis de 1800 á 1860. Population 1982. No. 3.
- /6/ Lesthaeghe, R. - Wilson, C.: Les modes de production, la laicisation et le rythme de baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest de 1870-à 1930. Population. 1982. No. 3.
- /7/ Petzenhoffer, A.: A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására. Bp. 1922.

/8/ Schneller, K.: A születési arány és a vallásfelekezeti. Pécs. 1923. 35 p.

/Megjegyzendő, hogy Kovács Gábor már a 20. század elején is hasonló komplex demográfiai szemléletről tanuskodik: "... a népezaporodás... különböző gazdasági, vallási, erkölcsi, pszichológiai és politikai motívumok befolyása alatt áll, amelyek az osztályhelyzet szerint hol a szaporodást elősegítő, hol azt korlátozó irányban éreztetik a maguk hatását." A népesedés elmélete. In: Társadalomtudományi és gazdaságtörténeti kutatások. No. 4. Szerk. Mandello, Gy. Bp. 1908.

/9/ Kodolányi, J.: Süllyedő világ. Magvető. Bp. 1965. 50-58. p.

valamint a Pesti Napló 1926. V. 7., V. 21. és VI. 3. számában írt cikkei.

Fülep, L.: Művészet és világnézet. Magvető Bp. 1976.

Pesti Napló 1929. IX. 10., 17., 26., XII. 4., és 15. számában írt cikkei.

Az egyke irodalmáról:

Andorka, R.: A déldunántuli egyke kutatások története. Statisztikai Szemle. 1969. No. 12., Az ormánsági születésszabályozás története. Valóság 1975. No. 6.

/10/ Andorka, R.: Pocsmegyer népesedési viszonyai 1744-1895. Tört. Stat. Tanulmányok No. 5. 39-68. p.

Születésszabályozás az Ormánságban a 18. század vége óta. Demográfia, 1970. No. 1-2. 73-85. p.

/11/ Dányi, D.: A dunántuli regionális családrekonstrukció /1830-39/. Népeségtud. Kut. Int. Történeti Dem. Füzet. Bp. 1986.

/12/ Dányi, D.: Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. Demográfia 1977. No. 1.

/13/ Lásd többek között:

Balázs, J.: Egy adalék a magyar népeségtudomány történetéhez, Balás Károly népeségtudományi nézetei. Acta Univ. Szegediensis. Jur. et Pol. Tom VI. Fasc. 2. Szeged 1959.

Dányi, D.: Népesedési nézetek és népeséggpolitika Magyarországon a kapitalizmus korában. Demográfia. 1962. No. 2.

Horváth, R.: Népesedési kérdés a magyar közgazdaságtani elméletben. Bp. 1968.

The Malthusian ideas of population in Hungarian demography

before World War II. The Jour. of European Econ. History 1972.
No. 2.

/14/ Illyés, Gyula: Pusztulás, Nyugat 1933. IX. 15.

A kibontakozó vitát lásd a Nyugat következő számában "Elfogy a ma-
gyarság" címen. Továbbá a Népszava 1933. okt. 26. és a Magyar Hírlap
1933. nov. 5. számaiban. A vita történettudományi értékelését
Lackó, M.: Válságok-választások, Bp. 1975.

/15/ Illyés, Gy.: Nyugat 1934. 420-421. p.

Magyarok. Itt élned kell. Szépirodalmi Kiadó 1976. 76 p.

/16/ Esszépanoráma III. 51. Szépirodalmi Kiadó Bp. 1978.

/17/ Révai, J.: Marxizmus és népiesség. Válogatott történeti írások II.

Kossuth 1966. 127 p.

Veres Péter bírálatát lásd még Fejtő Ferenc: Ósi és modern kollektivizmus.

Szocializmus 1937. 430-436. p.

/18/ Lásd különösen: Veres Péter: Kollektív világnézet és faji felelősség a
szaporodás kérdésében. Válasz 1938. február.; Szocializmus, nacio-
nalizmus. Bp. 1939.

/19/ Veres Péter: Egy napszám az egykéről. Válasz. 1934. július. Az Alföld
parasztsága. Bp. 1936. 87 p.

/20/ Veres Péter: A földreform kérdéséhez. Szép Szó 1936. III.

/21/ Veres Péter: Politikai szociográfia. Szocializmus 1936. 423 p.

/22/ Kovács Imre: A néma forradalom 1937. Ujrakiadása: Misztotfalusi Bp. 1947.

Molnár Erik könyvismertetése a Gondolat 1937. évi 3-4. számában.

/23/ Kovács I. id.mű: 113-124. p.

/24/ Erdei Ferenc: Futóhomok. Bp. 1937. 181 p.

/25/ Erdei értékeléséhez:

Huszár Tibor: Történelem és szociológia Bp. 1980. A tudós és politikus

Erdei Ferenc műhelyében c. fejezetet.

/26/ Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar-Élet-Tábor előadás és meg-
beszélés sorozata. Bp. 1943.

/27/ Erdei, F.: Parasztok /Hasonmás kiadás/ Bp. 1973. 55., 116., 142., 143. p.

A magyar Palu /Hasonmás kiadás/ Bp. 1974. 12., 18. p.

A magyar társadalom a két világháború között. Valóság. 1976. No. 4.

A magyar társadalomról. In: Összegyűjtött művei.

- /28/ Erdei Ferenc: A parasztság kulturproblémái. Sorsunk. 1941. No. 4. 346-364. p.
- /29/ Erdei, F.: Parasztok Bp. 1973. 36 p.
- /30/ Lásd A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája I. Bp. 1970. de különösen: Bresztovszky Ernő: Nemzetgyilkos Politika. Szocializmus 1906. No. 7.
Tóth Pál Péter: A hazai agrár- és faluszociológiai kutatások 1900-1945 között. In: Agrárszociológiai írások Magyarországon. Kossuth 1984.
- /31/ Szocializmus 1934. 185 p.
- /32/ Molnár Erik: Földreform illúziók. A magyar agrárkérdéshez. In: Válogatott tanulmányok. Bp. Akad. Kiadó 1969.
- /33/ Révai, J.: Marxizmus és népiesség. Válogatott történelmi írások. II. Kossuth 1966. 49-50. p.
- /34/ "Fokozódó aggodalommal még sem a születések fogyását nézzük, hanem a pusztulást az egészségügyi elmaradottság miatt." Szocializmus 1934. 312 p.
- /35/ Molnár Erik: A földreform illúziók. 1935. 245 p.
- /36/ Jahn, F.: A toll fegyverével. Medicina Bp. 1968.; Születésszabályozás. Világosság. Bp. 1932. 120 p.
- /37/ Szabó Ervin: Természet és társadalom. In: a szociológia első magyar műhelye. II. Gondolat Bp. 1973.
Kassák, L.: Születésszabályozás. Munka. 1932. február-március.
Schönstein, S.: Emberfölség és születésszabályozás. Korunk. 1930. 736-738. p.
- /38/ Goldscheider, C.: Societal change and demographic transition. In: Population et structure sociales. Chaire Quetelet. 1981. 83-106. p.
- /39/ van de Walle, E. - Knodel, J.: Europe's fertility transition: New evidence and lessons for today's developing. World Population Bulletin 1980. No. 6. 36 p.
- /40/ Bolton, C. - Leasure, J. W.: Evolution politique et baisse de la fécondité en Occident. Population 1979. 824-844. p.
- /41/ Andorka, R.: La prévention des naissances en Hongrie dans la région "Ormánáság" depuis la fin du XVIII e siècle. Population 1971. No. 1. Lásd: Demény, P. a 2. és Dányi D. a 12. jegyzetben id. mű.

/42/ Dányi, D. /1962/ id. mű.

/43/ Tabutin, D.: Les limites de la théorie classique de la transition démographique pour l'. Occident du XIXème siècle et le tiers-monde actuel. Intern. Population Conf. Florence 1985. Vol. 4. 357-373.
p.

A HÁZASODÁSI SZOKÁSOK MEGFIGYELÉSÉNEK
LEHETŐSÉGEI KOHORSZ-ELEMZÉSEKBE

A kohorsz-elemzések célját és jelentőségét, a bennük rejlő lehetőségeket a legtisztábban N. Ryder fogalmazta meg az 1960-as évek elején. /1/ N. Ryder szerint a történelmi események /forradalmak, háborúk/ és a társadalomban lezajló egyéb változások - a társadalmi-gazdasági rendszer fejlődése, gazdasági válságok stb. - különbözőképpen érintik a társadalom tagjait attól függően, hogy életpályájuk melyik szakaszában vannak a változások idején. Ezért ahhoz, hogy a történelmi, társadalmi, gazdasági változások és a népese-
dési folyamatok közötti összefüggéseket megismerjük, a demográfiai jelenségeket a megfigyelés szempontjából lényeges ismérvek szerint megkülönböztetett homogén népesség-csoportokban, az un. kohorszokban kell vizsgálnunk.

Az egyik leglényegesebb kohorszképző esemény a születés. Az ugyanazon időben, például azonos naptári évben születettek kohorszának tagjait összetartja az, hogy az életciklus korhoz kötött fordulópontjait egyszerre érik el, illetve a történelmi, társadalmi változások életpályájuk azonos szakaszában éri őket. A társadalomban élő minden egyes kohorsznak sajátos karaktere és története van, amely megkülönbözteti a többi születési kohorsztól. A születési kohorszok közötti eltérések legszembetűnőbb megnyilvánulása a kohorszok nagyságában - létszámában - tapasztalható különbség, amely az életciklus fordulópontjaiban, például az oktatási rendszerbe való belépésnél, házasságoknál stb. jelentős hatást gyakorolhat a kohorsz beilleszkedésére a társadalomba.

A születési kohorszok egymásutánja nemcsak a társadalom fennmaradásában alapvető jelentőségű. Mint a nagyhorderejű társadalmi átalakulások történelmi tapasztalatai mutatják, a társadalomba belépő és a társadalom fennálló viszonyaira érzékenyebb fiatal kohorszok egyben a társadalom változásának és továbbfejlődésének lehetőségeit is magukban hordozzák.

Az elmúlt évtizedekben a kohorszok megfigyelése a demográfiai jelenségek vizsgálatának széles körben alkalmazott, bár nem minden problémától mentes, ugyanakkor jelentős tudományos eredményeket felmutató eszközzé vált.

A házasodások demográfiai vizsgálatában a kohorsz-elemzések bevezetését olyan nevek fémjelzik, mint L. Henry, R. Pressat, G. Wunsch, P. Pesty, illetve A. Coale. /2/ A magyar demográfiában elsőként Theiss Ede vetette fel a kohorszok megfigyelésének fontosságát. /3/

A születési kohorszok házasodási magatartásának az 1970-es években megkezdett kutatása a Népeségtudományi Kutató Intézetben lényegében tehát jól kimunkált elméleti alapokon indult. A vizsgálatok első szakaszában a születési kohorszok házasodási magatartásának demográfiai aspektusait, a születési kohorszok létszámának ingadozásából, a házasuló férfi és női kohorszok közötti nemi arány változásaiból, a házasságkötési mozgalom belső összetételéből adódó következményeit elemeztük. /4/ Az elemzések egyik legfontosabb eredménye annak a hipotézisnek az igazolása volt, hogy a naptári éves arányszámok fluktuációit leggyakrabban az első házasságkötések előrehozásából vagy elhalasztásából származó rövid távu változások okozzák és a házasságkötések élettartam alatti színvonala, vagy más megfogalmazásban, a kohorszok végleges nőtlen, illetve hajadon aránya viszonylag stabil érték, amelynek kohorszról kohorszra érvényesülő kisebb ingadozásai csak igen lassan módosítják a házasságkötések hosszú távu trendjét.

Az első házasságkötések kohorsz módszerü vizsgálatánál kapott eredményeket a későbbiekben a család és háztartás előreszámításoknál hasznosítottuk. /5/ Ezek jelenlegi rendszerében ugyanis az első lépés annak a megállapítása, hogy várhatóan miként alakul majd a népesség családi állapot szerinti összetétele. Ennek során egyrészt ellenőriztük a II. világháboru után házasodott születési kohorszok első házasságkötéseinek várható alakulásával kapcsolatos eredményeket, másrészt újraértékeljük azokat a házasságkötési mozgalom újabb fejleményeinek tükrében. Ez utóbbira annál is inkább szükség volt, mert azok a folyamatok, amelyek már az 1970-es években megjelentek a népességben, az azóta eltelt időszakban tovább erősödtek. Így folytatódott a házasságkötési kedv visszaesése és a házasságkötési kor későbbre tolódása, folyamatosan nőtt a válások aránya stb.

A trendek tudati változásokat sejtetnek: a házasság mint intézmény népszerűségének csökkenését, a házasságkötés helyett más együttélési formák - például a tartós élettársi kapcsolatok - előnyben részesítését. A képet ugyanakkor rendkívüli módon zavarja, hogy a változások nem egyformán érintik a házasságra lépők minden csoportját, így például az első házasságot kötőkét kevésbé, mint az újraházasodókéét. Azt is figyelembe kell venni, hogy az el-

mult években léptek fokozatosan házassági korbá az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején született rendkívül kislétszámú kohorszok. A demográfiai összetételben bekövetkezett változásokon túl az utóbbi években jelentősen megnövekedtek a családalapítás feltételei is, egyre nagyobb anyagi terhek hárulnak a fiatalokra az önálló életvitel megteremtésében.

Amikor tehát a család és háztartás előreszámításokhoz szükséges családi állapot szerinti előrebecsléseket végeztük, meglehetősen bonyolult feladat előtt álltunk. Nem kevesebbről volt szó ugyanis, mint arról, hogy el kellett döntenünk, vajon a házasságok újabb trendjei visszafordíthatatlan arányeltolódásokkal járnak-e a népesség családi állapot szerinti összetételében. Más szavakkal: a házassági korban és a házasságra lépők arányában az elmúlt években bekövetkezett változások a társadalmi tudat olyan módosulását tükrözik-e, ami mellett számítani kell a korábbi házassági szokások megváltozására.

Erre a kérdésre a választ csak a már említett kohorsz vizsgálatoktól várhattuk. Közismert ugyanis, hogy a szokások igen lassan változnak és a változások csak hosszabb időtávon válnak szembetűnővé. A változások nyomán követésére tehát az olyan megközelítési mód az alkalmas, amely lehetővé teszi az emberi magatartások hosszabb időszakon keresztül történő megfigyelését. Ehhez a demográfiában elsősorban az olyan speciális kohorsz vizsgálatok nyújtanak segítséget, amelyekben nem egyetlen, hanem több egymást követő kohorsz demográfiai viselkedését tanulmányozzuk és hasonlítjuk össze.

Mielőtt azonban az ezzel kapcsolatos vizsgálatunkat és az annak során felmerülő kérdéseket részletezném, úgy gondolom röviden érinteni kell azt a kérdést is, hogy mit is értünk házassági szokásokon.

A házassági szokások általános értelemben a társadalom kisebb-nagyobb közösségének a férfi és a nő közötti párkapcsolat rendezésében állandóan követett gyakorlatát jelentik, és eredetükben a mindenkor társadalmi-gazdasági rendszer feltételeiben gyökereznek. A házassági szokásokban azok a normák és értékek jelennek meg, amelyek a közösségnek a házassággal mint intézménnyel kapcsolatos gondolkodásmódját jellemzik. Hasonlóan más szokásokhoz, benne élnek a köztudatban, követésük a társadalom helyeslésével, megszégésük pedig elítélő véleményével találkozók.

A házassági szokások fontos sajátossága, hogy olyan életviszony rendezésére vonatkoznak, amelyet társadalmi fontosságára tekintettel a jog is szabályozási körébe vont, de amelynek szabályozásánál maga a jogalkotó is rendszerint irányadónak tekinti a társadalomban már kialakult szokásokat.

A házassági szokások vizsgálata elsősorban a néprajz érdeklődési területe, de néhány vonatkozásban, így a házassági életkorban és a házasságra lépők arányában megfigyelhető szokások vizsgálatában a demográfiának is jelentős szerep jut. /6/

A magyar társadalmat a múlt században jellemző házassági szokásokban a házasság mint intézmény nagyra értékelése, a házasságban élés preferálása fejeződött ki. A társadalom a házasságnak mint a családi élet alapjának nagy jelentőséget tulajdonított, a házasságkötést a felnőtté válás, a társadalomba való beilleszkedés formális feltételének tekintette, és az életut egyik legjelentősebb eseményeként ünnepélyes külsőségekkel tette emlékezetessé. A társadalom bizonyos életkor elérése után tagjaitól elvárta, hogy minél hamarabb házasságot kössenek. A házasságból kimaradt nőtleneket és hajadonokat elítélte csakugy, mint azokat, akik házastársuktól különéltek vagy elváltak. A házasságban élés előnyei az özvegyeket is arra ösztönözte, hogy újra házassággal mielőbb ők is visszatérjenek a házasok közé.

Ezt az érték- és normarendszert a 19. század végi magyar társadalom a régmúltból örökölte, és az annak megfelelő, korai házassággal és szinte teljeskörű házassággal jellemzett szokásokat fenntartva igyekezett alkalmazkodni a feudális maradványokkal terhelt társadalmi viszonyokhoz. A földművelésének alacsony technikai színvonalán ugyanis a fiatal házaspárok bekapcsolódása a családi termelésbe előnyösen hozzájárulhatott a családi gazdálkodás fellendítéséhez, vagy ami gyakoribb volt, a család életszínvonalának megőrzéséhez.

A házassági szokások 20. századi történeti tendenciáinak vizsgálatát J. Hajnal módszerével, a nőtlen, illetve hajadon állapotban töltött élettartamból kiszámított átlagos házasságkötési kor és az 50 éves korban mért, véglegesnek tekintett nőtlen, illetve hajadon arányok alapján végeztük. /7/ Megjegyzem, valószínűleg ez az első eset, amikor J. Hajnal eredetileg keresztmetszeti népességek házasságának elemzésére alkalmazott módszere kohorszok elemzésében került felhasználásra. Az eddigi eredmények természetesen még további finomítást és részletesebb elemzést igényelnek, arra azonban alkalmasnak

tűnnek, hogy a változások fő irányvonalaira néhány általános következtetést tehesünk /I. tábla, I. és II. ábra/.

A rendelkezésre álló adatok alapján az 1875-1879 és 1950-1954 között született kohorszok első házasságkötéseit vizsgáltuk, a II. világháború előtti időszakban a tízévenként tartott népszámlálások adatainak, a II. világháború után pedig a KSH házasságkötési mozgalomra vonatkozó népesedésszatisztikai adatainak felhasználásával. Előadásomban csak a nők házasodásaira térek ki, mivel az ugyanazon évben született férfiak és nők házasodásai közötti különbségek elsősorban demográfiai jellegűek és a férfiak később kezdődő házasodásával, illetve a házasodási korban levők nemi arányának változásaival függenek össze.

Az egymást követő születési kohorszok hosszú sorát vizsgálva szembevetendő, hogy az első házasságkötések átlagos életkorának és a házasságra lépők arányának változásai kivétel nélkül a 20. század történelmi sorsfordulóihoz és a társadalom életét mélyen megrázó gazdasági folyamatokhoz kapcsolhatók.

1. Az előzőekben említett 19. századi alacsony, a nőknél 20-21 éves házasságkötési korrall és 4-5 százalékos hajadon arányokkal jellemzett házasodás a századforduló idején változásnak indult. A vizsgálatban megfigyelt legidősebb, 1875-1879-ben született nők ugyan elődeikhez hasonlóan korán megkezdték a házasodást, de házasságkötéseik ritkábbá váltak. Ez feltehetőleg összefüggésben állt azzal, hogy a 19. század vége felé meginduló, elsősorban a férfiakat érintő kivándorlási hullám a kohorsz házasságkötéseinek egy részét meghiusította. A század első éveiben elhatalmasodó kivándorlás az ekkor házasodási korbba lépő nőknél már a házasságkötések későbbre halasztását és a nők növekvő hányadában a házasságkötések végleges elmaradását idézte elő. Így a még mindig, európai tekintetben viszonylag alacsony - 22 év körüli - átlagos házasságkötési korhoz az 1880-as években született nőknél a korábbiakhoz képest magas, 7 százalék körüli végleges hajadon arány párosult.

2. Az I. világháború elsősorban a századfordulón született nők házasságkötéseit hiusította meg. A vizsgálat szerint az 1895-1899 és 1900-1904 között született kohorszok a 20. század házasodási történetének legkedvezetlenebb helyzetben levő kohorszai, mert a háború miatt elhalasztott házasságkötéseiket a férfiakat ért háborús pusztulás következtében később is csak részben tudták pótolni. A később született kohorszok házasodásainak ismereté-

1. Születési kohorszok első házasságkötéseinek átlagos életkora és az 50 éves korban nőtlenség, illetve hajadonok aránya

Születési kohorsz	Nőtlenek	Hajadonok	50 éves korban	
	átlagos házasságkötési életkora		nőtlenek	hajadonok
	aránya %/			
1875-1879	26,5	22,1	4,6	5,9
1880-1884	26,5	22,1	5,0	6,0
1885-1889	26,7	22,2	5,2	7,4
1890-1894	26,7	22,7	5,2	7,7
1895-1899	26,5	23,2	5,1	8,0
1900-1904	26,8	23,3	5,6	7,9
1905-1909	27,3	23,5	5,4	7,3
1910-1914	27,6	23,6	4,6	6,6
1915-1919	27,5	23,6	3,9	5,9
1920-1924	26,9	23,2	3,9	5,0
1925-1929	25,4	22,6	4,4	4,5
1930-1934	24,8	21,6	4,8	3,7
1935-1939 ¹	24,7	21,2	6,0	3,9
1940-1944 ¹	24,8	21,2	5,9	4,3
1945-1949 ¹	24,5	21,3	6,4	5,0
1950-1954 ¹	24,8	21,2	7,0	5,6

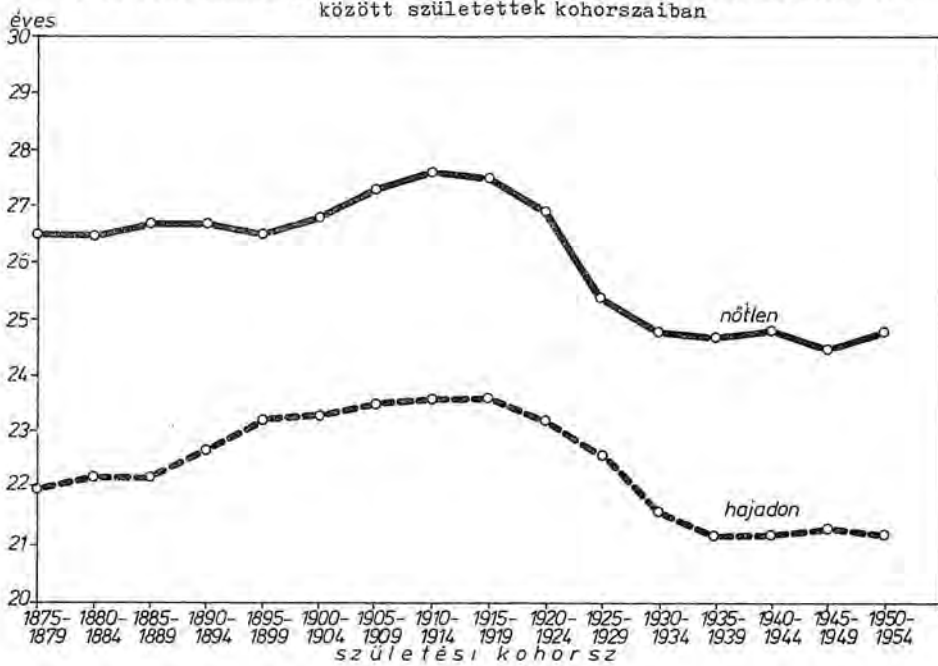
¹Becsült adatok.

Forrás: 1980. évi Népszámlálás. Demográfiai adatok.
Demográfiai Évkönyv, 1955-1984. évfolyamai.

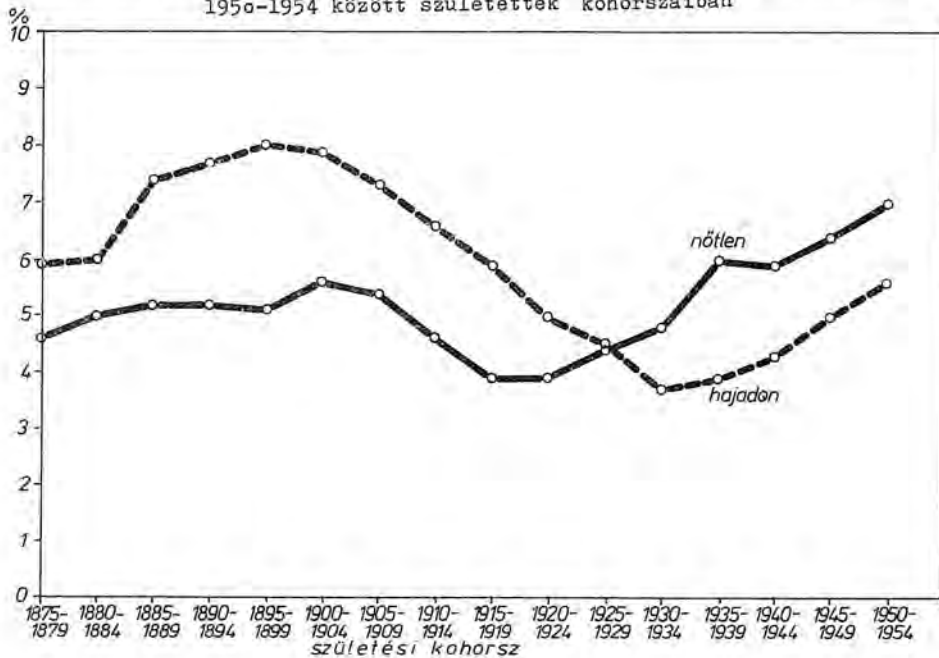
Csernák Józsefné: Az első házasságkötések alakulása Magyarországon a II. világháború után. /Születési kohorszok házassági táblái./

A Népeleştudományi Kutató Intézet Közleményei. 1983/1. 54. kötet.

I. Az első házasságkötés átlagos életkora az 1875-1879 és 1950-1954 között születettek kohorszáiban

II. Az 50 éves korban nőtlenek és hajadonok aránya az 1875-1879 és 1950-1954 között születettek kohorszáiban

ben talán megkockáztatható az a feltevés, hogy a 20. század elején a Magyarországot jellemző társadalmi-gazdasági körülmények hatására, majd az I. világháború következményeivel összefüggésben a magyar népesség megindult a késői házasságokkal és magasabb hajadon arányokkal jellemzett nyugat-európai házassági minta felé.

3. A két világháború között házassági korbba lépő, 1905-1909 és 1920-1924 között született kohorszok házasságkötési mozgalma ugyancsak nem volt zavartalan. Ez részben még a háborús veszteségekkel, részben az első világháború utóhatásaival függött össze. A születés kiesések, majd bepótlások ugyanis a népesség korösszetételében és a nemek arányában jelentős változásokkal jártak, és ezek a születési kohorszok jelentős részében a házassági kilátásokat számottevően befolyásolták. Az 1930-as évek nagy gazdasági válsága, mint társadalmi-gazdasági hátráltató ok, további zavaró tényezőt jelent a házasságokkal kapcsolatos tudati változások értékelésében. Az mindenesetre bizonyos, hogy a két világháború között házassodott születési kohorszok egyre később kezdtek házassodni, ugyanakkor a II. világháborúig igen sok házasságot bepótoltak, amivel kezdetét vette az akkor már meglehetősen magas, a 8 százalékot is meghaladó végleges hajadon arányok csökkenése. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy a szomszédainál kisebb létszámú, és így a házasságoknál kedvező helyzetben levő, már a gazdasági válság után házassodni kezdő 1915-1919-es kohorsz sem tért vissza a korábbi házassághoz. Ezt jelzi egyébként magas, 24 év körüli átlagos házasságkötési életkora is.

A rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az utóbb említett kohorsznál a házasságkötések késleltetésére irányuló tudati változással állunk-e szemben, tehát arról van-e szó, hogy a korai házasságra alkalmasabb demográfiai és gazdasági feltételek között is a kohorsz tagjai inkább hajlanak a házasságok későbbi életkorokra halasztására. Nem kizárt ugyanis az sem, hogy a gazdasági válság valamiféle utóhatásával állunk szemben. Feltételezhető például, hogy a gazdasági válság az említett kohorsz tagjaihoz korban hozzáillő, néhány évvel idősebb férfiak pályakezdését rendkívüli módon megnehezítette, ami nyilvánvalóan házasságkötéseiket is hátráltatta. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy Magyarországon a család - a szülők, a rokonság - mindig erejéhez mérten, sokszor igen jelentősen hozzájárult a fiatalok családalapításához. A gazdasági válság azonban a családok jelentős részében az életszínvonal olyan általános, súlyos visszaesését idézhette elő, ami a házassági korbba lépő fiatalok önálló életkezdéséhez szükséges anyagi javak előteremtését jelentősen késleltette.

Hasonló a helyzet az 1920-1924-ben született nők kohorszában is. Ennek a kohorsznak a házasodásait az teszi feltűnővé, hogy a II. világháború után igen nagy házasodási többletre tett szert a megözvegyült és elvált férfiak újraházasodásai révén. Ezt azért érdemes megjegyezni, mert a II. világháború emberi sorsokat felforgató, a már megkötött házasságokat megszüntető, illetve szétziláló hatása nélkül a 20. század e legnagyobb létszámú kohorszában valószínűleg a házasság mint intézmény értékelésének tudati változatlansága mellett is igen magas hajadon arányok alakultak volna ki.

4. A II. világháború után a házasodások radikális megváltozása következett be, a változások nagy "kohója" az 1945 utáni másfél évtized.

A társadalmi-gazdasági rendszer radikális megváltozása, a modernizációra való áttérés sajátos jelenséggel párosult. Az ekkor házasodási korbba lépő, 1925-1929-ben és azt követően született kohorszok átlagos házasságkötési életkora radikálisan lecsökkent és rendkívüli módon megemelkedett a házasságban élők aránya. Ez nem egyedülálló jelenség. Más vizsgálatok tanúsága szerint az agrártársadalmak fejlődése hasonló jellegzetességeket mutat: a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő megélhetési lehetőségeinek javulása a városiasodás és az iparosodás következtében ugyanis korai házasodásra ösztönözhet. /8/

5. Az újabb változások első jelei az 1935-1939-es kohorsszal kezdődő csoportokban figyelhetők meg. Ezeket a kohorszokat változatlanul alacsony - 21 év körül - házasságkötési kor mellett fokozatosan növekvő hajadon arány jellemzi. Megjegyzem, hogy a megfigyelt legfiatalabb kohorszok, közöttük az 1950-1954-ben születettek, mint záró csoport, még nem érte el 50 éves korát, végleges hajadon arányuk becsült érték. A végleges hajadon arányok növekedése a megfigyelt kohorszokban még nem radikális, de a legújabbán házasodási korbba lépő kohorszok házasodási magatartása arra enged következtetni, hogy ez az arány tovább emelkedhet, és előbb-utóbb elérheti a század elején születettek magas végleges hajadon arányát vagy akár túl is haladhatja azt.

A házasságkötési életkor és a házasságra lépők arányai 20. századi történeti tendenciáinak tükrében a jelenlegi házasodási magatartás nem teljesen új, hanem egy már korábban megjelent séma felé fordulásnak tűnik. A hásonlóság azonban csak formális, ami igazán lényeges, az a tartalom, amelyet az újabb trendek takarnak. Ebben az irányban további ismereteket a kutatás folytatásától várhatunk.

Összegezve az elmondottakat, úgy tűnik, hogy a kohorsz elemzések megfelelő eszközök arra, hogy megállapítsuk, miként érintik a társadalom változásai az életciklusuk különböző szakaszaiban levő kohorszokat és a kohorszok milyen - átmeneti vagy tartós, több kohorsz életén is nyomot hagyó - változást adnak a változásokra.

A kohorsz elemzésekkel tulajdonképpen végigkövethetjük azt a folyamatot, ahogyan a házasságkötési életkor megválasztásával, a nőtlen, illetve hajadon családi állapotban maradással kapcsolatos szokásokat, mintákat újak váltják fel, az új minta hogyan terjed kohorszról kohorszra, majd hogyan húzódik vissza és szűkül hatótere, átengedve a terepet új minták beépülésének. Azt azonban, hogy a társadalom gazdasági, politikai, kulturális változásai hogyan kumulálódnak új értékké és normákká a házassági viszonyokban, milyen módon rögzülnek a társadalmi tudatban, majd milyen uton hagyományozódnak át egyik kohorszról a másikra, csak interdiszciplináris kutatások alapján állapíthatjuk meg.

Végezetül szeretném kiemelni a házasságok mint demográfiai jelenség egy sajátos vonását. A házasságkötések előrehozásából, késleltetéséből, a végleges nőtlen, illetve hajadon arányokból rendszerint a házasság értékévé váló elfogadására, illetve elutasítására, tehát a házassággal mint intézménnyel kapcsolatos tudati tényezők hatására következtetünk. A kohorsz elemzések azonban arra utalnak - legalábbis a házasságkötési mozgalom 20. századi történeti tendenciáit figyelembe véve -, hogy a házasságokkal kapcsolatos magatartás igen érzékenyen reagál mind a társadalmi-gazdasági, mind a demográfiai feltételek változásaira. Így bizonyos körülmények között a nőtlenek, illetve hajadonok részéről a házasságtól való - tulajdonképpen kényszerűnek tekinthető - tartózkodás mutatkozhat a házasság mint intézmény értékelésének tudati megváltozása nélkül is. Erre utal többek között az is, hogy a házasságok ismételt, visszatérő fellendüléseket mutatnak a társadalmi, gazdasági, demográfiai szempontból kedvezőbb helyzetű kohorszokban. Így, eltérően a termékenység hosszú távon megfigyelhető multbeli csökkenő trendjétől, vagy akár a válásoknak a 20. század folyamán nyomonkövethető, folyamatosan emelkedő tendenciájától, a házasságkötési mozgalomra - legalábbis az első házasságkötések vonatkozásában - a legutóbbi időkig a hullámzások voltak jellemzők.

A későbbiekben különösen érdekes lehetne olyan kérdések megvizsgálása is, hogy a házasságokban milyen szerepe van a tudati tényezőknek, ezek hogyan irányítják a házassági magatartást, milyen érték- és normarendszert

közvetítenek ma a házassági szokások. A kutatások ilyen irányú kiszélesítése nemcsak a további kohorsz elemzésekhez nyújtana számottevő segítséget, de általuk feltehetőleg a házasságnak mint a család, a gyermekvállalás és a gyermeknevelés alapvető intézményének jelene, sőt talán jövője is megismerhetőbbé válna.

I R O D A L O M

- /1/ N. RYDER: The cohort as a concept in the study of social change - American Sociological Review. 1965. Vol. 30. 843-861.
- /2/ L. HENRY: Analyse et mesure des phénomènes démographiques par cohortes - Population. 1966. No. 3. 465-482.
- R. PRESSAT: A demográfia oktatásának új koncepciója. Bevezetés a kvantitatív módszerekbe - Demográfia. 1963. 1. sz. 7-29.
- G. J. WUNSCH - M. G. TERMOTE: Introduction to demographic analysis. Principles and Methods. 1978. Plenum Press. New York. 274.
- P. FESTY: Évolution de la nuptialité en Europe occidentale depuis la guerre - Population. 1971. No. 2. 331-379.
- A. COALE: Age patterns of marriage - Population Studies. 1971. No. 2. 193-214.
- /3/ THEISS EDE: Reprodukciómérés és házassági mozgalom - Demográfia. 1963. 1. sz. 30-58.
- /4/ CSERNÁK JÓZSEFNÉ: Az első házasságkötések alakulása Magyarországon a II. világháború után. /Születési kohorszok házassági táblái/ - A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei. 1983/1. 54. kötet 295.
- /5/ CSERNÁK JÓZSEFNÉ - SZABÓ KÁLMÁN: A családok és háztartások előreszámítása, 1981-2001. A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei. 1985/1. 59. kötet 126.
- /6/ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: Magyar jogi népszokások. 1981. Gondolat Kiadó. Budapest. 901.

- /7/ J. HAJNAL: Age at marriage and proportion marrying - Population Studies. 1953. Vol. 7. No. 1. 111-136.
- /8/ H. CHOJNACKA: Nuptiality patterns in an agrarian society - Population Studies. 1976. No. 2. 203-226.

II.

SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI MEGFONTOLÁSOK A NÉPESEDÉSI MAGA-
TARTÁS BEFOLYÁSOLÁSÁRÓL

Előrebocsátom, hogy semminemű szakszerű illetékességgel nem rendelkezem a demográfia ügyeiben. Ezért az alábbi vázlatos eszme-futtatások szükségképpen laikus nézeteket képviselnek; ez mentse őket.

Osztom azt a közkeletű megállapítást, hogy "a népesedéssel kapcsolatos tudatos társadalmi befolyásolás nagyobb jelentőségű a népesedéspolitika eszközrendszerében, mint azt korábban hittük". Logikus hát, hogy ebből eredően valóban nagyobb szerephez kell jutniuk a "tömegpolitikai, tudatformáló munka" feladatainak, eszközeinek is. Az a benyomásom azonban, hogy éppenséggel az idevágó törekvéseink és eljárásaink a legkevésbé kidolgozottak: alig lépnek túl a megszokott sztereotípiákon. Holott éppenséggel itt volna szükség újszerű megközelítésmódokra.

Ahhoz azonban, hogy ezt meg lehessen tenni, alaposabban és sokoldalúan vizsgálni kellene eddigi "tudatformáló" eljárásaink nyilvánvaló fogyatékságainak okait és körülményeit. Hadd szóljak ezekről s velük kapcsolatban a lehetséges tennivalókról.

1. Tapasztalataim szerint mindaz, ami eddig történt mind formai, mind tartalmi szempontból alapos okkal kifogásolható. Még akkor is, ha jól tudjuk: a tudati-propagandisztikus hatások önmagukban a tömeges társadalmi tapasztalatoktól és törekvésektől elszakadva jobbra hatástalanok. Két melléfogást a jövőben feltétlenül el kellene kerülni.

Először is azt a hiedelmet, hogy e kérdésekben a politikai agitáció és propaganda megszokott módjai és eljárásai célravezetőek lehetnek. A "tudatformálás" kérdései eddig rendszerint akkor kerültek kampányszerűen napirendre, amikor kritikussá vált a helyzet. Ilyenkor tele volt a "tömegkommunikáció" agitativ anyagokkal, vitákkal, szó esett az iskola meg más társadalmi szervezetek feladatairól. Majd elvonult a hullám, s valójában nemigen tudtunk mit kezdeni a folyamatos, hosszú távu tennivalókkal - leszámítva egynéhány megszokott érvet /a gyes, valamint az egyéb fontos és jelentős szociálpolitikai

intézkedésünkhöz kapcsolódó eredmények és lehetőségek méltatása/. Talán az is elmondható, hogy a bizonytalanságok, valamint a téma sokirányú társadalmi és politikai megterheltsége, a sajátos érdekeltségi viszonyok miatt az "átlagos honpolgár" képzeletében a különböző nézőpontok és viták /a nemzeti létért érzett felelősség eszméi, a munkaerőgazdálkodás tényei, a szociálpolitikai és egyéb családtámogató intézkedések indokai és következményei, a "családi életre nevelés" gondjai meg a szexuális viselkedés ujszerű jelenségei/ meglehetősen kusza és mozaikszerű képből összegeződtek.

Minden esetre keveset tudunk arról, "mi él a fejekben" és a személyes szándékokban. Részben ebből ered, hogy a tudatformáló tevékenység elvont és deklaratív marad: normákat és követelményeket hangoztat, de nem kellően világos milyen aktuálisan ható nézetekkel és divatokkal, milyen szociológiai és kulturális mintákkal, anyagi tényezőkkel szemben képviseli a maga álláspontjait, követelményeit.

Mindenképpen abból kell kiindulni, hogy a népesedéspolitikai ügyei nagytávu, szinte történeti léptékű folyamatokban öltenek testet. Ezért - legyen bár mégoly kedvezőtlen a jelenlegi helyzet - nem szabad "pánik-reakciókat" produkálni, a kampányszerűség megszokott eszközeihez folyamodni. Ezek mindig az "agitatív voluntarizmust" táplálják, s emellett még illúziókat is szülnek. Nem az a fontos, hogy sokat beszéljünk valamiről /erre mindig hajlamos a "tömegkommunikációs buzgalom"/, hanem az, hogy kinek, mikor és miről beszéljünk.

Másodszor, nagyon is óvakodnunk kellene attól a szinte mindig fenyegető /és rendszerint nem is tudatosan megfogalmazott alakban fenyegető/ hiedelemtől, hogy mivel "baj van", és mivel a közeli években az anyagi eszközeink korlátozottabbak lesznek, ezért válik fontosabbá a tudatformálás, az eszmei hatás, az "emberi tényező" stb. A tudatalakítás nem teljesíthet kompenzáló funkciót: az eszközök és lehetőségek hiánya vagy korlátozottsága a tudatalakítást is megnehezíti. Egyebek közt ezért is fontos az agitatív harsányság, a cselekvést pótló meddő "tulbeszélés", a moralizáló és prédikáló hangvétel elkerülése.

2. A tudatformálást valóban az átfogó "társadalmi befolyásolási" stratégia szerves részének kell tekintenünk. Ehhez azonban arra van szükség, hogy a mai magyar társadalomnak a népesedéspolitikai kérdéseket érintő - és rendkívül differenciált - mindennapi tudatát, aspirációit, történeti-kulturá-

lis hagyományait és azok átalakulásait az eddigieknél jobban ismerjük. Egyébként semmifajta céltudatos és hatásos tudatformálás nem képzelhető el. Mi lehet itt szóba?

Még az egyébként kiváló tervezetek, leírások is rendkívül "globálisan" kezelik a kérdéseket: csupán az országos statisztika szintjén, s ott sem kellően differenciáltan. Nem tudjuk, hogy az adatok milyen kézzelfogható képet mutatnak történeti és egyéb tendenciákban. Csak gyanítjuk, hogy a leggyorsabb és a legradikálisabb /kedvezőtlen irányu/ változás az agrárnéesség házasodási és gyermekszülési szokásaiban zajlott le. De jó volna többet tudni a regionális, a társadalmi rétegenkénti, a nemzetiségi és egyéb különbségekről is. Különös figyelmet érdemel a sokféle hevesen vitatott, előítéletekkel és aggodalmakkal terhelt cigány-szaporodás ügye - különös tekintettel a várható fejleményekre és azok értékelésére a közvéleményben.

Mindez nem önmagában fontos, hanem a konkrét és céltudatos tudatformálás szempontjából. Hadd idézzek egyetlen példát! A gyes a kétlaki vagy háztáji gazdálkodást is folytató családban merőben más dolog, mint a nagyvárosi fiatal, egzisztenciáját éppen csak keservesen megalapozó értelmiségiek körében. S általában: mit tudunk arról, hogy a gyerekszüléssel kapcsolatos jövedelemkiesés, amely a családi pótlékhoz meg az egyéb segélyekhez mérve, merőben más nagyságrendű lehet az említett esetekben, pontosan miként érinti a különböző típusú családokat. Márpedig ehhez is ahhoz is ugyan úgy szólunk; mindegyiknek ugyanazt mondjuk!

Vagy, tudjuk-e pontosan végül is, hogy a fiatal házaspárok milyen terheket viselnek egy-két vagy három gyerek esetén mindennapi életvitelükben - főként ha nincs külső segítségük? Tapasztalataim szerint ezek nem önmagukban elviselhetetlenek /ti. mint a gyerekekkel való közvetlen törődés gondjai/, hanem "környezetükkel" együtt /a lakáskérdés megoldása; a férj és a feleség arányos szakmai előmenetele - különösen értelmiségi közegben; a megélhetés gondjai, az igények és a lehetőségek feszültségei: "mások gyorsan haladnak előre, mert nincs gyerekük"; az elkerülhetetlen kapkodó és rohanó életvitel; a kikapcsolódás a megszokott körből, a korábbi életvitelből a gyerek miatt stb/. Ha az ilyen fiatal szülőknek azt mondjuk, hogy mindez nem is olyan nehéz vagy - mint gyakorta olvassuk - azt hisszük, "felnagyítjuk a gyermeknevelés nehézségeit", hipokraták leszünk a szemükben. Más családoknak viszont, ahol van szülői "eleresztés" és folyamatos segítség, esetleg közhelyet mondunk.

Egyszóval, mivel nem lehet demográfiai propagandát folytatni a legáltalánosabb értékek és elvek szintjén /rendszerint senki sem szült közvetlenül gyereket a hazának és a nemzet jövőjének: ez közvetlenül nem lehet benne az egyén indítékainak képében/, ezért nem lehet eltekinteni a társadalmi beágyazottság ama jellemző helyzeteitől, amelyekben a fiatalok élnek.

Közbevetőleg, meglehet azért is "fárasztóbb" manapság fiatal szülőnek lenni, mert ma és a jövőben mindinkább olyan nemzedékek lépnek a szülők sorába, amelyek felnövekedésük során sem a hagyományos gyakorlati "háztartásvezetési" készségeket, sem a több testvérből álló családban szokásos társascsaládi készségeket /egyebek közt ilyeneket, mint a lemondás, a felelősség, a türelem és erőfeszítés, az áldozathozatal, a munkakészségek stb./ nem sajátíthatták el. Ez pedig nem iskolai tantárgy kérdése! Számos jel vall arra, hogy a fiatal szülők rendkívül felkészületlenül "zuhannak bele" szülői és családtervezői, családfenntartó szerepükbe. Ezért is élik át oly megterhelőnek az első gyerekekkel kapcsolatos gondokat, a gyakorlati tennivalók sokaságát. Meglehet, ennek is szerepe van abban, hogy gyakran lemondanak a további gyerekekről.

Le kell szögezni: az eljövendő szülők jelentős mértékben a mai családok tapasztalatainak és gyakorlatának a közegében nevelkednek. Az ebből levonható következtetéseket jobban előtérbe kellene állítani. A tömegkommunikációban pl. szinte kizárólag a gyermeknevelésről esik szó, de alig-alig a családi élet "megszervezéséről", mindennapi létformáiról. A fiatal szülők, a családok "iskolájára" is szükség volna - konkrétan, okosan, tapasztalati minták alapján, országos "tapasztalatcsereként".

3. Nehéz a témában folyó tudatformálás ügye akkor, ha nem alakítunk ki világos és pontos képet arról, milyen tudati-hangulati, divatszerű vagy tartós tendenciák gátolják, zavarják a népesedéspolitikai törekvéseinket. Itt nagyon sok a csupán áttételesen, közvetve érvényesülő, kulturális, divatszerű és egyéb tényező.

Minden esetre tudatában kell lennünk, hogy kizárólag "direkt" demográfiai célzatu érvekkel nem boldogulunk. Külön érdekes téma lenne annak vizsgálata, hogy gyakorlati intézkedéseink hogyan és milyen alakzatban tükröződnek, miként csapódnak le a hétköznapi tudatban. Itt csak hipotézisekkel operálhatunk.

Érdekes lenne nyomon követni, hogyan lett alig egy nemzedéknyi idő alatt a "sokgyerekesség" szinte szégyellnivaló, vagy akár az élhetetlenség tünete, pedig a sajtó, rádió, tv olykor igencsak kíváncsok színekben tüntetett fel ilyen családokat. /Persze kérdés, szükség van-e erre./ Meglehet, hogy a "sokgyerekesség" a lakosság nem is szűk rétegeiben összekapcsolódott részben az elmaradottság képzetével, részben a cigánynépeség demográfiai jellemzőivel, s így sajátos negatív értékelést kapott.

Ugyancsak találgatásokra vagyunk utalva a tekintetben, hogy a társadalom átfogó hangulati állapotai, közérzete, kilátásai /közelebbről a gazdasági és társadalmi perspektívák, az egyének jövőképzetei, a nemzetközi zaklatottságok, a bizonytalanság tömeges élménye, az átmenetiség hangulatai stb./ miképpen hatnak a vizsgált folyamatokra. Valamilyen összefüggés kétségtelenül felfedezhető, de keveset tudunk a közvetítésekről, az átmenetekről. Ez semmiképpen sem valamilyen általános "nyugtatógatást" igényelne. De érdemes volna szemügyre venni egész tudatformáló munkánkat abból a szempontból, hogy vajon nem süpped-e tulságosan bele a rövidlejáratu aktualitásokba. Milyenek az idődimenziói? Milyen reális perspektívákat ápol és tart ébren - a társadalom, és az egyén szintjén egyaránt.

4. Mindezzel kapcsolatban talán utalni lehet - ezuttal csupán jelzésszerűen - néhány olyan társadalmi tendenciára, amely gát vagy eszmei ellenfél lehet a tudatformálásban, amelyekkel kapcsolatban hosszú távu, nyugodt cselekvésre van szükség.

Kétségtelenül erősödik a mai magyar társadalomban egy individualizációs hullám, amely számos egyéb mozzanattal is egybekapcsolódik: azzal, amit Veres Péter "élvezetvallásnak" nevezett, vagyis egy általános törekvéssel a közvetlen és rövidlejáratu örömök keresésére, az erőfeszítés, a felelősség, a mellőzhető gondok kerülésére. Mindebben történetileg sok minden érthető és természetes! Éppen ez teszi bonyolulttá a dolgot, s ezért nem szabad a régi "fridzsider-szocializmus" vitákat ujjaélesztetni. De racionális magvukat sem célszerű szem elől tévesztetni!

Ezeket a tendenciákat támogatják a fogyasztói szokások új formái, az erősen differenciált anyagi gyarapodási lehetőségek /a családok egy részében halmozódó anyagi javak mintha a régről ismert egyke-effektust erősítenék, másrészt viszont - a korlátozottabb lehetőségek esetén - ezt a gondolkodásmódot: "hány gyerekemnek is tudok majd lakástbiztosítani?"/.

Akárhogy is forgatjuk a dolgot, az elmúlt évtizedekben hazánkban a bérpolitikával és egyéb eszközökkel egy "erőszakolt emancipációt" hajtottunk végre. Ennek a hatásaival is számolnunk kell, és pedig társadalmi /a családok stabilitása, a nő új szerepének kialakulatlansága stb./ és egészségügyi hatásaival egyaránt. Meglehet, nagyobb döntési szabadságot kellene biztosítani és jóval több alternatívát felkínálni a nőknek /huzamos négyórás foglalkoztatás, bedolgozás, megszakítás a gyés keretén kívül is, több gyerek esetén a megszakítás alatt is nyugdíjjogosultság stb./.

Nem tudom, vajon a legjobb szándékokkal olykor nem "kommercializáljuk"-e a gyerekszülés ügyét /pl. hitel "hozomra", két gyerekre/. Ha a gyerek - pontosabban a reá vonatkozó ígéret - tulságosan gyakran kap pusztán eszközi szerepet /pl. a lakáshoz jutásban/ esetleg olyan szemléletet támogat, amit nem akarhatunk ápolni. De mindezt alaposabban végig kellene gondolni!

Arról sem vagyok meggyőződve, hogy család- és szociálpolitikánk arányosan gondoskodik a gyerekevelés gondjainak enyhítéséről a gyerek felnövekedésének minden szakaszában. Bizonyosan helyes, hogy a figyelmet a korai időszakra összpontosítjuk /a szülés, a csecsemő- és a kisgyermekkor idejére/; itt a legnagyobbak a közvetlen gondok, sok minden itt dől el. De fontosnak tartanám annak mérlegelését is, hogy az iskolázás későbbi szakaszaiban meglévő intézkedéseinket /ösztöndíjrendszer és a szociális támogatás, kollégiumi elhelyezés, tanulmányi sikeresség méltánylása stb./ vajon nem lehetne-e népesedéspolitikai céljainkhoz jobban hozzáigazítani.

Általában is azt hiszem, hogy e tekintetben távolabbi perspektívát lehetne nyitni a családok előtt: ma - érthetően - a bölcsőde-óvoda, a gyés áll előtérben. De hátha a későbbiek során is - el egészen az egyetemig - érvényesíthetünk bizonyos további "demográfiai preferenciákat" a családok számára. A formákat vizsgálni kellene! Elvként pedig minden tekintetben jobbnak tartom a történesek utólagos honorálásának a logikáját, mint a "megelőlevezését".

5. Külön fontos szempontnak tartom azt, hogy társadalmunk minden tekintetben "gyerekpártibb" legyen - szavaiban, erkölcsében és eljárásaiban is. Ez ezernyi apró tény igényelne: játszótereket és gyermekmegőrzőket a nyilvános helyeken, jól szervezett baby-sitter szolgálatot /diákokból/, játszószoákat, udvarokat és műhelyeket a lakótelepeken, gyermekétkezdéket, olcsó játékszereket, és ki tudná még mi mindent. E tekintetben még mindig el vagyunk maradva, holott a gyermekeiket nevelő szülők hangulatát, érdekelttségét

számos aprónak tetsző dolog is befolyásolja. Különösen fontos volna, hogy mindez a lakóterületen koncentrálódjék; mintha a gyerekélet tárgyi feltételeit tulajdonképpen bevittük volna az intézményes keretek közé - iskolába, uttörőmozgalomba. Nem az utóbbi a baj, hanem az egyoldalúság: mit csinálhat a gyerek, ha kimegy a lakásból az utcára? Ez talán nem is "drága" és alkalmas terepe lehet a társadalmi-mozgalmi módszereknek.

Részben már utaltam rá, hogy az utóbbi időben nálunk a tekintetben is egyoldalúság alakult ki, hogy az egyébként fontos szexuális felvilágosítás mintha "felfalta" volna a családi életre nevelés /nem az iskolai tantárgyról van szó!/ teljes problematikáját, holott az utóbbi jóval szélesebb kérdéskör. Annál is inkább, mert - s ezt néha nem vesszük észre - új család született és születik nálunk /mindkét szülő dolgozik; kevés gyerek; nagyobb mozgékonyosság; mind több fiatal apa lát el hagyományos anyagi tennivalókat is; a gyerekek sorsa már-már presztiziskérdés stb./. Ennek tapasztalatait pedig össze kell gyűjteni, normáit világosabban kell megfogalmazni, támogatván mindazt, ami közreadható és általánosítható. Minderre kevésbé figyelünk.

E töredékes megjegyzések lényege végül is az, hogy nem lehet általában folytatni népesedéspolitikai tudatformáló tevékenységet: ismernünk kell a közeget a maga gazdag differenciáltságában; kezelnünk kell a közvetett hatótényezőket is; miközben a magunk elveit és normáit hirdetjük; kerülnünk kell az édeskés példaállítgatást - a munkát csak az érintettek valódi tapasztalataira és élményeire, nehézségeire és ujszerű vívmányaira lehet alapozni.

AGGODALMAK ÉS VÁRAKOZÁSOK

/Vélemények a társadalomstatisztika által vizsgált néhány problémáról/

Azokat a társadalmi jelenségeket, folyamatokat, amelyek lényegesen eltérnek attól, amit egy társadalomban kívánatosnak tartunk, amelyek a társadalmi együttélés alapvető ideáit, értékeit, normáit sértik, vagy azok működését, megvalósulását akadályozzák, társadalmi problémaként határozhatjuk meg. E problémák jelentős köréről, előfordulásuk mértékéről, változásáról a társadalomstatisztika gyűjt és elemez információkat. Feltárja, hogy bizonyos társadalmi problémák objektíve mennyire jellemzik az adott időszakot, hogy mely társadalmi rétegek, csoportok milyen mértékben érintettek az adott problémák által, hogy milyen a társadalom, ill. egyes csoportjainak az esélye arra, hogy az adott problémákat, a nemkívánatos jelenségeket redukálja vagy megszüntesse. A problémák számbavételével - mondhatjuk - az adott társadalom kórlapját állítja ki: felsorolja a betegségeket, rámutat az akut problémákra. Közvetve jelezheti, hogy melyek azok a pontok, melyek azok a problémák, amelyek ma fájhatnak, gondot okozhatnak, aggodalmat válthatnak ki a mindennapi ember életében. Hiszen az, hogy miként alakul a lakáshelyzet, hogy hogyan módosul a fogyasztási kiadások szerkezete, hogy milyenek a mobilitás esélyei, hogy a devians viselkedés mely formái és milyen mértékben jellemzik a társadalmat, hogy a társadalmi rétegek közötti jövedelemkülönbségek miként alakulnak - hogy csak néhány példát említsünk -, feltételezésekre, következtetésekre kínál lehetőséget nemcsak a problémák által közvetlenül érintettek, de a társadalom egésze közérzetének mineműségéről - feltételezésekre - mondjuk. Arról azonban, hogy a beteg - saját bevallása szerint - miként érzi magát, hogy az adott társadalom szubjektíve milyennek - jelentéktelennek vagy súlyosnak, átmenetinek vagy tartósnak - tartja a problémákat, hogy az emberek mily mértékben észlelik, tudatosítják az egyes problémákat, ill. a problémák egészét és hogy ez milyen hatással van a társadalom mindenkori közérzetére, közvetlenül semmit sem mond. Nem is feladata.

Azok a közvéleménykutatások, amelyeket az elmúlt években a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban Kulcsár Lászlóval végeztünk, arra tettek kísérletet, hogy a társadalmi problémák széles körének lakossági megítélése alapján a közérzet állapotáról, változásáról adjanak képet. Az iránt tudako-

zódtak, hogy melyek azok a társadalmi problémák, amelyek a legnagyobb aggodalmat váltják ki az emberekből; mitől félnek s miben reménykednek az emberek.

Az adatfelvételt 1980-ban, 1982-ben, 1983-ban és 1985-ben került sor. A kutatásba bevont társadalmi problémák száma sorrendben 30, 16, 23, ill. 41 volt. Ezek közül tizenegy olyan, amelyek vizsgálata a társadalomstatisztika, s szűkebben a demográfia témakörébe tartozik. Így:

- a születések számának csökkenése
- a cigány népesség számának növekedése
- az öngyilkosok számának emelkedése
- az alkoholisták számának növekedése
- az ideg- és elmebetegségek terjedése
- a családok felbomlása
- a bűnözés növekedése
- a kábítószerek elterjedése
- a szex, a pornográfia terjedése
- az erkölcs megromlása
- a fiatalok és az idősek közötti ellentétek fokozódása.

Az említetteken kívül Pataki Judit és S. Molnár Edit az öregekről 1982-ben és a népesedési kérdésekről 1983-ban végzett közvéleménykutatásukban a magányos öregek számának növekedéséről, az öregek anyagi helyzetének romlásáról, a szegények számának növekedéséről, valamint a népességszám csökkenéséről is felmérték az emberek véleményét. Ezeket, minthogy nem áll rendelkezésünkre minden egyes vizsgált időpontra vonatkozóan adat, jelen elemzéseinkből kihagytuk, miként azokat az egyéb társadalmi problémákat is, amelyek nem szerepeltek minden egyes felvételen. Elemzéseinkből az 1982-es felvétel adatait is kihagyjuk; minthogy azok a társadalmi problémák viszonylag szűk körére szorítottak csak.

Az összehasonlító elemzésbe, melynek elsődleges célja a vélemények változásának vizsgálata volt, végül is husz problémát vontunk be. A kérdések, amelyek a vizsgált társadalmi problémák bekövetkezésének valószínűségére, ill. súlyosságára vonatkoztak, tartalmilag lényegében azonos módon kerültek megfogalmazásra:

"Összeirtunk néhány problémát. Kérem, mondja meg, mennyire - nagyon, eléggé, kevéssé vagy egyáltalán nem - tartja valószínűnek, hogy ezek a veszélyek Magyarországon 2000-ig bekövetkeznek."

"Most pedig mondja meg, ha ez /mégis/ bekövetkezne, mennyire - nagyon, eléggé, kevésbé vagy egyáltalán nem - tartaná súlyosnak."

Ami az első kérdést illeti, jóllehet a jövőre, az ezredfordulóra kérdez, valójában a jelenre vonatkozik; azt igyekszik feltárni, hogy az egyes megnevezett társadalmi problémákat, veszélyeket mennyire észlelik ma az emberek. Általában igaz az, hogy amit az emberek a jövőről gondolnak, amit a jövőtől várnak, a múlt tapasztalatai és a jelen realitásai által meghatározottak. A jövő képe a multbeli és a mai helyzet, a multból a mába vezető tendenciák kivetítése, extrapolációja a jövőbe. Annak az esélynek a latolgatása, hogy az adott probléma bekövetkezik-e a jövőben, s ha igen, milyen valószínűséggel, a mai helyzet észlelésén, a mai körülmények megítélésén nyugszik. Bizonyára úgy van az, hogy azok, akik valamely probléma jövőbeli kiteljesedését nagyon valószínűnek tartják, inkább észlelik a probléma jelenbe ágyazottságát, mint azok, akik teljes kételyüket fogalmazzák meg a probléma jövőbeli előfordulását illetően. A jövőről szóló válaszok mára vonatkozó helyzetmeghatározások - a mára vonatkozó észleléseket, elképzeléseket, hiedelmeket közvetítenek. Azt írják le, ami van, pontosabban, amit az emberek szubjektíve létezőnek tekintenek.

Természetesen az, hogy az emberek egy társadalmi problémát milyen mértékben - nagyon vagy egyáltalán nem - észlelnek a jelenben, még keveset mond arról, hogy a társadalmi fejlődés vagy egyéni életvitelük szempontjából mennyire itélik azt károsnak, fenyegetőnek. A második kérdés, amely a probléma súlyosságára kérdez, nyújt információt ebben a vonatkozásban.

Ezek után nézzük meg, hogy a vizsgálatba bevont husz társadalmi probléma valószínűség, ill. súlyosság szerinti értékelésében milyen változások történtek az elmúlt öt év során. Az 1. és 2. számú táblázat közli a problémák rangsorát, ill. valószínűségi és súlyossági értéket. Minél nagyobbak ez utóbbiak, annál inkább érzékelik és annál súlyosabbnak tartják őket az emberek.

Ami a társadalmi problémák valószínűség szerinti rangsorát illeti, megállapítható, hogy 1980 és 1985 között néhány probléma helyváltoztatásától eltekintve nem történt szignifikáns változás. Az emberek a környezet szennyeződését, a cigány lakosság, a közúti balesetek, az alkoholisták számának emelkedését és a bűnözés növekedését tartották a legvalószínűbbnek, más szóval legjellemzőbbnek; s legkevésbé valószínűnek, a legkevésbé érzékelhetőnek a munkanélküliek számának növekedését, az emberi jogok korlátozását, a hazafias érzés csökkenését és a lakáshelyzet romlását.

1. Husz társadalmi probléma valószínűség szerinti rangsorolása
1980-ban, 1983-ban és 1985-ben /átlagok alapján/

1980		1983		1985	
1.	A környezetszennyeződés /3,08/	X A cigány népesség számának növekedése /3,37/	X A cigány népesség számának növekedése /3,36/		
2.	X A cigány népesség számának növekedése /3,05/	X Az alkoholisták számának növekedése /3,28/	X Az alkoholisták számának növekedése /3,19/		
3.	A közúti balesetek számának növekedése /3,02/	A közúti balesetek számának növekedése /3,19/	X A bűnözés növekedése /3,16/		
4.	X Az alkoholisták számának növekedése /2,91/	X A családok felbomlása /3,16/	A környezetszennyeződés /3,13/		
5.	A vallásosság csökkenése /2,66/	A környezetszennyeződés /3,14/	A közúti balesetek számának növekedése /3,08/		
6.	X A bűnözés növekedése /2,63/	X A bűnözés növekedése /3,11/	X A családok felbomlása /2,96/		
7.	X Az idegbetegségek, elmebetegségek terjedése /2,61/	X Az idegbetegségek, elmebetegségek terjedése /2,90/	Az emberek közötti egyenlőtlenségek növekedése /2,92/		
8.	X Az erkölcs megromlása /2,49/	X Az erkölcs megromlása /2,88/	X Az idegbetegségek, elmebetegségek terjedése /2,88/		
9.	X A családok felbomlása /2,45/	Az emberek közötti egyenlőtlenségek növekedése /2,81/	X A szex, a pornográfia elterjedése /2,85/		
10.	X A szex, a pornográfia elterjedése /2,45/	X Az öngyilkosságok számának emelkedése /2,68/	X Az erkölcs megromlása /2,84/		
11.	Az emberek közötti egyenlőtlenségek növekedése /2,41/	X A szex, a pornográfia elterjedése /2,67/	X A születések számának csökkenése /2,76/		
12.	X A fiatalok és az idősebbek közötti ellentétek fokozódása /2,28/	A vallásosság csökkenése /2,63/	X Az öngyilkosok számának emelkedése /2,61/		
13.	X Az öngyilkosok számának emelkedése /2,14/	X A fiatalok és az idősebbek közötti ellentétek fokozódása /2,54/	X A kábítószeres elterjedése /2,56/		
14.	X A születések számának csökkenése /2,10/	Az életszínvonal csökkenése /2,46/	X A fiatalok és az idősebbek közötti ellentétek fokozódása /2,49/		
15.	Az életszínvonal csökkenése /1,98/	X A születések számának csökkenése /2,45/	A vallásosság csökkenése /2,42/		
16.	X A kábítószeres elterjedése /1,82/	X A kábítószeres elterjedése /2,36/	A lakáshelyzet romlása /2,41/		
17.	A lakáshelyzet romlása /1,79/	A lakáshelyzet romlása /2,18/	Az életszínvonal csökkenése /2,35/		
18.	A hazafias érzés csökkenése /1,73/	A hazafias érzés csökkenése /2,07/	A hazafias érzés csökkenése /2,04/		
19.	Az emberi jogok korlátozása /1,62/	Az emberi jogok korlátozása /1,91/	Az emberi jogok korlátozása /1,88/		
20.	Munkanélküliség /1,39/	Munkanélküliség /1,65/	Munkanélküliség /1,64/		

2. Husz társadalmi probléma súlyosság szerinti rangsora
1980-ban, 1983-ban és 1985-ben /átlagok alapján/

1980		1983		1985	
1.	X A bűnözés növekedése /3,48/	X A bűnözés növekedése /3,70/	X A bűnözés növekedése /3,67/		
2.	A közúti balesetek számának növekedése /3,43/	X Az alkoholisták számának növekedése /3,59/	X A kábítószerek elterjedése /3,67/		
3.	A környezetszennyeződés /3,41/	X A kábítószerek elterjedése /3,59/	A környezetszennyeződés /3,55/		
4.	X A kábítószerek elterjedése /3,39/	A környezetszennyeződés /3,56/	X Az idegbetegségek, elmebetegségek terjedése /3,55/		
5.	Munkanélküliség /3,35/	X Az idegbetegségek, elmebetegségek terjedése /3,52/	X Az alkoholisták számának növekedése /3,52/		
6.	X Az idegbetegségek, elmebetegségek terjedése /3,35/	A közúti balesetek számának növekedése /3,50/	X A családok felbomlása /3,46/		
7.	X Az alkoholisták számának növekedése /3,31/	Munkanélküliség /3,44/	A közúti balesetek számának növekedése /3,45/		
8.	A lakáshelyzet romlása /3,19/	X A családok felbomlása /3,40/	A lakáshelyzet romlása /3,43/		
9.	X Az erkölcs megromlása /3,14/	A lakáshelyzet romlása /3,39/	Munkanélküliség /3,42/		
10.	Az életszínvonal csökkenése /3,07/	Az életszínvonal csökkenése /3,34/	Az életszínvonal csökkenése /3,38/		
11.	Az emberi jogok korlátozása /3,05/	X Az erkölcs megromlása /3,33/	X Az erkölcs megromlása /3,36/		
12.	X A családok felbomlása /3,04/	A hazafias érzés csökkenése /3,24/	X Az öngyilkosságok számának emelkedése /3,22/		
13.	A hazafias érzés csökkenése /2,99/	Az emberi jogok korlátozása /3,23/	A hazafias érzés csökkenése /3,21/		
14.	X Az öngyilkosságok számának emelkedése /2,95/	X Az öngyilkosságok számának emelkedése /3,21/	Az emberi jogok korlátozása /3,16/		
15.	Az emberek közötti egyenlőtlenségek növekedése /2,87/	Az emberek közötti egyenlőtlenségek növekedése /3,16/	X A születések számának csökkenése /3,12/		
16.	X A fiatalok és az idősebbek közötti ellentétek fokozódása /2,84/	X A fiatalok és az idősebbek közötti ellentétek fokozódása /2,98/	Az emberek közötti egyenlőtlenségek növekedése /3,09/		
17.	X A szex, a pornográfia elterjedése /2,66/	X A születések számának csökkenése /2,95/	X A fiatalok és az idősebbek közötti ellentétek fokozódása /3,08/		
18.	X A születések számának csökkenése /2,61/	X A cigány népesség számának növekedése /2,81/	X A cigány népesség számának növekedése /2,84/		
19.	X A cigány népesség számának növekedése /2,31/	X A szex, a pornográfia elterjedése /2,77/	X A szex, a pornográfia elterjedése /2,51/		
20.	A vallásosság csökkenése /1,73/	A vallásosság csökkenése /2,08/	A vallásosság csökkenése /2,13/		

1980 és 1983 között két jelentősebb változásra kell figyelniük: míg a "vallásosság csökkenése" 1980-ban az ötödik, addig 1983-ban már csak a tizenkettedik helyen található; a "családok felbomlása" pedig a kilencedik helyről felfelé mozogva a negyedik helyre került. A "vallásosság" 1983-ról 1985-re még lejjebb, a tizenötödik helyre csuszott, ami azt jelzi, hogy a probléma megítélésében a közvélemény jelentős változáson ment/megy át. /A probléma súlyosságának megítélésében tapasztalható elmozdulás - melyet a későbbiek során mutatunk be - is ezt valószínűsíti./

Bizonyos negatív irányú elmozdulás tapasztalható az általunk kiemelten figyelt, s a társadalomstatistika által vizsgált jelenségek körében is. 1980 és 1985 között az alkoholisták számának növekedése a negyedik helyről a másodikra, a bűnözés növekedése a hatodikról a harmadikra, a születések számának csökkenése a tizenegyedikről a tizenegyedikre, a kábítószeres elterjedése a tizenhatodikról a tizenharmadik helyre került. Hasonló mértékű, ellenkező irányú elmozdulásról a kiemelt problémák egyike esetében sem beszélhetünk. E problémákat összességüket tekintve megállapítható, hogy míg 1980-ban a 9,18., addig 1983-ban a 8,45. és 1985-ben a 8,09. helyen találhatók. Mindez azt valószínűsíti, hogy a társadalom egyre nagyobb mértékben észleli a problémák jelenlétét - s minthogy a felsorolt esetek többsége társadalmi normákat, értékeket sért -, aggodalma növekedik, közérzete romlik.

E feltételezést megerősíti a társadalmi problémák valószínűségi értékelésében tapasztalható változás. Általában elmondható, hogy 1980 és 1985 között a közvélemény növekvő mértékben észlelte a különböző jellegű társadalmi problémákat. Míg 1980-ban a husz probléma átlagos valószínűségi értéke 2,33 volt, addig 1983-ban és 1985-ben 2,67. Ami azt jelenti, hogy míg az első felvétel idején inkább "kevésbé" valószínűnek, kevésbé jellemzőnek tartották a problémákat az emberek, addig a tárgyalt második és harmadik időpontra már inkább "elégé" valószínűnek, elégé jellemzőnek.

Ezen a ponton arra is fel kell figyelniük, hogy a tárgyalt öt éves időszakon belül a problémák egészét tekintve csak 1980 és 1983 között ment végbe említésre méltó változás. E változás magyarázatára csak egy mélyebb és részletesebb elemzés alapján vállalkozhatnánk. Itt legfeljebb néhány feltételezés kockáztatható meg:

1. nem zárható ki annak valószínűsége, hogy a tárgyalt problémák, s közülük különösen néhányan objektíve növekedtek, s a közvélemény változásában egy valós folyamat tükröződik vissza;
2. általános közérzet romlás következett be, amiben feltehetően fontos szerepet játszott a személyes anyagi helyzet romlásának és az ország növekvő gazdasági problémáinak észlelése. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont vizsgálatai azt mutatják, hogy 1980 tavasza és 1983 ősze között a személyes anyagi helyzet észlelésének mutatója -42,7-ről -62,8-ra, az addig mért legalacsonyabb pontra, az országos gazdasági helyzet észlelésének mutatója pedig +21,8-ről +3,0-ra süllyedt. /A mutató legmagasabb értéke +100, legalacsonyabb értéke -100 lehet./
3. A tömegkommunikációs eszközök valóságképe, témastrukturája változott meg oly módon, hogy egyrészt a tárgyalt jelenségek körét a korábbiaknál jobban előtérbe állította, másrészt a problémákat markánsabbá tette, realisabban mutatta be.

A tizenegy, kiemelten kezelt, s a társadalomstatistika által is vizsgált probléma esetében is a fent leírt tendencia érvényesült. 1980 és 1983 között hasonló mértékben, átlagosan 0,39-dal, 2,45-ről 2,84-re emelkedett átlagos valószínűségi értékük, 1983 és 1985 között pedig lényegében változatlan maradt. Az egyes problémák tekintetében azonban a vélemények változása eltérő mértékű volt.

1980-ról 1983-ra az átlagot lényegesen meghaladó mértékben nőtt a családok felbomlásának /2,45-ről 3,16-ra/, az öngyilkosságok száma növekedésének /2,14-ről 2,68-ra/ és a kábítószerek elterjedésének /1,82-ről 2,36-ra/ emelése. 1985-ben a születések számának csökkenését /2,45-ről 2,76-ra/, a lakáshelyzet romlását /2,18-ről 2,41-re/ és a kábítószerek elterjedését /2,36-ről 2,56-ra/ tartották valószínűbbnek az emberek, mint 1983-ban. A husz problémát tekintve hét esetben beszélhetünk lényeges változásról, s miként a 3. számú táblázat is mutatja, ezek közül öt olyan, amely a kiemelten kezelt tizenegy probléma közé tartozik: a kábítószerek elterjedése, a születések számának csökkenése, a bűnözés növekedése, a családok felbomlása és az öngyilkosságok számának emelkedése.

3. 1980 és 1985 között a legjelentősebb változáson átment társadalmi problémák valószínűségi értéke /átlag alapján/

Megnevezés	1980	a változás mértéke	1983	a változás mértéke	1985	összes változás
A kábítószerek elterjedése	1,82	+ 54	2,36	+ 20	2,56	+ 74
A születések számának csökkenése	2,10	+ 35	2,45	+ 31	2,76	+ 66
A lakáshelyzet romlása	1,79	+ 39	2,18	+ 23	2,41	+ 62
A bűnözés növekedése	2,63	+ 48	3,11	+ 05	3,16	+ 53
A családok felbomlása	2,45	+ 71	3,16	- 20	2,96	+ 51
Az öngyilkosságok számának emelkedése	2,14	+ 54	2,68	- 07	2,61	+ 47
A vallásosság csökkenése	2,66	- 03	2,63	- 21	2,42	- 24

1980-ban, 1983-ban és 1985-ben is a társadalmat fenyegető legsúlyosabb problémaként az emberek a bűnözés növekedését említették. Annak ellenére, hogy a problémák rangsora az öt év során szignifikánsan nem változott meg, figyelemreméltó "helycserék" történtek. Ez mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy a kiemelten tárgyalt problémák közül 1980-ban három, 1983-ban négy és 1985-ben már öt került a legsúlyosabbként értékelt hat probléma közé. 1980 és 1983 között az alkoholisták számának növekedése öt hellyel, a családok felbomlása négy, s 1983 és 1985 között ez utóbbi még két hellyel került feljebb.

A vizsgált időszak egészét tekintve pedig a kábítószeres elterjedése az 1980-as negyedik helyről 1985-re a másodikra, az ideg- és elmebetegségek terjedése a hatodikról a negyedikre, a születések számának csökkenése pedig a tizenharmadik helyről a tizenötödik helyre került. Összességében a tizenegy kiemelt probléma ranghely átlaga 11,18-ról 10,36-ra, majd 10,00-ra módosult, jelezve, hogy a társadalom nemcsak e problémák növekvő jelenlétét észleli, hanem társadalmi súlyosságát is fokozottabban érzékeli. S ez még abban az esetben is érvényes megállapítás, ha látjuk, hogy négy probléma - a cigány népesség számának növekedése, a szex és a pornográfia elterjedése, a fiatalok és az idősebbek közötti ellentétek fokozódása és a születések számának csökkenése - a problémák súlyosság szerinti rangsorában az utolsó harmadban található.

A husz társadalmi probléma súlyosság szerinti megítélésében hasonló irányú, de kisebb mértékű változás történt, mint valószínűségi értékelésében. Az öt év során, pontosabban 1980 és 1983 között a problémák átlagos súlyossági értéke 3,01-ről 3,24-re emelkedett, 1983 és 1985 között pedig nem változott. Hasonló mértékben és azonos időszakban változott meg a közvélemény a tizenegy kiemelten kezelt és a társadalomstatisztika által is vizsgált probléma súlyosságának megítélésében: 3,02-ről 3,26-ra nőtt e problémák átlagos súlyossági értéke, még mindig közelebb maradván az "eléggé", mint a "nagyon súlyos" minősítéshez.

Ami az egyes problémák értékelésében bekövetkezett változásokat illeti, látható /4. számú táblázat/, hogy a legjelentősebb változás a cigány népesség számának növekedése, a születések számának csökkenése, a család felbomlása, ill. a vallásosság csökkenése megítélésében ment végbe. Különös figyelmet érdemel a cigány lakosság számának emelkedése által kiváltott növekvő aggodalom. Még abban az esetben is, ha e probléma változatlanul a súlyossági rangsor alján helyezkedik el. Ugy tűnik, hogy a probléma fokozott észlelése - a

4. 1980 és 1985 között a legjelentősebb változáson átment társadalmi problémák súlyossági értéke /átlag alapján/

Megnevezés	1980	a változás mértéke	1983	a változás mértéke	1985	összes változás
A cigány népesség számának növekedése	2,31	+ 50	2,81	+ 03	2,84	+ 53
A születések számának csökkenése	2,61	+ 34	2,85	+ 17	3,12	+ 51
A családok felbomlása	3,04	+ 36	3,40	+ 06	3,46	+ 42
A vallásosság csökkenése	1,73	+ 35	2,08	+ 05	2,13	+ 40

valószínűségi rangsorban 1980-ról 1985-re a másodikról az első helyre került 0,28-as értéknövekedéssel, 3,36-os értékkel - fokozatosan csökkenti a "nem előítéletesnek mutatkozni a cigányokkal szemben" válaszóli stratégia érvényesülését.

Az említett változásokon túl még egy lényeges mozzanatra fel kell figyelni: míg 1980-ban a vizsgálatba bevont husz társadalmi probléma közül egy sem volt olyan, amely a "kritikus" 3,50-es átlagot - az "eléggye súlyos" és a "nagyon súlyos" értékhatárát - meghaladta volna, addig 1983-ban és 1985-ben már öt ilyen volt. Közülük négy - a bűnözés növekedése, a kábítószeres terjedése, az ideg- és elmebetegségek terjedése és az alkoholisták számának növekedése - a társadalmi problémáknak azon körébe tartozik, amelyet deviáns viselkedésként írunk le. A családok felbomlása iránt érzett növekvő aggodalom jele, hogy e kérdéskör az elmúlt évek során a kritikus zóna közvetlen közelébe került.

A társadalmi problémák észlelésében és súlyosságuk megítélésében a vizsgált időszakon belül azonos irányú tendencia figyelhető meg. Egyaránt nő azon problémák aránya, amelyeket az emberek ma jellemzőbbnek és súlyosabbnak tartanak, mint öt évvel ezelőtt. Felmerül azonban a kérdés: e problémák közül melyek azok, amelyek szubjektíve, a társadalom megítélése szerint a leginkább fenyegetők, amelyek a legnagyobb mértékben veszélyeztetik a társadalmi együttélést, sértve normáit, alapvető értékeit? Bizonyára azok, amelyek jelenlétét - bekövetkezési valószínűségét - az emberek a leginkább érzékelik, s egyben a legsúlyosabbnak is tartják. Az ily módon definiált problémákat társadalmi veszélyeknek nevezzük.

A különböző módon - rangsorok és átlagok alapján - elvégzett csoportosítások egyaránt azt mutatják, hogy társadalom által veszélyként érzékelt problémák számában és összetételében az elmúlt öt év során bizonyos módosulások következtek be. Míg 1980-ban öt társadalmi probléma - környezetszennyezés, balesetek, alkoholizmus, bűnözés, idegbetegségek - került a jelenségek azon csoportjába, amelyeket az emberek az átlagot jelentősen meghaladó mértékben súlyosnak és érzékelhetőnek tartanak, addig 1983-ban és 1985-ben hét - a fentiek kivül a család felbomlása és a kábítószeres terjedése. Ez utóbbiak közül a család felbomlása korábban a közepes veszélyességű problémák csoportjába tartozott. A kábítószeres terjedése pedig, a munkanélküliséggel és a lakáshelyzet romlásával együtt a jelenségek azon körébe, amelyek a félelem, az aggodalom potenciális bázisát alkotják: amelyeket az emberek rendkívül súlyosnak te-

kintenének, de bekövetkezésüktől nem tartanak, ill. a jelenben kevésbé érzékelnek.

Ma az emberek a legkevésbé aggasztónak a vallásosság csökkenését, a cigány lakosság számának emelkedését és a szex, a pornográfia terjedését tartják. Észlelik e jelenségeket, számítanak bekövetkezésükre, de relative a legkevésbé tartják súlyosnak azokat. Korábban, 1980-ban és 1983-ban e jelenségek közé került a születések számának csökkenése is. Ma a közepes veszélyességű problémák csoportjába tartozik, miként az eddig nem említett, de kiemelten kezelt, s a társadalomstatisztika által vizsgált többi probléma - az erkölcs megromlása, az öngyilkosságok számának emelkedése és a generációk közötti ellentétek fokozódása - is.

A társadalmi problémák lakossági megítélésében végbement változásokat elemezve - a rendelkezésre álló idő által is szorongattatva - csak a legáltalánosabb tendenciákra hívhattam fel a figyelmet. Anélkül, hogy ismétlésekbe bocsátkoznék, szükségesnek tartom kiemelni, hogy a vizsgálati eredmények tanúsága szerint 1980 és 1985 között a lakosság közérzetében - ami a vizsgált problémák egészét, s a kiemelt kérdéseket illeti - negatív irányú elmozdulás tapasztalható. A kutatások azt valószínűsítik, hogy ma inkább aggódnak az emberek, mint öt évvel ezelőtt, s létüket is veszélyeztetettebbnek érzik azok által a problémák által, amelyek szűkebb és tágabb közösséget, társadalmat és családot fenyegetik.

SAJTÓ-TARTALOMELEMZÉS MINT A NÉPESEDÉS-PROPAGANDA
VIZSGÁLATÁNAK ESZKÖZE

A nagy populációju és bonyolult szerveződésű modern társadalmakban az egyéneknek általában nincs lehetőségük arra, hogy közvetlen tapasztalás útján formáljanak képet a társadalom egészének fejlődését befolyásoló folyamatokról. A viselkedésüket motiváló ismereteik, hiedelmeik, feltevéseik arról, hogy miképpen állnak a dolgok a világban, melyek a közösség egésze számára fontos ügyek, melyek a megoldásra váró problémák, mi lehet a kibontakozás utja stb., nem utolsó sorban a tömegkommunikációs eszközök által hozzájuk eljuttatott információfolyamból származnak. A tömegkommunikációs eszközök egyik legfontosabb társadalmi funkciója abban áll, hogy a kommunikációs tartalmak tendenciózus kultiválása útján a közönségük számára a különféle témaköröknek egy olyan fontossági hierarchiáját, "napirend"-jét mutatják fel, amely azt sugallja, hogy melyek az éppen aktuális, az igazán jelentős, a sürgős válaszra váró társadalmi kérdések, és ezen keresztül mintegy definiálják a társadalmi valóság bizonyos aspektusait. Mivel az a kép, amely az egyénekből a társadalmi valóságról kialakul, a fentiek értelmében - legalábbis részben - a kulturális környezet szerves összetevőjévé vált tömegkommunikáció terméke, kézenfekvőnek tűnik, hogy amikor egy-egy problémával kapcsolatban a közgondolkodást vizsgáljuk, akkor arra is kitekintsünk, vajon miképpen jelent meg ez a probléma a tömegkommunikációs napirendben.

A vázolt összefüggés alapján fogalmazódott meg az a terv, hogy a népesedéspolitikai hatékonyságával kapcsolatos kutatások egészüljenek ki azoknak a tömegkommunikációs tartalmaknak az elemzésével, amelyekre a népesedési problémákról való társadalmi gondolkodás rásimul. Első kísérletként a populáris vagyis a legszélesebb nyilvánosságot megcélzó népesedéspropaganda szintjét vizsgáltuk, ennek is egy meglehetősen behatárolt szféráját, az írott sajtót. Arra természetesen nem volt lehetőségünk, hogy a hazai sajtó teljes mértékét alá vessük az elemzésnek. Így az adatgyűjtést olyan forrásokra korlátoztuk, amelyek a sajtóstruktúrában elfoglalt helyük és intézményes háttérük következtében viszonylag közvetlenül tükrözik a népesedési helyzettel kapcsolatos állásfoglalásokat és szándékokat, olvasóközönségük terjedelme és összetétele alapján pedig feltehetően a közvéleményben is élénkebb reagálásra tarthatnak számot. E szempontoknak megfelelően a Népszabadság és a Magyar Nemzet

című országos napilapokat, valamint a Nők Lapja című hetilapot választottuk ki a vizsgálat céljaira.

Elemzésünkben a hatvanas évek elejéig kívántunk visszanyulni, hogy két évtizedes távlatban regisztrálhassuk a populáris népesedéspropaganda alakulását. A vizsgálati minta összetételét azonban időben is korlátoznunk kellett, hiszen husz vagy még több évfolyam feldolgozása a várható eredményekhez képest aránytalanul nagy befektetést igényelt volna. Azokat a - népesedési szempontból "eseménydusabb" - éveket igyekeztünk kiválasztani, amelyek megközelítőleg egybeestek a népesedési viták és intézkedések idejével, illetve közvetlenül megelőzték vagy követték azokat. Azt a szempontot is igyekeztünk ugyanakkor érvényesíteni, hogy a minta a vizsgált két évtizedet lehetőség szerint minél arányosabban fedje le. Így végül is a következő évfolyamokra esett a választás: 1962, 1967, 1970, 1974, 1978 és 1982.

Mivel előzetes információgyűjtéseink szerint a népesedéspolitikai tartalmak részesedése az elemzésre kijelölt sajtótermékek tematikájának egészében meglehetősen alacsony, az egyes évfolyamokon belül nem alkalmaztunk mintavételt, hanem elemeztük az összes olyan közlést, amely:

1. fő témájaként - gyakorlatilag teljes terjedelmében - népesedési kérdésekkel foglalkozott;
2. fő témájaként nem népesedési kérdésekkel foglalkozott ugyan, de - rövidebb-hosszabb terjedelemben - népesedési témákat is érintett, illetve említett.

Mielőtt az eredmények bemutatásához hozzáférnénk, megjegyezzük, hogy az elemzésről készült részletes kutatási beszámoló publikus formában is hozzáférhető /lásd: Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban. A Népeségügyi Kutató Intézet Kutatási Jelentései. 24, 1985/2./, ezért ebben a dolgozatban csak a legfontosabb megállapítások összefoglalására szorítkozunk.

Legfőbb tanulságként első helyen azt kell kiemelnünk, hogy a sajtó által felmutatott tömegkommunikációs napirendben a népesedéspolitikai tartalmak a vizsgált két évtizednyi időszakban mindvégig meglehetősen háttérbe szorultak. Az alábbi két táblázat világosan jelzi, hogy a napilapokban egészen csekély figyelem irányult a népesedési tematikára. Bár a Nők Lapjánál egy-egy számra átlagosan több olyan közlés is esett, amely rövidebb-hosszabb terjedele-

lemben népesedési kérdéseket /is/ érintett, a népesedéspolitika ott sem állt a figyelem előterében.

1. A népesedést fő témaként tárgyaló cikkek mennyisége

/abszolút számokban/

L a p o k	1962	1967	1970	1974	1978	1982
Népszabadság	0	7	9	36	3	6
Magyar Nemzet	3	10	16	27	9	17
Nők Lapja ¹	0	1	62	11	12	2

¹A Nők Lapjánál 1970-ben azért találunk kiugróan magas értéket, mert ebben az évben a lap Élünk magunknak címmel vitasorozatot indított, amely központi helyen foglalkozott népesedési kérdésekkel.

2. A népesedést melléktémaként érintő cikkek mennyisége

/abszolút számokban/

L a p o k	1962	1967	1970	1974	1978	1982
Népszabadság	50	121	150	163	114	111
Magyar Nemzet	47	38	134	121	158	172
Nők Lapja ²	51	40	88	82	79	158

²A Nők Lapjánál 1982-ben tapasztalható kiugróan magas értéket ismét egy vitasorozat magyarázza, amely Vissza a fakanálhoz címmel a nők helyzetével foglalkozott, és ebből adódóan számos hozzászólás érintette a népesedéssel összefüggő problémákat.

Az is kitűnik a táblázatokból, hogy a népesedési kérdésekre fordított figyelem intenzitása jelentős változásokon ment keresztül a vizsgált husz-
 éves időszakban. Mindhárom sajtóforrásról egyaránt elmondható, hogy bennük a
 hatvanas évek elejétől a hetvenes évek első feléig nagy mértékben megnöveke-
 dett a népesedéspolitikai témák iránti érdeklődés. Ezt követően azonban a Nép-
 szabadságnál a nyolcvanas évek elejére a figyelem intenzitásának határozott
 csökkenése következett be, a Magyar Nemzetben viszont folyamatosan tovább erő-
 södött a népesedési témák említéseinek aránya, bár a kifejezetten és teljes
 terjedelmükben népesedési témájú cikkek száma itt is csökkent. A Nők Lapjára
 is inkább a csökkenő tendencia jellemző a hetvenes évek első felétől, annak
 ellenére, hogy 1982-ben az említett vitasorozat jelentősen emelte a szóban for-
 gó témakör előfordulásainak mennyiségét. Ugy tűnik tehát, hogy a nagyközönség-
 nek szánt sajtótermékekben a hetvenes évek első fele volt a népesedési téma
 "virágzásának" korszaka. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a virágzás nagyon
 is viszonylagos: a népesedési témakör részaránya a sajtótematika egészében
 1970-ben és 1974-ben is egészen alacsony.

Azt, hogy a tömegkommunikációs napirendben a népesedéspolitikai prob-
 lémakör nem foglal el igazán jelentős helyet, más irányú vizsgálatok is alátá-
 masztják. Egy, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban végzett tartalomlemzés-
 ből, amely a Népszabadság, a Magyar Nemzet, a Kisalföld és a Keletmagyarország
 című napilapok 1982-es évfolyamának belpolitikai rovataira, valamint a rádió
 és a televízió ugyanezen évi adásainak non-fiction műsoraira terjedt ki, ki-
 emeltük a népesedéspolitikával kapcsolatos információkat. Ime a hat érintett
 tömegkommunikációs forrás közléseinek a fő témájuk szerinti megoszlása.

3. A közlések fő témája a hazai tömegkommunikációs eszközökben
 1982-ben

/százalékban/

gazdasági élet	41,3
belpolitika	16,8
közoktatás, közművelődés	7,4
életmód, életvitel	3,5
egészségügy	3,2
évfordulók, megemlékezések, ünnepek	3,1

életszínvonal, társadalmi csoportok, rétegek helyzete	3,0
művészetek	2,7
település-fejlődés	2,6
emberi kapcsolatok, család	2,6
közbiztonság, bűnözés	2,1
érdekességek, "színes" hírek	1,7
lakáshelyzet	1,5
környezetvédelem	1,5
idegenforgalom	1,4
tudományok	1,4
jog, igazságszolgáltatás	1,2
szerencsétlenségek, balesetek, természeti csapások	1,1
honvédelem	0,5
népesedés	0,1
vallás, egyházak	0,1
egyéb	1,2
Összesen	100,0
N	3189

Látható a táblázaton, hogy a népesedéssel fő témaként foglalkozó cikkek, illetve rádió- és tévéműsorok a gyakorisági lista legvégén találhatóak. Lényegében ugyanezt tapasztaljuk akkor is, ha a közlések által említett társadalmi problémák listáján a népesedési problémáknak az említési gyakoriságuk szerinti elhelyezkedését vizsgáljuk.

4. Néhány fontosabb társadalmi probléma említési aránya 1982-ben

/százalékban/

a közélet problémái /bürokratizmus, protekciózás, korrupció stb./	13,2
társadalmi egyenlőtlenségek	12,7
a munkával kapcsolatos problémák /laza munkafegyelem, szakértelem hiánya stb./	11,4
az életmóddal és életvitellel kapcsolatos problémák	10,7

az emberi kapcsolatokkal, viszonyokkal összefüggő problémák /magány, elidegene- dés stb./	9,2
környezetvédelmi problémák	5,9
a lakásprobléma	4,3
deviancia-jelenségek /öngyilkosság, al- koholizmus, neurózis stb./	2,9
bűnözés	2,8
népesedési problémák	2,2
N ³	3189

³Az összeg nem egyenlő 100 százalékkal, mivel a vizsgált közlések közül nem mindegyik említett valamilyen társadalmi problémát, illetve egy közlés többféle problémát is említhetett.

Közelebbről szemügyre véve a népesedési tartalmakat, arra a megá-
laptásra jutottunk, hogy a vizsgált időszakban a sajtó népesedéspolitikai te-
matikáját kisebb-nagyobb átrendeződések ellenére mindvégig egészségügyi kérdé-
sek és a gyermekneveléssel kapcsolatos infrastrukturális viszonyokra vonatkozó
információk uralták. A figyelem előterében a születésszabályozás, a terhesség-
gondozás, az egészségügyi ellátás színvonalas, a bölcsődei és óvodai elhelyezés
gondjai álltak, ami arra látszik utalni, hogy a sajtó értelmezésében népese-
dési problémáink kizárólag a gyermekvállalásra, illetve a gyermekvállalással
közvetlenül összekapcsolódó tényezőkre redukálódnak. Feltűnő, hogy kifejezet-
ten demográfiai természetű információk csak meglehetősen kis arányban fordul-
tak elő a nagyközönségnek szóló sajtóforrásokban. Azt, hogy a sajtó a népese-
dési helyzetet egyoldaluan a születésszám szempontjából értelmezi, jól bizo-
nyítja, hogy a népességminőség témaköre a hatvanas és hetvenes évfolyamokból
gyakorlatilag teljesen hiányzott és csak 1982-ben jelentkezett viszonylag je-
lentősebb arányban.

A vizsgált napilapok az éppen adott népesedési helyzetet általános-
ságban véve inkább kedvezőtlennek ítélték meg: ha attól óvakodtak is, hogy
tragikus sorscsapásnak tekintsek, mindenképpen aggodalomra okot adó jelenség-
nek látták, illetve láttatták az olvasókkal, bár akadtak olyan közlések is,
amelyek elismerték ugyan a népesedés alakulásának kedvezőtlen voltát, külön-
sebb aggodalomra nem éreztek okot.

Az ország népesedési helyzetét jellemző negatív jelenségek közül mindhárom lap az összes vizsgált évfolyamban a születések, illetve a gyermekek alacsony számát emelte ki. Egyéb kedvezőtlen jelenségekről, úgy mint a nagy, illetve növekvő halandóságról, az aktív munkaerő csökkenéséről, az idős /nyugdíjas/ korosztályok aránytalan növekedéséről, az egészségtelen demográfiai hullámzásokról alig-alig esett szó. Azok az írások, amelyek - főképpen a népesedéspolitikai intézkedések kapcsán - pozitív jelenségeket /is/ említettek, szinte kizárólag a születések számában mutatkozó javuló tendenciákra hívták fel a figyelmet. Mindez ismét arra utal, hogy a sajtó értelmezésében a népesedési kérdések erőteljesen a születésszám alakulására redukálódnak.

Az elemzett anyagnak csupán mintegy az egynegyedében találtunk olyan szövegrészeket, amelyek a magyarázat igényével a kedvezőtlen népesedési helyzet okait kutatták. Az okok között megkülönböztettünk olyanokat, amelyek objektív társadalmi, történeti, demográfiai, gazdasági körülményekkel kapcsolatosak, és olyanokat, amelyeknél inkább a szubjektív, az egyéni, a tudati oldal áll az előtérben. A kedvezőtlen népesedési helyzetet magyarázva a vizsgált lapok elsősorban olyan objektív tényezőkre hivatkoztak mint a gyermekneveléssel kapcsolatos infrastruktúra hiányosságai, a kedvezőtlen lakáshelyzet, a sokgyermekesek előnytelen anyagi helyzete, a nők teljes körű foglalkoztatottsága, a válások nagy száma, valamint a megfelelő és hatékony népesedéspolitikai intézkedések hiánya. A hetvenes években számos közlés olyan szubjektív okokat is említett mint a fiatal generációk önzése, anyagiassága, a gyermekkel, a családdal, az anyasággal kapcsolatos értékérzet elhalványulása és általában az egész társadalom kedvezőtlen, a gyermekvállalás ellen ható tudati beállítottsága.

A népesedési helyzet várható következményeiről szintén egészen csekély mennyiségű információt találtunk a három sajtóforrásban. Az ilyen tartalmu szövegrészek többnyire a lakosság előregedésére, az aktív munkaerő csökkenésére és általában a népességszám esésére vonatkoztak. Néhány írás arra utalt, hogy a fiatalabb generációk arányának csökkenésével nem lesz aki elartsa a nyugdíjasokat, és egy-két cikk azt a lehetőséget is felvetette, hogy a kedvezőtlen népesedési helyzet miatt csökkenni fog az életszínvonal. A hetvenes évek első felében olyan közlések is akadtak, amelyek az elnéptelenedés, a kihalás, a nemzethalál fenyegető rémét is megemlítették, általában véve azonban az ilyen szélsőséges pesszimizmus egyáltalán nem volt jellemző a vizsgált forrásokra.

Az anyag egészét tekintve a népesedési helyzet okaira és várható következményeire vonatkozó információk csekély mennyisége alapján megállapíthatjuk, hogy a nagyközönségnek szánt sajtótermékek népesedési propagandája nem sok figyelmet fordított a vizsgált időszakban a népesedési tendenciák elemző bemutatására: miként viszonylag kis gyakoriságu volt az oknyomozó, magyarázó szövegrészletek aránya, ugy a jövő felé történő kitekintés is teljesen háttérbe szorult.

Láttuk korábban, hogy az elemzett sajtóforrások a hazai népesedési helyzetet egészében véve kedvezőtlennek ítélték és a kedvezőtlen tendenciákat elsősorban az alacsony születésszámmal, a csökkenő gyermekvállalási kedvvel hozták kapcsolatba. Magától értetődően felvetődik a kérdés, hogy a sajtó a kedvezőtlen tendenciákkal szemben miben látta azt az ideális népesedési helyzetet, amelynek elérésére a különféle népesedéspolitikai intézkedések hivatottak motiválni.

Az ideálisnak tartott helyzetre vonatkozó tartalmaknak két, egymással szorosan összefüggő összetevője volt: egyfelől az optimálisnak feltüntetett demográfiai tényezők leírásai, másfelől azoknak a társadalmi tényezőknek a bemutatása, amelyek az előfeltételei lehetnek egy kedvezőbb demográfiai helyzet kialakulásának. Az előbbi csoportban mindhárom lapnál az ideálisnak tartott gyermekszám említéseit találtuk az első helyen: a vizsgált források legnagyobb gyakorisággal minimálisan 2-3 gyermek családonkénti vállalásában jelölték meg az elérendő állapot legfőbb jellegzetességét. A gyermekszám közelebbi meghatározása nélkül arról is gyakran történt említés, hogy minden egészséges családban kell lennie gyermeknek. Miközben az ideálisnak tartott gyermekszámról sok szó esett, a lakosság összlétszámának alakulásáról alig történt említés, és ha mégis, akkor az elvárások kizárólag azt a maximalista célt jelölték meg, hogy a populációnak növekednie kell. Arról, hogy hosszú távon az éppen adott lakosság-nagyság megőrzése is jelentős eredménynek számítana, gyakorlatilag egyetlen közlésben sem olvashattunk. Hasonlóképpen alig fordult elő olyan írás, amely azt emelte volna ki, hogy a lakosság kor szerinti összetételének kellene változnia a fiatalabb generációk részarányának javára.

Viszonylag jelentős mennyiségű információt találtunk azzal kapcsolatban, hogy melyek azok a társadalmi tényezők, amelyek kedvező feltételeket biztosítanak a népesedési helyzet pozitív irányú változásához. Mindhárom lap a társadalmi gondoskodás erősödésében, szélesebb körűvé és hatékonyabbá tételében jelölte meg a kedvező népesedési helyzet kialakulásának alapfeltételét.

Emellett hangsúlyt kapott, hogy a népesedési helyzet javulása szükségképpen megköveteli a társadalmi tudat változását, valamint az anyák és a sokgyermekes családok társadalmi presztizsének növekedését. Arról is gyakran esett szó a vizsgált anyagban, hogy a jelenleginél kedvezőbb népesedési helyzet eléréséhez biztosítani kell, hogy a sokgyermekes családok ne kerüljenek hátrányos anyagi körülmények közé.

Az elemzett népesedési tematikában természetesen sűrűn felbukkant az a kérdés, hogy milyen eszközök alkalmazása segíthetné elő az ideálisnak tartott népesedési helyzet elérését vagy legalábbis a jelenlegi helyzet javítását. Egészében véve az volt a jellemző, hogy a vizsgált lapokban mindig egymás mellett futott az életkörülmények javítására és a tudati befolyásolásra irányuló változtatási törekvések propagálása, vagyis megközelítőleg azonos hangsúlyt kaptak az anyagi természetű motiváció, a gazdasági ösztönzés különféle formái /mindenekelőtt a gyermekgondozási segély/ egyfelől, a szemlélet, az értékrend befolyásolása és a családra nevelés másfelől. Egyik forrásban és egyik évfolyamban sem kapott különösebb figyelmet a születésszabályozás modern eszközeinek propagálása, illetve az egészségre káros beavatkozások korlátozásának szigorítása. Olyan adminisztratív intézkedéseket, mint a gyermektelenségi adó bevezetése, egyik lap sem javasolt, viszont gyakran történt említés hatékony nő- és anyavédelmi intézkedések bevezetésének szükségességéről.

A közvetlen beavatkozások mellett igen nagy gyakorisággal esett szó olyan fejlesztések szükségességéről, amelyek közvetett eszközként motiválhatják a gyermekvállalási kedv növekedését. Így kiemelt helyen szerepelt a gyermekneveléssel kapcsolatos infrastruktúra /gyermekintézmények, bölcsődék, óvodák/ fejlesztésének, valamint a lakáshelyzet javításának a követelménye.

Annak ellenére, hogy mindhárom lap viszonylag sokat foglalkozott a kedvezőtlen népesedési helyzet megváltoztatásának lehetséges eszközeivel, a korábban bevezetett intézkedések hatásainak értékeléséről csak elvétve találunk információt a vizsgált anyagban. Az ilyen tartalmu kevés számú szövegrészlet kicsengése az volt, hogy a népesedéspolitikai intézkedések általában véve beváltották a reményeket, bár ez távolról sem jelenti népesedési gondjaink megoldását. Néhány írás kiemelte, hogy nőtt a gyermekvállalási kedv, és arra is történt utalás, hogy megváltozott a szemlélet, az értékrend. Kifejezetten negatív értékeléssel nem találkoztunk, de egy-két cikk fenntartásokat is hangoztatott: a lakosság kor szerinti összetétele nem javult, a gyermekváll-

lalási kedv növekedése csak átmeneti volt, demográfiai hullámhegy keletkezett, amelyet szükségképpen követ majd a hullámvölgy.

Mindhárom sajtóforrás népesedési tematikájára rányomta bélyegét a gyermekvállalás ösztönzésére és a népesedéspolitikai intézkedések propagálására, népszerűsítésére irányuló törekvés. Ennek a törekvésnek az egyik kifejezési módja olyan pozitív példák felvonultatása az olvasók előtt, amelyek a kívánatosnak tartott népesedési magatartásra hivatottak motiválni. A pozitív példák között mindhárom forrásban a gyermekgondozási segély és más támogatások előnyeit élvező anyák, illetve családok álltak a gyakorisági lista élén, majd a munka mellett gyermeket vállaló asszonyok, a sokgyermekes családok, a kedvezőtlen anyagi körülményeik ellenére is több gyermeket vállaló házaspárok következtek. Gyakori volt a hivatkozás a gyermeküket egyedül nevelő szülőkre és az olyan családokra is, ahol a házastársak között ideális munkamegosztás alakult ki a gyermeknevelésben.

Stigmatizált negatív példák is gyakran felbukkantak: a hétköznapi életben megfigyelhető gyermekellenes attitűdök, rossz házasságok, válások és nem utolsósorban az anyagi szempontokat előtérbe helyező fiatal házások.

A motiváló-propagáló törekvések másik megjelenési módja a gyermekvállalással és neveléssel kapcsolatos pozitív értékek erőteljes hangsúlyozása. A pozitív értékek sorában a vizsgált sajtóforrások egyfelől a különféle támogatások formájában megnyilvánuló társadalmi gondoskodást, másfelől olyan nagy érzelmi töltésű értékeket emeltek ki, mint az anyaság öröme és a gyermeknevelés szépségei. A kevésbé hangsúlyozott értékek között a felelősségérzet, a tudatosság a családtervezésben, a családi harmónia, a szeretet és a gyermekesek megbecsültsége, presztízse szerepelt mindhárom lapban.

Erdőteljes értéktöltést hordozhat az is, hogy a vizsgált sajtótermékek hogyan értelmezik a népesedés témakörében elsődlegesnek tartott, illetve annak bemutatott gyermekvállalási problémát. Mindhárom forrás annak a véleménynek adott hangot a leggyakrabban, hogy a gyermekvállalás magától értetődő dolog, amelyre a családok többségében mindenféle kényszer vagy külön motiváció nélkül sor kerül. Ugyanakkor, hacsak kisebb gyakorisággal is, az a nézet is felbukkant, hogy a gyermekszülés és nevelés erkölcsi vagy éppen törvényes kötelesség, valamint, hogy a nemzet jövőjéért érzett felelősség megnyilvánulása. Erős érzelmi színezettel arról is szó esett néhány alkalommal, hogy a gyermekvállalás a nők számára természeti törvény, amely eleve, mintegy biológiai alapokról magával hozza a gyermek utáni vágyat.

Egészében véve megállapítható volt, hogy a vizsgált sajtóforrások a gyermekvállalással kapcsolatban többnyire a nem kényszer jellegű motivumokat hangsúlyozták: a társadalmi támogatásokat egyfelől, az érzelmi értékeket másfelől. Ezzel összhangban állt, hogy azoknak az írásoknak a tulnyomó része, amelyekben ilyesmiről egyáltalán szó esett, a gyermekvállalást nem valamiféle adminisztratív uton előírt kötelességként, hanem a közösséget közvetlenül érintő, de mindenképpen a magánszférába tartozó személyes döntésként értelmezték.

Ha e rövid áttekintésünk alapján összegezni kívánnánk, hogy milyen fontosabb tendenciák jellemezték tartalomelemzésünk eredményei szerint a nagyközönségnek szánt sajtó népesedéspropagandáját az elmúlt negyedszázadban, akkor a következő tanulságokat emelhetnénk ki. A népesedési tematika a hetvenes évek első felében tapasztalható kampányszerű felfutás ellenére a sajtó által kialakított tömegkommunikációs napirend gyengén kultivált összetevői közé tartozik, ami értelemszerűen azt jelenti, hogy az olvasóközönség a vizsgált lapokban csak egészen kis mennyiségű népesedési információval találkozhat. Tartalmilag egészében véve nagyfokú leegyszerűsítések, egyoldalúságok, a demográfiai tényezőségek alacsony aránya, az elemző és szélesebb perspektívákra is kitekintő megközelítésmód hiánya és esetenként rendkívül naivnak ható, példabeszédszerű, az olvasót nem igazán felnőttként kezelő nevelő szándékok jellemzik. Ezek természetszerűleg általános vonások; az egyes írások között jelentős tartalmi és minőségi különbségek tapasztalhatók.

Végezetül magától értetődő módon felvetődik a kérdés, hogy milyen szerepet, milyen hatást tulajdoníthatunk a sajtó ily módon jellemzett népesedéspropagandájának a népesedési problémákról való közgondolkodás alakításában?

Mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy a nagyközönségnek szóló sajtó nem vállalhatja fel a szakmai fórum szerepét, a tudományos megállapítások, nézetek és viták egy az egyben történő közvetítését. Népesedési tartalmi nem lehetnek olyan egzaktak, összetettek, bonyolultak és árnyaltak, mint az a szakmai publikációkban szokásos. Ez a nyilvánvaló körülmény azonban semmiképpen nem jelenti azt, hogy a sajtónak ne lenne alapvető funkciója az, hogy az olvasótábort a fontos társadalmi problémák kapcsán megfelelő mennyiségű és minőségű információval lássa el. A közérthetőségre való törekvésnek nem kell feltétlenül a problémák leegyszerűsítésével, sztereotipizálásával, az összefüggések elemző bemutatásának elmaradásával együtt járnia.

Látnunk kell továbbá azt is, hogy a sajtó népesedéspropagandájától önmagában nem várhatjuk a népesedési problémákról való közgondolkodás és még kevésbé a magatartás átalakulását. Az emberek gondolkodását és viselkedését társadalmi-kulturális tényezők sokasága motiválja, amelyek közül a tömegkommunikáció csak az egyik, ha mégoly jelentős is. Arról sem feledkezhetünk meg természetesen, hogy az egyes tömegkommunikációs eszközök, illetve tartalmak nem elkülönülten, hanem a tömegkommunikációs üzenetfolyam egészében, azzal kölcsönhatásban töltik be kulturális környezetet termelő funkciójukat. Ehhez az üzenetfolyamhoz a populáris sajtó népesedési tartalmai szerény kis értéként járulnak hozzá. Attól függően, hogy az üzenetfolyam egésze mit kultivál, képesek lehetnek annak hatásait valamelyest erősíteni vagy gyengíteni, de irányát megváltoztatni aligha tudják. Ezért aztán a populáris népesedéspropagandának a gyermekvállalás népszerűsítésére irányuló példabeszédszerű ösztönzései meglehetősen naivnak és erőltetettnek hatnak, és bizonyára hatástalanok is maradnak. A "kicsi vagy kocsi" problematika nem oldható meg pusztán tömegkommunikációs kampányokkal.

A CSALÁDI KÖRNYEZET HATÁSA A DEMOGRÁFIAI MAGATARTÁSOKRA

Fogalmak tisztázása

A családi környezet rendkívül összetett fogalom, statisztikailag nehezen megfogható, mutatókkal csak körülményesen megközelíthető vagy magyarázható kapcsolat-rendszer. Hatását a családtagokra, azok magatartására a tudomány számos területén általában nem vitatják és úgy tekintik, mint az egyik, bár nem csekély jelentőségű környezeti tényezőt, amely a felnövekvő gyermek és a családból kikerülő felnőtt magatartását, jellemét alakítja.

Tisztázásra szorul a "demográfiai magatartás" szóösszetétel értelmezése is. Kétségtelen, hogy a népesedési folyamatok főleg az emberek demográfiai magatartásának az eredményei és teyük mindjárt hozzá, hogy egyre inkább tudatos magatartásoknak, szabad elhatározáson alapuló döntéseknek eredményei. Különösen nyilvánvaló ez a házasságkötési, de a válási mozgalomnál is, ahol a korábbi társadalmi kötöttségek, szokások elhalványulásával, illetve megszűnésével elsősorban érzelmi motívumok váltak meghatározókká a döntésekben. De így van a születési mozgalom, a termékenység alakulásánál is különösen olyan körülmények között, amikor a születésszabályozás eszközei szabadon hozzáférhetőek. Némileg más a helyzet a halandóságnál, ahol az öngyilkosságot kivéve nem beszélhetünk tudatos demográfiai magatartásokról, másfelől viszont az egészségtelen szokások és szenvedélyek a gyakran önpusztító életmód, a tulhajsolt életvitel, más szóval magatartásbeli tényezők is szerepet játszanak a halandóság alakulásában.

Nyilvánvaló, hogy a demográfiai magatartások társadalmi-gazdasági, kulturális, tudati tényezők által meghatározottak és a közvetítő közegek közül csak egyik a családi környezet, a munkahelyi, lakóhelyi, iskolai stb. környezet mellett. Ily módon, amikor a családi környezet és a demográfiai magatartások kapcsolatát vizsgáljuk, korántsem célszerű ok-okozati összefüggést feltételezni. Az ismertetésre kerülő eredményeket is úgy kell tekinteni, mint egy országosan reprezentatív vizsgálat eredményeit, amely nullhipotézis feltevése nélkül, vagyis anélkül, hogy a vizsgált témakörben bármit is bizonyítani vagy cáfolni szándékozna, csupán tényeket közöl, és elemez egymással statisztikailag összehozható, és feltehetőleg összefüggő ismérvek kombinatív feldolgozása alapján.

A vizsgált demográfiai magatartások

A családi környezet és a demográfiai magatartások kapcsolatát meglehetősen szűken értelmezem. Erre a rendelkezésre álló adatok kényszerítettek. Először azt vizsgáltam, hogy adódnak-e különbségek a házasságra lépő fiatalok felnőtt gyermekek - magatartásában, szokásaiban, elvárásaiban attól függően, hogy egyszülős családban, pontosabban mondva vérszerinti szüleikkel nevelkedtek-e vagy sem. Itt is főleg az elvált szülők gyermekeinek magatartásbeli jellegzetességeire helyeztem a hangsúlyt. De tágabb értelemben arra is választ kerestem, hogy az anyagi, kulturális, érzelmi szülői háttér, hogyan befolyásolja - ha befolyásolja egyáltalán - a gyermekek házasságkötési körülményeit, a jövőendő partnerhez kapcsolódó érzelmi viszonyt, az anyagi körülményeket, a házassággal kapcsolatos elvárásokat.

Másfelől viszont a termékenységi magatartások tanulmányozása került középpontba, pontosabban mondva házasságra lépő párokról lévén szó, nem a megvalósított családnagyság, hanem a gyermekvállalási szándék, terv, elképzelés vizsgálata, ami lényegében a jövőbeni termékenységi viszonyok jellemzője lehet, és amit egyre inkább komolyan kell vennünk a jelenlegi helyzet ismeretében népesedési céljaink megvalósítása érdekében. A családnagyság elképzelésekről, ezek jellemzőiről, a szülői, családi háttér adta meghatározottságokról, illetve ezek hiányáról ellentétes és ellentmondásos hatásairól van itt szó.

A szülő és gyermekgenerációk néhány társadalmi-demográfiai jellemzője

Az elemzéshez az az országosan reprezentatív adatfelvétel nyújt támogatást, amely az 1983-ban házasságot kötött fiatalok mintegy 6 %-ára, összesen több mint 4000 házasuló párra terjedt ki. Valamennyien 35 éven aluliak voltak, döntő többségük, közel 80 %-uk pedig 25 éven aluli. Így olyan generációkat képviselnek, akik főleg az 1950-es évek második felében, illetve az 1960-as évek elején születtek. Nevelkedésük zömében az 1960-as és az 1970-es évekre esik, egy olyan időszakra, amelyben gyors és jelentős társadalmi-gazdasági változásoknak lehettünk szemtanúi, a szüleik pedig aktív részesei. Ezzel egyidejűleg a demográfiai folyamatokban is lényeges változások mentek végbe. Az 1950-es évek vége és az 1960-as évek eleje egy születési mélyhullám időszaka volt. A vizsgált generációk létszáma ezért jóval kisebb, mint az ezt megelőzően - az 1950-es évek elején, közepén - születetteké. Valószínűleg ez a tény az életutjukat, életkörülményeiket is befolyásolhatta. Könnyebb bölcsődei, óvodai elhelyezés, ke-

vesebb szülő nevelte otthon gyermekét, mivel a gyés még nem létezett, kevésbé zsufoIt iskolai oktatás, talán kedvezőbb továbbtanulási lehetőségek.

Egyfelől tehát egy konzolidált környezet jellemezte őket, viszonylagosan gyors gazdasági fejlődési háttérrel, folyamatos életszínvonal emelkedéssel. Ezt egyébként a házasságra lépő fiatalok is érezték, mivel döntő többségük /82 %/ úgy vélekedett, hogy kedvezőbb családalapítási körülmények között kötnek házasságot, mint szüleik annak idején. Részben ezt bizonyítja a közvetlen házasságkötésük utáni lakásviszonyaikról kialakult kép. Eszerint nemcsak szüleikhez viszonyítva, hanem a náluknál idősebb főleg az 1950-es évek elején, közepén született és az 1970-es évek közepén házasságot kötött generációkhoz viszonyítva is kedvezőbbek az induló lakásviszonyaik. Miközben tehát kétség kívül nehezedtek a fiatalok lakáshozjutási lehetőségei az 1980-as években, vizsgálatunk eredményei azt tanusítják, hogy többnek van közöttük önálló otthona a házasságkötéskor, kevesebben kezdik családi életüket albérletben, mint az 1970-es évek közepén házasságot kötött hasonló koru fiatalok. Ebben természetesen nemcsak, vagy nem elsősorban maguk a fiatalok, hanem szüleik is jelentős szerepet játszhattak.

Másfelől az 1960-as, 1970-es években megsokszorozódtak a családok stabilitását veszélyeztető jelek. Folyamatosan és jelentősen emelkedett a válások száma, erőteljesen visszaesett az újraaházasodásoké. Az 1960-as évek közepétől a halandósági viszonyok is romlottak, különösen a középkoru generációknál. Nincsenek korábbi adataink arról, hogy a házasságra lépő fiatalok mekkora hányada nevelkedett részben vagy teljesen egyszülős családban. Vizsgálatunk eredményei szerint az 1983-ban házasságra lépő pároknál 30 %-os volt ez az arány, mind a menyasszonyoknál, mind a vőlegényeknél. Ebből 15 % volt a válás, és ugyancsak 15 % az özvegyülés miatt egyszülős családban nevelkedettek aránya. A szülők újraaházasodási arányait nem ismerjük, de feltehető, hogy az ilyen családokban nevelkedett fiatalok egy része nevelő szülővel, tehát kétszülős családban nőtt fel.

Válási reprezentatív adatfelvételből tudjuk, hogy a kiskoru gyermekek tulnyomó többsége 90-95 %-a az édesanyjával él a válást követően.¹ A vizsgálatunkban szereplő házasuló fiatalok közel 3/4-e 15 éven aluli, 50 %-a lo

¹Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a KSH Népesedésstatisztikai Főosztálya 1980. évi reprezentatív felvétele. Lásd: A válás következtében felbomlott, kiskoru gyermekes családok életkörülmény vizsgálatának táblái. Központi Statisztikai Hivatal. 1983. 145 old.

éven aluli volt, amikor szülei elváltak. A megözvegyülésekkel némileg más a kép. Ezek zöme a serdülőkorban, illetve a házasságkötést megelőző néhány éve érte a fiatalokat, illetve családjukat. Mivel a halandósági statisztikák szerint különösen a középkorú férfiak halandósága romlott, az elmúlt évtizedekben ezért itt is főleg az apa az, aki hiányzik a családból.

A válások társadalmi rétegenkénti jellegzetessége az, hogy a szellemi foglalkozásúak és a nem mezőgazdasági, fizikai foglalkozásúak válási intenzitása nem tér el lényegesen egymástól, csak a mezőgazdasági foglalkozású népesség az, ahol a válások még mindig jóval ritkábbak, mind az előző két társadalmi rétegnél. A nőknél a szellemi foglalkozásúak a férfiaknál pedig a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak válási gyakorisága volt a legmagasabb az 1980-as évek elején, és ha a férj és feleség foglalkozását együttesen nézzük, akkor is az ilyen heterogén házasságkötéseknél a legmagasabb a válások gyakorisága.

A halandóságban is jelentősek a társadalmi rétegenkénti különbségek különösen a 20-50 év közötti férfiaknál. Itt főleg a fizikai és a szellemi foglalkozásúak között számottevő a különbség az előbbiekre hátrányára. Ha vizsgáltunk eredményét az apa társadalmi-foglalkozási csoportja szerint vizsgáljuk lényegében hasonló eredményre jutunk az egyszülős családban nevelkedett házasuló fiatalok tekintetében /1. sz. tábla/. A válás miatt felbomlott családok száma a szellemi foglalkozású apáknál gyakoribb, ezen belül is az ügyviteli foglalkozásúaknál figyelemre méltóan magas, az özvegyülések viszont a fizikai foglalkozású apák családjában fordulnak elő gyakrabban, különösen a betanított és a segédmunkás apáknál. Összességében az egyik édes szülő nélkül nevelkedett fiatalok aránya az ügyviteli foglalkozású apák családjában volt a legmagasabb /30,8 %/, a vezető-irányító apáknál pedig a legalacsonyabb /23,1 %/.

Az egyszülős családok gyermekeinek néhány sajátos magatartásbeli vonása a házasságkötéskor

Nézzük most a gyermekek, a házasságra lépő fiatalok néhány demográfiai és magatartásbeli jellegzetességét, itt is elsősorban az elvált szülők leánygyermekait. Több közöttük a fiatalon, 20 éves kor alatt házasságra lépők aránya, de magasabb a 25 éven felüli, feltehetően ujjaházasulók aránya is. Ez utóbbi hipotézist az adatfeldolgozás későbbi szakaszában ellenőrizni tudjuk és longitudinális vizsgálatról lévén szó, a későbbi újabb adatfelvételeknél a minta-

1. A menyasszony szüleinek családi állapota a menyasszony apjának foglalkozási állománycsoportja szerint

/Az 1983-ban házasságot kötöttek longitudinális vizsgálata/

Százalék

A menyasszony szülei	A menyasszony apjának állománycsoportja							Együtt
	szak-	betanított-	segéd-	vezető, irányító	szakalkalmazott	üggyive- li dolgozó	Ismeretlen az apa foglalkozása	
	m u n k á s							
Együtt élnek	74,6	73,3	72,7	76,9	73,4	69,2	13,9	70,7
Elváltak /külön élnek/	13,2	9,9	10,7	13,8	14,2	18,3	58,0	14,8
Megözvegyült az egyik szülő; egyik szülő sem él	12,2	16,8	16,6	9,3	12,4	12,5	28,1	14,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
/Együtt/	/35,6/	/24,3/	/13,6/	/9,6/	/8,7/	/2,5/	/5,7/	/100,0/

beli házasulók egészére nézve is meg lehet vizsgálni e hipotézis valóságát. Itt indokolt megjegyezni, hogy a már hivatkozott válási adatfelvétel eredményei szerint, az elvált felek szüleinél 30 %-os volt a válási arány, ami jóval magasabb, mint vizsgálatunk országosan reprezentatív adataiban és azt látszik bizonyítani, hogy az elvált szülők gyermekei is gyakrabban válnak. Ez tehát lehet egy családi környezet által mintaként szolgált demográfiai magatartás.

Azt nem tudjuk, hogy a családi mintának milyen szerepe lehet benne, de tény, hogy az elvált szülők leánygyermekéinél jóval magasabb, pontosan kétszeres volt a házasságkötés előtt már vőlegényével együttélők aránya, mint a kétszülős családok leányainál. Ebben a tekintetben az özvegy szülők leánygyermekéi is inkább az elvált szülők gyermekeihez hasonlítanak, mivel náluk is figyelemre méltóan magasabb volt ez az arány, mint a kétszülős családok leánygyermekéinél. Valószínűleg a jóval magasabb házasságkötés előtti együttélési arány is fontos szerepet játszik abban, hogy mind az elvált, mind az özvegy szülők leánygyermekéinél szignifikánsan magasabb a házasságkötéskor terhesek, azok, akik már korábban voltak terhesek, valamint a terhességmegszakításon már áttesett menyasszonyok aránya.

A házasságkötés előtti együttélés nemcsak magatartásbeli kérdés, hanem a lakáskörülmények által meghatározott lehetőségek és adottságok kérdése is. Ebben a tekintetben - legalábbis az induló lakáskörülményeket nézve és ezen belül is az önálló otthonnal rendelkezők arányával jellemezve a lakásvisszonyokat - azt kell mondani, hogy az elvált és özvegy szülők leánygyermekéi kedvezőbb helyzetben vannak. Mivel a házasságkötés utáni lakáskörülmények elsősorban a házasságra lépők korával mutat szoros összefüggést, az özvegy szülők gyermekeinél érthető a kedvezőbb induló lakáshelyzet. Közöttük az átlagosnál is jóval kevesebb a nagyon fiatalon 20 év alatt férjhez menő leányok aránya, és általában azt mondhatjuk, hogy a házasságra lépő menyasszonyok átlagos életkora magasabb. Az elvált szülők leányainál ez viszont nem áll fenn, így a magyarázatot is máshol kell keresni.

Vizsgálatunk eddigi - közel sem lezárt és végleges - eredményei alapján a feleletet talán az elvált szülők átlagos gyermekszáma vagy másképpen mondva a házasságra lépők testvérszáma adhatja meg. Az elvált szülők /apa/ társadalmi helyzete alapján egy eléggé változatos kép tárult elénk. Ezen belül a szellemi foglalkozásuak egyébként is alacsonyabb átlagos gyermekszáma, válás esetén nagyon gyakran egygyermekes családnagysággal párosul. Tény, hogy az elvált

szülők gyermekeinél az átlagosnál jóval több az egyke, a testvér nélkül felnevelkedettek aránya. Ugy tűnik, hogy a gyermek szempontjából, legalábbis anyagi vonatkozásban ez bizonyos körülmények között kedvező hatása lehet. Vizsgáltunk azt is megállapította, hogy az elvált szülők gyermekei gyakrabban kötnek egymással házasságot, mint a kétszülős családok gyermekeivel. Nem valószínű, hogy ez egy tudatos választás eredménye, de hatását nézve erősen polarizálja a házasulók induló anyagi és lakásviszonyait. Több közöttük az önálló lakással rendelkezők, kevesebb a házasságkötés után a szülőkkel egy fedél alá kényszerülők aránya. Másfelől viszont itt a legmagasabb azok aránya is, akiknek "sem-mijük sincs" csak saját személyes tárgyaikat viszik hozományul a házasságba /2. sz. tábla/.

Az elvált szülők gyermekeinek érzelmeit partnerük és szüleik irányába némileg másként jellemezhetjük, mint a kétszülős családok gyermekeit. Amellett, vagy talán éppen azért, mert rövidebb ismeretség után kötnek házasságot, szorosabban kötődnek jövőbeli élettársukhoz, magasabb közöttük a szerelemből, illetve szerelmesen házasságra lépők aránya. Ezzel szemben a szüleikkel szembeni érzelmi kapcsolatuk számai lazábbak, kevesebb közöttük a szülőkkel szoros, meghitt kapcsolatban állók aránya. Ez a lazább érzelmi kötődés nemcsak a családból kivált szülőre - elsősorban az apára vonatkozik - hanem az édesanyjára is, akivel a gyermek nevelkedett. Egyébiránt meg kell jegyezni, hogy a szülők családi állapotától függetlenül a felnőtt gyermekek érzelmi kötődése szorosabb az édesanyjukhoz, mint az édesapjukhoz, és ez nemcsak a leánygyermekre, hanem a fiúgyermekre is igaz. Ez tükröződik a szülők véleményében, illetve magatartásában is gyermekük házasságkötése iránt. Mind a menyasszonyok, mind a vőlegények megítélése szerint elsősorban az édesanyjuk az, aki elősegíti és támogatja házasságkötésüket, bár az édesapák döntő többsége is ezt teszi. Mindemellett ez utóbbiak között több az olyan, aki belenyugvással, vagy közömbösen vette tudomásul gyermeke választását, illetve elhatározását. Az elvált szülők gyermekeinél annyiban más a helyzet, hogy a menyasszonyok több mint fele a vőlegényeknek pedig közel felé nem közölte, illetve nem ismeri édesapja véleményét házasságkötési szándékáról. Feltehetőleg ilyen arányú lehet a családból kivált szülővel kapcsolatot egyáltalán nem tartó felnőtt gyermekek hányada is.

Meg kell említeni azt is, hogy saját házasságuk jövőjét, illetve családi kapcsolataik várható alakulását egyáltalán nem ítélik meg pesszimistábban az elvált szülők gyermekei, mint a kétszülős családoké. Sőt többségük éppen házasságkötése révén reméli, hogy családi kapcsolatai javulni fognak a jövőben.

2. Az egyszülős családok leánygyermekének néhány sajátos jellemzője a házasságkötéskor

/Az 1983-ban házasságot kötöttek longitudinális vizsgálata/

A menyasszony	Százalék			
	Egyszülős családban nevelkedett		Kétszülős családban nevelkedett	Összesen
	a szülők elváltak	a szülő megözvegyült		
20 éven aluli	32,1	21,6	28,1	27,8
Szerelmes vőlegényébe	22,6	19,5	19,3	19,8
Egy évnél rövidebb ismeretség után köt házasságot	43,3	40,0	38,4	39,3
Testvér nélkül nőtt fel	27,7	16,1	17,5	18,8
Együtt él vőlegényével	38,9	34,6	19,2	24,4
Önálló lakásban kezdi házasságát	28,7	31,8	23,2	25,3
Szüleivel fog lakni házasságkötés után	53,9	55,3	62,1	59,9
Csak személyes tárgyait viszi a házasságba	16,7	9,1	11,0	11,6
Terhes a házasságkötéskor	27,1	23,4	19,5	21,2
Korábban már volt terhes	49,8	45,2	34,2	38,1
Gyermekekkel köt házasságot	15,6	15,9	7,5	9,9
Átesett már terhességmegszakításon	13,0	13,2	9,9	10,8
Szexuális kapcsolatban él vőlegényével	91,2	86,8	84,4	85,8
Meghitt, szoros kapcsolatot tart fenn:				
édesanyjával	35,0	38,4	43,0	41,3
édesapjával	7,6	16,7	29,0	25,3

A családi környezet hatása a termékenységi magatartásokra

A jövőbeni elképzelésekről, tervekről, szándékokról egy más vetületben is vannak adataink és ezek szorosan kapcsolódnak a demográfiai magatartás és a családi környezet kérdésköréhez. A családtervekről, a születendő gyermekek számáról, illetve ezek jellemzőiről van szó, a szülői, családi háttér sugallta meghatározottságokról vagy ezek hiányáról, ellentétes és ellentmondásos hatásairól.

A tényleges, már megvalósított családnagyságot, illetve az erre irányuló terveket egy felvételen belül két generációra tudjuk bemutatni, illetve egymással összevetni. A szülői generációk családnagyságát, ezek karakterisztikus jellemzőit a házasságra lépő generációk testvérszáma adja. Ezt a szülők foglalkozása, lakóhelye, iskolai végzettsége szerint, mint háttérváltozókkal tudjuk összevetni a gyermekgenerációk családnagyság terveivel és ezek karakterisztikus jellemzőivel.

Korábbi vizsgálatokban még halványan, az újabbakban pedig egyre határozottabban tűnnek fel olyan magatartásminták, amelyek szerint a szülői, társadalmi, kulturális, anyagi háttér - tehát az a családi környezet, amelyben a gyermekek nevelkednek - és ami egy jellegzetesen differenciált termékenységi magatartással és gyermekszámmal párosul, a gyermekgenerációk családnagyság elképzeléseiben teljesen elhalványul, sőt bizonyos értelemben a visszájára fordul.

A családi környezet az apa iskolai végzettségi szintjével, illetve társadalmi-gazdasági státuszával jellemezve, a szülői család termékenységi magatartását pedig a házasságra lépő gyermekgenerációk testvérszámával mérve a már "megszokott", hagyományos összefüggést kapjuk. Eszerint az elvégzett osztályok száma, az iskolai végzettség szintje és testvérek száma között egyértelműen negatív, bár nem tulságosan szoros összefüggés mutatható ki. A Pearson féle korrelációs együttható értéke vizsgálatunk szerint $R = -0,2658$ volt. Megjegyzendő, hogy az eredmény 5 %-os szignifikancia szint mellett nem szignifikáns. A viszonylag enyhe negatív kapcsolatot az okozza, hogy az apa iskolai végzettsége emelkedésével a középfoku iskolai szintig jelentősen csökken a családnagyság, a testvérek átlagos száma. Az egyetemet és főiskolát végzettek körében viszont nem észlelhető további csökkenés, sőt a felsőfoku végzettségű apák családnagysága egy árnyalattal meghaladja a középfoku végzettségűekét. A középfoku és felsőfoku iskolai végzettségűek családnagyság kiegyenlítődése az

elmúlt másfél évtizedben felgyorsult, a felsőfoku végzettségűeknél észlelt, fordított "J" alakú görbe pedig annyiban nem tartozik a megszokott képhez, hogy ugyancsak ebben az időszakban alakult ki és főleg az apa iskolai végzettségi szintje szerint jelentkezik².

Egyértelműbbnek tűnik a negatív összefüggés az apa társadalmi-gazdasági státusza - amit beosztásával, szakképzettségével jellemezzük - és a testvérek száma között. Eszerint a segédmunkástól kiindulva a vezető-irányító beosztásig a testvérek átlagos száma, tehát a szülői család nagysága egyértelműen csökken úgy, hogy valamennyi fizikai foglalkozású apánál ez az átlag magasabb, mint a szellemi foglalkozásuaknál. Azt azért meg kell említeni, hogy a szakalkalmazotti apák családnagysága magasabb, mint az ügyviteli foglalkozásuaké, és valószínű, hogy e mögött rejlik az iskolai végzettség és a gyermekszám között észlelt, már említett, nem teljesen egyértelmű összefüggés.

Ha már most a leánygyermek, a házasságra lépő menyasszonyok családnagyság terveit nézzük, ugyancsak az apa iskolai végzettsége és társadalmi státusza szerint, az előzőtől jócskán eltérő képet kapunk. Az apa iskolai végzettségi szintje szerint már nem is fordított "J" alakú görbe, hanem egyre határozottabban egy "U" alakú görbe alakul ki, mivel az általános iskolát végzettekől kezdve emelkedik a leánygyermek tervezett családnagysága, és valamennyiük között a felsőfoku végzettségű apák gyermekei kívánják a legtöbb gyermeket saját családjukba /3. sz. tábla/. Ezért a szülői család gyermekszáma és az apa iskolai végzettsége közötti egyértelmű negatív kapcsolat megszűnik, ha azt a gyermek kívánt gyermekszáma és az apa iskolai végzettsége szerint nézzük. A korrelációs együttható előjele pozitívvá változik, de még gyengébb szorossági kapcsolatot jelez, más szóval nem mutat szignifikáns összefüggést a két változó között. Mindemellett meg kell jegyezni, hogy a gyermekgenerációk döntő többsége kevesebb gyermeket, kisebb családnagyságot képzel el saját családjába, mint amiben felnevelkedett. Ez alól éppen a középfoku és felsőfoku iskolát végzett apák leánygyermekei képeznek kivételt, tehát azok, akik a legkisebb családnagyságban nőttek fel, egy jelentős hányaduk /28 %/ testvér nélkül.

² Szukicsné dr. Serfőző Klára: A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban. /A Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 28. kötet./

3. A menyasszony testvérszám átlaga és kívánt gyermekszám
átlaga az apa iskolai végzettsége szerint

/Az 1983-ban házasságot kötöttek longitudinális vizsgálata/

Az apa iskolai végzettsége /elvégzett osztályszám/	A m e n y a s s z o n y	
	testvérszám átlaga	kívánt gyermekszám átlaga
Általános iskola 0 - 5	4,40	2,12
6 - 7	3,20	2,02
8	2,48	2,06
Középiskola 9 - 12	2,03	2,07
Egyetem, főiskola 13 és több	2,04	2,22
Ö s s z e s e n	2,66	2,06

Azt is meg kell említeni, hogy a családnagyság csökkentése irányába történő eltérés jóval jelentősebb, mint az emelkedése a szülő és a gyermekgenerációk között. Ily módon, ha a gyermekgenerációk tervezett családnagysága megvalósulna, ez összességében közel 1/4-dével kevesebb gyermeket jelentene, mint a szülői család gyermekszáma, vagyis testvéreik száma. Ez egyben a generációs utánpótlás mutatójává is szolgálhat és jelzi a generációk közötti csökkenő reprodukciós készséget.

Lényegében hasonló összefüggést találunk, ha az apa társadalmi státusza szerint nézzük leánygyermekük kívánt családnagyságát. A fizikai foglalkozású apák leányai az apa képzettségi szintjétől függetlenül lényegében azonos gyermekszámot kívánnak saját családjukba, és ez jóval kevesebb, mint a szülői család gyermekszáma. A szellemi foglalkozású apák leányai is összességében kisebb családnagyságot képzelnek el saját családjukba, mint a szüleiké volt, kivételt ez alól csak a vezető-irányító apák leányai képeznek. Az viszont figyelmet érdemel, hogy az apa beosztásától függetlenül a szellemi foglalkozású apák leányai átlagosan magasabb családnagyságot szeretnének, mint a fizikai fog-

lalkozásu apák leányai. Itt tehát egy fordított helyzet áll elő a szülői generációk tényleges és a gyermekgenerációk kívánt családnagysága között /4. sz. tábla/.

4. A menyasszony testvérszám átlaga és kívánt gyermekszám átlaga az apa foglalkozási állománycsoportja szerint

/Az 1983-ban házasságot kötöttek longitudinális vizsgálata/

Az apa foglalkozási állománycsoportja	A menyasszony	
	testvérszám átlaga	kívánt gyermekszám átlaga
Fizikai: segédmunkás	3,60	2,05
betanított munkás	3,02	2,04
szakmunkás	2,33	2,05
Szellemi: ügyviteli dolgozó	2,17	2,08
szakalkalmazott	2,23	2,10
vezető, irányító	1,98	2,20
Ö s s z e s e n	2,66	2,06

A szülő és gyermekgenerációk közötti családnagyság eltéréseket az előzőekben vázolt ellentétes mozgások irányait és mértékét a legtisztábban a menyasszonyok testvérszámának és az általuk kívánt gyermekek számának közvetlen összevetésével lehet bemutatni. Ezáltal feltárható, hogy milyen családnagyság típusban és milyen mértékben követik a gyermekek a szüleik által kialakított és így mintául is szolgáló családösszetételt. Az így kialakult kép még tarkább, mint az előzőek. Megállapítható, hogy a házasságra lépő gyermekgenerációk csak nem sokkal több, mint egyharmada /38 %/ képzelel el saját családja számára is azt a családnagyság típust, mint amiben felnevelkedett. A testvér nélkül felnőtt leánygyermekek csak 11 %-a kívánja saját gyermeke számára is ezt a helyzetet, közel 90 %-uk egynél több - döntő többségben kettő - gyermeket kíván saját családjába, de a három gyermekes családnagyságot tervezők aránya is magasabb közöttük az átlagosnál. Az egy testvérrel felnevelkedett

leánygyermek zöme /77,3 %/ ezt a családtípust saját családjá számára is ideálisnak tartja és így két gyermeket tervez. Figyelmet érdemel viszont, hogy az ettől eltérők között több az olyan, aki három gyermeket kíván /13,1 %/, mint az, aki egy gyermeket /8,8 %/. Érdekes lenne megnézni a testvérek nemét is abból a szempontból, hogy az eltérők között az azonos nemű vagy a különböző nemű testvérrel nevelkedettek aránya magasabb-e. A háromgyermekes családban felnőtt menyasszonyok csak 14 %-a tervez saját családjába is ennyi gyermeket, többségük kettő gyermeket és az átlagosnál is kevesebben egy gyermeket kívánnak. A három vagy ennél több testvérrel nevelkedett leánygyermekek közül szinte senki sem kíván saját családjába ugyanennyi gyermeket, a többség itt is a kétgyermekes családnagyságot választja, de az átlagosnál magasabb közöttük az egy gyermeket kívánók aránya is /5. sz. tábla/.

Ha most a szülő és gyermekgenerációk családnagysága közötti különbségeket gyermekszám szerint is megnézzük, az apa iskolai végzettségétől és társadalmi-gazdasági helyzetétől függően, akkor számszerűen is kibontakoznak a korábban már említett, de csak az átlagos családnagyságokkal jellemzett ellentétes irányzatok. Az apa iskolai végzettségi szintjének emelkedésével az egygyermekes családok arányában erősen növekednek, a kétgyermekeseknél viszont lényegesen csökkennek a különbségek a szülők által megvalósított és leánygyermekük által kívánt gyermekszámok között. Ennek végül az az eredménye, hogy a magasabb iskolai végzettségű apák gyermekei közül kevesebben kívánnak egy gyermeket, mint az alacsonyabb végzettségűeké, jóllehet szüleiknél ez pontosan fordítva volt. A kétgyermekes családnagyság viszont a leginkább követendő szülői mintának látszik és ennek elfogadási aránya is növekszik az apa iskolai végzettségi szintjének emelkedésével. A háromgyermekes családoknál nem olyan számottevőek a különbségek a generációk között, mint az egygyermekeseknél. A középfokú végzettség nélküli apák gyermekei mind kevesebben kívánnak ilyen családnagyságot saját maguk számára, mint ahogy ez a szüleiknél megvalósult, a közép- és felsőfokú végzettségű apák leányai viszont szüleiknél többen szeretnék háromgyermekes családot. Négy vagy ennél több gyermeket nagyon kevesen kívánnak a fiatal menyasszonyok között, és bár szüleiknél még jelentősek a különbségek az apa iskolai végzettségétől függően, az ilyen családnagyság mintaként való követése erősen csökken, különösen az alacsonyabb iskolai végzettségű apák leányainál. Megjegyzendő viszont, hogy alacsony aránya ellenére a négy- vagy többgyermekes családnagyság ugyancsak a felsőfokú végzettségű apák leányainál látszik leginkább követendő családtípusnak.

5. A menyasszony testvérszáma a saját családjába kivánt
gyermekszám szerint

/Az 1983-ban házasságot kötöttek longitudinális vizsgálata/

Kivánt: gyermek- szám	T e s t v é r s z á m						Össze- sen	Testvér- szám át- lag
	1	2	3	4	5	6-x		
Százalék								
1	2,2	3,8	1,6	0,9	0,7	0,8	10,0	
2	13,6	33,2	13,9	6,3	2,9	4,8	74,7	
3	2,9	5,6	2,6	1,2	0,8	1,0	14,1	
4	0,2	0,3	0,1	0,2	0,1	0,1	1,0	
5	0,0	0,0	0,0	-	0,0	0,1	0,1	
6-x	0,0	-	-	-	0,0	0,1	0,1	
Összesen	18,9	42,9	18,2	8,6	4,5	6,9	100,0	

Százalék

Kivánt gyermek- szám	1	2	3	4	5	6-x	Összesen	Testvér- szám át- lag
1	11,4	8,8	8,9	11,0	14,2	11,7	100,0	
2	71,8	77,3	76,2	72,8	64,5	71,2	74,7	
3	15,5	13,1	14,1	14,5	17,5	13,9	14,1	
4	1,1	0,7	0,7	1,7	2,7	1,8	1,0	
5	0,1	0,1	0,1	-	0,6	0,3	0,1	
6-x	0,1	-	-	-	0,5	1,1	0,1	
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

Kivánt gyermek- szám át- lag	1	2	3	4	5	6-x	Összesen
	2,07	2,06	2,07	2,06	2,11	2,11	2,06

Százalék

Kivánt gyermek- szám	1	2	3	4	5	6-x	Összesen	Testvér- szám át- lag
1	21,8	38,0	16,2	9,5	6,5	8,0	100,0	2,73
2	18,2	44,4	18,6	8,4	3,9	6,5	100,0	2,62
3	20,9	39,8	18,2	8,8	5,6	6,7	100,0	2,66
4	19,5	29,3	12,2	14,6	12,2	12,2	100,0	3,22
5	20,0	20,0	20,0	-	20,0	20,0	100,0	3,40
6-x	20,0	-	-	-	20,0	60,0	100,0	4,40
Összesen	18,9	42,9	18,2	8,6	4,5	6,9	100,0	2,66

A főbb irányváltozások a szülők és gyermekeik családnagyságában lényegében hasonlóak az apa társadalmi-gazdasági helyzete szerint. A szellemi foglalkozású apák leányai közül kevesebben kívánnak egy gyermeket, mint a fizikai foglalkozásuaké, és nemcsak ez utóbbiak leányaihoz képest szeretnének többen háromgyermekes családnagyságot, hanem saját szüleikhez képest is /6-7. sz. tábla/.

Összességében meg kell állapítani azt is, hogy a jelzett változások eredményeként a gyermekgenerációk családnagyság elképzelése jóval homogénebb képet mutat, mint szüleik megvalósított termékenységé. Ez egyébként nemcsak a tervek és elképzelések szintjén mutatkozik meg, hanem az iskolai végzettség és társadalmi rétegenkénti tényleges termékenységi adatokban is.

Ami e változások okait illeti, ezek sokrétűek és mivel összességében generációnként egyre csökkenő családnagyságának lehetünk tanui az okok is összefüggnek az általános termékenység csökkenésének okaival. Vizsgálatunk eredménye szerint a szülői generáció 2,66-os átlagos gyermekszámával szemben leánygyermekük 2,06 gyermeket kívántak átlagosan saját családjukba. Azt nem tudjuk, hogy a szülők milyen megfontolások, tervek alapján valósítottak meg ilyen családnagyságot, azt viszont ismerjük, hogy gyermekeik mivel indokolták családnagyság elképzeléseiket, azt, hogy miért éppen annyi gyermeket kívánnak, mint amit megjelöltek. A gyermekszám tervek megindoklását nyílt kérdésként tartalmazták a kérdőívek, így a bemutatásra kerülő főbb indokok utólagos csoportosítások eredményei és nem fedik le a válaszolók és a válaszok teljes körét. Az egyes indokokat és a hozzájuk tartozó kívánt átlagos gyermekszámokat a 7. sz. táblázat tartalmazza. Az egyes indokok a kívánt átlagos gyermekszámok növekvő sorrendjében vannak feltüntetve, jelezve azt is, hogy az indokot megjelölő menyasszonyok mekkora szülői családban, hány testvérrel nevelkedtek /8. sz. tábla/.

A legkisebb családnagyságot az egészségi okokra hivatkozók tervezik. Arányuk nem nagy, de az idetartozók 60 %-a csak egy gyermeket tud vagy kíván felnevelni. Az egészségükre panaszkodó menyasszonyok az átlagosnál nagyobb szülői családban nőttek fel. A következő két indok már jelentős sullyal szerepel és lényegében ugyanazt mondva anyagi, materiális okokra hivatkozva kívánnak a megjelölők az átlagosnál kevesebb gyermeket családjukba. A döntő többség itt is két gyermeket kíván, de az átlagosnál több közöttük az egy gyermeket tervezők aránya - különösen az "ennyit tud felnevelni a kor színvonalán" indokot jelölőknél - és jóval kevesebben kívánnak közülük három gyermeket.

6. A szülői családnagyság /testvérszám/ és a leánygyermek
kivánt gyermekszáma az apa iskolai végzettsége szerint

/Az 1983-ban házasságot kötöttek longitudinális vizsgálata/

Százalék

Ménasszony /leánygyermek/	G y e r m e k s z á m					Össze- sen
	1	2	3	4	5-x	
0 - 5 osztály						
Szülői család	7,1	16,5	18,5	14,6	43,3	100,0
Kivánt saját család- nagyság	10,0	71,7	15,1	2,4	0,8	100,0
6 - 7 osztály						
Szülői család	12,3	33,2	23,4	10,6	20,5	100,0
Kivánt saját család- nagyság	12,7	72,9	13,5	0,7	0,2	100,0
8 osztály						
Szülői család	18,6	45,9	19,4	8,7	7,4	100,0
Kivánt saját család- nagyság	9,0	77,2	12,6	1,0	0,2	100,0
9 - 12 osztály						
Szülői család	28,0	53,0	12,0	3,6	3,4	100,0
Kivánt saját család- nagyság	8,5	75,7	15,4	0,4	0,0	100,0
13 és több osztály						
Szülői család	28,3	53,1	11,5	4,2	2,9	100,0
Kivánt saját család- nagyság	8,8	65,3	23,1	2,1	0,9	100,0

7. A szülői családnagyság /testvérszám/ és a menyasszony által kivánt gyermekszám az apa foglalkozási állománycsoportja szerint

/Az 1983-ban házasságot kötöttek longitudinális vizsgálata/

Menyasszony /leánygyermek/	Százalék					Össze- sen
	G y e r m e k s z á m					
	1	2	3	4	5-x	
Szakmunkás						
Szülői család	21,1	48,9	17,3	6,4	6,3	100,0
Kivánt saját család- nagyság	9,7	76,7	12,6	0,8	0,2	100,0
Betanított munkás						
Szülői család	12,7	36,2	22,0	13,1	16,0	100,0
Kivánt saját család- nagyság	11,1	74,8	12,8	1,1	0,2	100,0
Segédmunkás						
Szülői család	9,1	30,8	21,2	11,8	27,1	100,0
Kivánt saját család- nagyság	10,4	76,2	11,9	0,9	0,6	100,0
Vezető, irányító						
Szülői család	28,5	54,0	12,1	3,3	2,1	100,0
Kivánt saját család- nagyság	7,0	68,7	22,5	0,9	0,9	100,0
Szakalkalmazott						
Szülői család	28,5	47,1	13,3	4,7	6,4	100,0
Kivánt saját család- nagyság	9,2	70,9	16,7	2,1	0,0	100,0
Ügyviteli foglalkozásu						
Szülői család	21,3	55,3	14,6	4,9	3,9	100,0
Kivánt saját család- nagyság	7,8	76,5	15,7	0,0	0,0	100,0

8. A menyasszony kívánt gyermekszám és testvérszám átlaga
a kívánt gyermekszám indoklása szerint

/Az 1983-ban házasságot kötöttek longitudinális vizsgálata/

A kívánt gyermekszám indoklása	Kívánt gyermekszám átlag	Testvérszám átlag	Százalék
Egészségi okok	1,46	2,98	2,2
Ennyit tud felnevelni a kor színvonalán	1,90	2,80	12,1
Anyagi okok miatt	1,90	2,89	13,3
Nem tudja megindokolni	2,00	2,91	16,0
Ennyit tart ideálisnak	2,08	2,60	27,1
Fontosnak tartja, hogy gyermekének testvére legyen	2,09	2,34	9,3
Mindkét nemű gyermeke legyen	2,13	2,64	1,5
Nem volt testvére és ez rossz volt	2,25	1,07	4,5
Ők is ennyien voltak testvérek	2,26	2,35	4,3
Uj házasságából is szeretne gyermeket	2,27	3,13	2,5
Több gyermek kedvező hatása a családi életre	2,76	2,67	2,5
Gyermekszeretet	2,78	2,44	4,7
Ö s s z e s e n	2,66	2,06	100,0

Megjegyzendő, hogy az anyagiakra hivatkozók is az átlagosnál nagyobb szülői családban, több testvérrel nevelkedtek, így valószínűleg személyes tapasztalataik is közrejátszanak családterv döntéseiknél. Egyébiránt itt található az egyik legjelentősebb különbség a szülői családok nagysága és gyermekek kívánt gyermekszáma között. /Amit nem kaphattam meg, érhettem el a szülői családban, azt most legalább a gyermekeimnek megadhatom./

Akik nem tudták megindokolni családterveiket, elég jelentős sullyal szerepelnek. Itt is számottevő a szülői család és gyermek tervezett családnagysága közötti különbség. Az átlagosnál többen kívánnak egy gyermeket és kevesebben hármat közöttük. Az "ennyit tart ideálisnak" indokot a válaszolók több mint egynegyede jelölte meg. 85 %-uk két gyermekre gondol, ennél többet már soknak, egy gyermeket viszont már kevésnek tartanak. Az átlagosnál kevesebb közöttük a három gyermeket kívánók aránya.

A következő három indok mindegyike valamilyen formában a testvér fontosságát jelöli, akár úgy hogy nem volt testvére és ez rossz volt, akár úgy hogy mindkét nemű gyermek képviselve legyen családjában. A válaszolók az átlagosnál kisebb szülői családban nőttek fel és az átlagosnál több gyermeket kívánnak saját családjukba, különösen azok, akik testvér nélkül nevelkedtek.

Figyelmet érdemel az "ők is ennyien voltak" válasz, nem az arányt tekintve, mert ez nem tulságosan jelentős, hanem elsősorban azért, mert itt közvetlenül tetten érhető a családi környezet, mint a minta hatása a termékenységi magatartásokra. Érthető, hogy itt a legkisebb a tényleges szülői és a gyermek által tervezett családnagyság közötti különbség. A szülői család az átlagosnál jóval kisebb volt, mégis, ha ezek a "kisebb" családnagyságok a leánygyermek tervei szerint megvalósulnának, akkor a jelenlegi családtervek ismeretében ez az átlagosnál jóval nagyobb családnagyságot jelentene. Ezt elsősorban az egygyermekesek alacsony a háromgyermekeseknek pedig az átlagosnál jóval magasabb aránya eredményezné.

Korábbi vizsgálataink ténylegesen is bizonyították, hogy ha a válást még viszonylag fiatal korban újrahasádosás követ, a befejezett családnagyság nemcsak elérheti, hanem meg is haladhatja az egyszer házasulók családnagyságát. Ugy látszik, hogy ez már a tervek szintjén is megmutatkozik.

Két olyan indok van, ahol a leánygyermek által kívánt családnagyság meghaladná a szülői család gyermekszámát. Arányuk összességében nem jelentős, mégis figyelmet érdemelnek. A kétféle indok alapján elképzelt családnagyság szinte teljesen azonos és az átlagosnál jóval magasabb. Mégis lényeges különbség van közöttük, ha a testvérszám átlagokat is tekintetbe vesszük. A "több gyermek kedvező hatása a családi életre" indok nagyon hasonló az "ők is ennyien voltak testvérek" válaszhoz, csak másképpen megfogalmazva és még magasabb kívánt gyermekszámmal. Figyeljük meg, hogy mindkét esetben a szülői család gyermekszám átlaga nagyon közel esik a leánygyermek által saját családjukba kívánt gyermekszámhoz, tehát valószínűleg mintául is szolgálnak. A "gyermekszerepet" válasznál viszont ez nem áll fenn, sőt az ilyen indokot adók az átlagosnál kevesebb testvérrel nevelkedtek, viszonylag sok volt közöttük a testvér nélkül felnövő menyasszony.

Összességében tehát egy eléggé árnyalt kép rajzolódik ki előttünk a családi környezet és a termékenységi magatartás kapcsolatáról. Ne feledjük, hogy vizsgálatunk eredményei és az ezek alapján megfogalmazott megállapítások terveket, szándékokat, elképzeléseket vetnek össze egy ténylegesen már megvalósult szülői családnagysággal. Az életben viszont és így a családi életben is nem mindig valósulnak meg a tervek, válnak valóra az elképzelések. Amit a házasságra lépő fiatalok a szülői családban gyermekfejjel átéltek és tapasztaltak feltehető, hogy némileg másként látnak majd házasságuk során, mint a szülők. Konkrétan a termékenységi magatartásoknál vannak már tapasztalataink arról, hogy éppen azok a rétegek a legkevésbé ellenállóak a házasság során felmerült nehézségekkel szemben, akik most családnagyság terveik alapján eltérnek a megszokottól. Ilyenkor végül is helyre áll a már hagyományossá vált rend a különböző társadalmi rétegek termékenységében és befejezett családnagyságában. Mivel első alkalommal volt lehetőségünk a szülő és gyermekgenerációk termékenységi magatartásának közvetlen összehasonlítására a végső választ a nyitva hagyott kérdésekre csak a gyermeknemzedékek befejezett termékenysége idején, tiz-tizenöt év múlva tudjuk megadni.

A CSALÁDI ÉLET ÉS AZ ISKOLA SZEREPE A FIATALKORUAK TER-
MÉKENYSÉGI ÉS SZÜLETÉSSZABÁLYOZÁSI MAGATARTÁSÁBAN

A modern társadalmakra általánosan jellemző, hogy a gyermekkorból a felnőtt korba való átmenet, a serdülő korszak, elsősorban a tanulmányi idő meghosszabbodására visszavezethetően egyre hosszabb időintervallumra tolódik ki, egyre hosszabb időszakot ölel fel. A 60-as évekkel kezdődően jelentős változásokat figyelhetünk meg Nyugat-Európában a serdülőkorú fiatalok társadalmi helyzetét, magatartását és társadalmi megítélését illetően. Az 50-es évek elején a fiatalok mozgástere - különösen a serdülő lányoké - meglehetősen behatárolt volt. Házasságkötés előtti szexuális élet a lányok esetében elképzelhetetlen volt, s a szülői befolyás elég erős volt ahhoz, hogy az esetleges ilyen irányú próbálkozásoknak gátat vessen. A korlátozott anyagi lehetőségek és a serdülők anyagi függősége csaknem kizárta a túl korai házasságkötések lehetőségét. A 60-as évek gyors gazdasági fejlődése és ezek talaján gyökerező társadalmi változások a serdülők fokozódó önállósodásához vezettek. A családok magasabb életszínvonalra emelkedése lehetővé tette, hogy a fiatalok - akár a szülők akarata ellenére is - házasságot kössenek, családot alapítsanak. A serdülők szexuális magatartására növekvő befolyást gyakoroltak a baráti, informális csoportok erkölcsi normái, és csökkent a szülői befolyás, a szülők által közvetített szexuális normarendszer hatása. A szülői kontroll megmaradt azonban a házasságkötések nélküli összeköltözések kérdésében, s míg tolerálta a serdülőkorú házasságkötéseket, meggátolta - és meg is tudta gátolni - gyermekeik esetében az élet-társai kapcsolatok létesítését.

A szabadabbá vagy szabadosabbá váló szexuális magatartás egyfelől, a korlátozott fogamzásgátlási ismeretek és fogamzásgátlási eszközök, másfelől, a serdülőkorú teherbeesések számának növekedéséhez vezettek. Miután ebben az időszakban az európai régió nagyrésztében a terhességek műtéti úton történő megszakztatása a serdülőkorú lányok esetében is tiltott beavatkozás volt, a fenti tényezők eredőjeként a 60-as években megnövekedett a fiatalkori szülések és házasságkötések száma és aránya. A 60-as években tehát még ellentmondás feszült a serdülők önállósulási törekvései és ennek a társadalmi lehetőségek által korlátozott megvalósulása között. A 70-es évekre azonban a serdülő korosztály emancipációja csaknem teljes mértékben megvalósult. Mind a há-

zasságkötés előtti szexuális élet, mind a házasságkötés nélküli együttélés a szülőgeneráció részéről elfogadottabbá vált. A fogamzásgátló eszközök választékának kiszélesedése, számos országban a művi abortusz liberalizálása, a serdülőkorúak születési és házasságkötési arányainak csökkentését eredményezte.

Magyarországon a szexuális forradalom, és ehhez kapcsolódóan a ténedzserek szexuális magatartását korlátozó társadalmi tabuk fellazulása mintegy 10 éves késéssel jelentkezett. A házasság előtti szexuális kapcsolatok a 70-es évekre váltak a szülő-generáció részéről többé-kevésbé tolerálttá, s most a nyolcvanas évek derekán tapasztalhatjuk az első jeleit a házasságkötés előtti együttélések megjelenésének és mind gyakoribbá válásának. A statisztikai adatok jól visszatükrözik a tizenévesek társadalmi helyzetében bekövetkezett változásokat. A 70-es években, az említett szabadabbá váló szexuális magatartás következtében jelentősen megemelkedett a fiatalkori teherbeesések, s ennek következtében a szülések és a terhességmegszakítások száma is.

A 80-as évek elején a serdülőkorúak vonatkozásában mind az élveszülések, mind a terhességmegszakítások arányának csökkenése volt megfigyelhető, de miután a csökkenés mértéke messze elmaradt a propagatív koru női népesség egészére érvényes értékektől, megnőtt a 18 éven aluliak viszonylagos aránya a termékenységi magatartás e két meghatározó megnyilvánulási formájában.

Az európai viszonylatban igen magas magyar serdülőkori termékenységi okainak, társadalmi-demográfiai összetevőinek kutatását célozta S. Molnár Edittel 1983-ban végrehajtott felvételünk, melynek során a közreműködő orvosok, védőnők terhességmegszakításon átesett lányokkal, 18 éven aluli házasságban és 18 éven aluli nem házasságban élő anyákkal töltötték ki kérdőívet. Az igen gazdag anyagból - az idő rövidege miatt - két almintát szeretnék kiemelni, a terhességmegszakításon átesett serdülő lányok és a fiatalok házasságban élő anyák csoportját. E két csoportnál is elsősorban - amint ezt az előadás címében jeleztem - a családi háttér, a szülők demográfiai jellemzői, az iskola és a termékenységi, születésszabályozási magatartás kölcsönhatásával, ok-okozati összefüggéseivel kívánok foglalkozni.

A nevelkedés körülményeire vonatkozó demográfiai adatok nem mutatnak eltérést a terhességmegszakításon átesett lányok és a gyermeket szült anyák csoportja között. Mindkét csoport túlnyomó többsége, 90-91 %-os aránya egész eddigi életében csak családban nevelkedett, a szülők többsége /60-70 %/ együtt él, s az elvált szülők aránya is gyakorlatilag azonos. Annál jelentősebb kü-

lönbségeket találunk a szülők iskolai végzettsége, foglalkozási strukturája és az anya termékenységi magatartása vonatkozásában. Az iskolai végzettségénél az eltérések nem is annyira a befejezett általános iskolai végzettségénél mutatkoznak, hanem a 8 általánosnál kevesebbet végzett, ill. a középiskolában tovább tanuló édesanyák arányában. Néhány szemléltető adat: a gyermeket szült fiatalok esetében az anyák 5,6 %-a egyáltalában nem járt iskolába, míg az abortuszok esetében mindössze 3 %. Ugyanakkor jóval magasabb az első csoportban az általános iskolát be nem fejezettek aránya is, középiskolát végzett anya a terhességmegszakításon átesett lányok mintájában hatszor nagyobb gyakorisággal fordul elő.

A háztartásbeli édesanyák aránya csaknem kétszeres a gyermeket szült serdülők családjában, ami elsősorban a magasabb gyermekszámmal magyarázható. Ami a foglalkozási strukturát illeti, az eltérések - az iskolai végzettséghez hasonlóan - ismét a két szélső póluson, a segédmunkát, ill. a szellemi munkát végzők arányában mutatkoznak.

Százalék

Kereső szülők foglalkozása	É d e s a n y a		É d e s a p a	
	terhesség- megszakítá- son átesett lányok	gyermeket szült 18 é- ven aluli házas nők	terhesség- megszakítá- son átesett lányok	gyermeket szült 18 é- ven aluli házas nők
Szak- és betani- tott munkás	48,4	48,0	65,6	55,7
Segédmunkás	22,6	43,3	15,1	39,2
Nem fizikai szel- lemi	29,0	8,7	19,3	5,1

Az édesanya termékenységi magatartása szempontjából az alminták közötti eltérés két vonatkozásban is kimutatható. Egyfelől a gyermekszülés mellett döntő serdülők családjára a magasabb testvérszám, az anya magasabb termékenysége jellemző. E családokban az átlagos gyermekszám 3,57, a megkérdezettek egynegyede öt- és többgyermekes családokból származik. A terhességüket megszakító lányok családjában az átlagos gyermekszám 2,46, és a megkérdezetteknek mindössze 9,3 %-a nevelkedett öt- és többgyermekes családban.

Az anya termékenységi magatartásában fellelhető másik eltérés az első gyermek szülésekor betöltött életkor vonatkozásában áll fenn. A gyermeket szült serdülők esetében gyakoribb, hogy az anya maga is 18 éven aluli volt első gyermeke megszületésekor, s összesen több mint 50 %-uk pedig 20 évesnél nem idősebb.

A szülők demográfiai jellemzői alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a terhesség kihordása mellett döntő fiatal lányok általában alacsonyabb iskolai végzettségű, döntően fizikai foglalkozású, azon belül meghatározóan szakképzetlen munkát végző szülőktől származnak - a viszonylag alacsony iskolai végzettség és a hátrányos foglalkozási struktúra saját esetükben is igaz, de erre most nem kívánok kitérni - ahol az édesanya sok esetben maga is tizenéves korában szült először, s ahol a serdülőkori házasságkötés és gyermekszülés a családi környezet által tolerált, sőt elfogadott magatartásforma. Ezzel szemben a terhesség megszakítása mellett döntő fiatal lányok a szülők demográfiai jellemzői alapján - és itt hozzátehetjük, hogy saját demográfiai jellemzőik alapján is - korántsem jelentenek valamiféle marginális csoportot, sajátosságaikkal jól illeszkednek a társadalom egészébe.

Mind a serdülőkorú anyák, mind a terhességmegszakításon átesett lányok igen fiatalon kezdenek szexuális életet élni. Többségüknek 15 éves korára már legalább egy szexuális kapcsolata volt. A szexuális kapcsolat kezdeti életkorára meghatározó jelentőséggel bír a családi háttér, a nevelkedés körülményei és az a példa, minta, amelyet a serdülő élete során családjában tapasztalt. Mindenekelőtt a legjelentősebb szerepe az édesanyának van. Abban az esetben, ha az anya maga is serdülőkorban szülte meg az első gyermekét, nagyobb a valószínűsége, hogy lánya is igen fiatalon létesíti első szexuális kapcsolatát. Azoknál az anyáknál, akik első gyermeküket 18 éves koruk előtt szülték meg, 30 % azon serdülők aránya, akik 14 éves korukra már legalább egy szexuális kapcsolattal bírtak. Vagyis egyfelől szerepet játszik az anyai minta követése, másfelől az anyai magatartás is megengedőbb ezekben az esetekben.

Az anyával összefüggő további differenciáló tényező az anya iskolai végzettsége. Minél magasabb az anya iskolai végzettsége, annál nagyobb a valószínűsége, hogy figyelmet fordít gyermeke biológiai és lelki fejlődésére, partnerkapcsolataira és szexuális felvilágosítására és így kitolódik az első szorosabb kapcsolat létesítésének életkora is.

A családi háttér nemcsak az anya személyén, de a családi élet rendezettségén keresztül is befolyást gyakorol a kiskorú viselkedésmódjára. A szülők együttélése szempontjából vizsgálva a kérdést megállapítható, hogy a legkedvezőbb helyzetben azok a serdülők vannak, akiknek édes szülei jelenleg is házasságban együtt élnek. Ennél a csoportnál a 14 éves korban, vagy azelőtt nemi kapcsolatot létesítők aránya 17,2 %. Az elvált, vagy különélő szülők gyermekeinél ugyanez az arány 27,9 %, és a legmagasabb a halálozás miatt csonka családban élő serdülőknél 27,9 %.

Az első szexuális együttlétet követően a terhesség viszonylag rövid idő alatt a megkérdezettek mintegy felénél 2 hónapon belül bekövetkezett. A szexuális élet kezdete és a teherbeesés közötti intervallumot nagymértékben befolyásolja, hogy a fiatakorú milyen ismeretekkel rendelkezik, ill. mennyire fordulhat őszintén és bizalommal környezetéhez, tanácsért a szexuális életre, valamint a védekezésre vonatkozóan. A tanácsot kérő serdülők aránya mindkét almintában igen alacsony, az abortuszon átesett lányoknál 34,8 %, a fiatakorú anyáknál mindössze 25 %. A tanácsot kérők első helyen általában édesanyjukhoz fordulnak eligazításért, segítségért. Az anya szerepe ebben a kérdésben valóban a legmegfelelőbb lehet, ha valóban tud és akar tanáccsal szolgálni lányának. Hogy az anya kompetenciája milyen szerepet játszik, bizonyítja, hogy a magasabban iskolázott, ill. szellemi foglalkozású anyákhoz az átlagosnál sűrűbben, míg a segédmunkás és háztartásbeli édesanyákhoz az átlagosnál ritkábban fordulnak. A szülők, elsősorban az anya felelősségét, szerepének jelentőségét bizonyítja, hogy arra a kérdésre "kitől kellene elsősorban támogatást, utmutatást, tanácsot kapni" - a serdülők túlnyomó többsége 70-80 %-a az édesanyját nevezte meg. Ugy tűnik tehát, hogy a szexuális életre való felkészítésben a család, és ezen belül az anya még hosszú időn keresztül meghatározó szerepet fog játszani, bár az iskolai oktatásban is történtek erőfeszítések a felvilágosító munka egy részének átvállalásával, a családi életre, családtervezésre vonatkozó ismeretek kötelező oktatásával.

Az e kérdéskört is érintő 1973. évi minisztertanácsi határozat óta viszonylag hosszú idő telt el s a mintánkban szereplő valamennyi serdülőnek részesülnie kellett volna a családi élettel, a fogamzásgátlással kapcsolatos kérdések oktatásában. Ezzel szemben a megkérdezettek 60-63 %-a állította csupán, hogy hallott az iskolában erről a témakorról. Vizsgálatunk szempontjából nem is annyira az a kérdés, hogy hallottak-e a születésszabályozásról, hanem, hogy kirajzolódik-e a kapott ismeretek birtokában egy átgondoltabb, védekezőbb magatartás. A kép nem igazából pozitív. Az iskolai felvilágosító okta-

tásban részesültek közül néhány százalékkal /9 %/ magasabb ugyan a védekezők aránya, de az eltérés csekély mértékéből az a következtetés vonható le, hogy az iskolai felvilágosítás megléte vagy hiánya nem befolyásolja jelentősen a serdülő lány védekezési magatartását. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy az említett adatok alapján semmi esetre sem szabad általánosító következtetéseket levonni a családi életre felkészítő tantárgy általános érvényű, a serdülő korosztály egészére vonatkoztatott eredménytelenségére. Megállapításaink csak sajátos összetételű mintánk esetében helytállóak. Ugyanakkor meg szeretném jelezni, hogy egyáltalában nem kívánom lebecsülni a családi élettel kapcsolatos ismeretek iskolai oktatását, sőt nagyon fontosnak tartom csak talán más tematikával, más módon és más oktatógárdával eredményesebb lenne.

Végül még egy kérdéssel szeretnék röviden foglalkozni és pedig azzal a témakörrel, hogy a szülők hogyan fogadták kiskorú gyermekük terhességének hírét, milyen jellegűek, milyen típusúak voltak a szülői reakciók. Meg kell azonban jegyezni, hogy miután nem a szülőket, hanem az érintett fiatalokat kérdeztük meg a válaszok nem a valóságos szülői attitűdöket tükrözik, hanem azt a helyzetet, érzésvilágot, amelyben a teherbeesett serdülők a szülői reakciót átélték. Miután a szülői reagálás szempontjából nem közömbös, hogy a terhesség szüléssel vagy abortusszal végződik-e, a két almintát ismét szétválasztva külön kívánom kezelni.

A terhességmegszakításon átesett lányok esetében teljesen érthető, hogy szüleik hozzáállását tulnyomórészt negatívnak érezték, hiszen a szülők több mint 50 %-a ebből az alkalomból értesült arról is, hogy lánya már szexuális életet él. Egyértelműen negatív szülői attitűdről a megkérdezettek mintegy 1/3-a számolt be /haragudtak, veszekedtek, ellenségesek voltak, csalódtak lányukban, felelőtlennek tartották stb./ E negatív szülői véleménycsoporton belül is azonban eltérések mutatkoznak a szülők iskolai végzettsége függvényében. A "haragudtak", "veszekedtek", "ellenségesek voltak", megfogalmazású szülői reakciók az átlagnál jobban jellemezték az alacsony iskolázott szülőket, míg a középiskolát végzettek, főként pedig a diplomás szülők inkább "elkeseredtek", "csalódtak lányukban" - más szóval - talán az mondható, hogy kiskorú gyermekük terhességét ők valamiféle nevelési csődként élték át. A szülői vélemények egy kisebb együttesére a közömbösség jellemző. Ezek között a leggyakoribb, hogy a "kiskorura bízták a döntést", vagy úgy érezte, hogy "egyáltalán nem törődtek a hírrel". Ez a szülői hozzáállás elsősorban a 8 osztálynál kevesebbet végzett szülőkre jellemző.

Elég kicsi volt azok aránya, akik úgy érezték, hogy szüleik mellett állnak, "támogatják", "segítik" problémája megoldásában. Ebben a csoportban az átlagosnál nagyobb arányt képviselnek a magasabb iskolai végzettségű és/vagy kvalifikáltabb munkakörben dolgozó szülők.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a szülők első negatív reakciója, felháborodása természetes és érthető, de sajnálatos ugyanakkor, hogy milyen kevesen érezték maguk mögött ebben a helyzetben a szülők támogatását. Az pedig igen elgondolkoztató, hogy a szülők egy része közömbösen fogad egy olyan hírt, hogy kiskorú lánya teherbeesett és rábizza annak eldöntését, hogy kihordja, vagy megszakíttatja-e a terhességét.

A szüléssel végződő terhességek esetében nem meglepő, hogy relative magas volt a pozitív szülői reagálások aránya /25 %/, amikor a szülők "örültek a terhességnek", illetve "természetesnek tartották". Ebbe a csoportba elsősorban azok a szülők tartoznak, akiknek gyermekei a házasságkötés után estek teherbe, de meg kell említeni, hogy a házasságkötés előtt bekövetkezett terhességek esetében is viszonylag jelentős a serdülők részéről kívánt terhességek aránya - a kívánt terhességek kérdésével a jelen előadásban nem kívánok foglalkozni - s vélhető, hogy ezen esetek egy részében gyakoribb a szülőkkel való előzetes véleményeztetés. A legjellemzőbb szülői magatartás azonban inkább a "dolgokba való beletörődés", mintegy 40 % tapasztalta szüleinél ezt a magatartást. Az e kategóriába tartozó reagálásokat "a házasodjanak össze", "ha már így történt, szülje meg", "az első gyermeket nem szabad elvetetni", "tul korainak tartják terhességét" véleményekkel lehet jellemezni. Tipikus szülői reakciónak nevezhető a közömbösség, nemtörődőmség is. Elgondolkoztató, hogy viszonylag milyen sokan /10 %/ számoltak be arról, hogy "nem szóltak semmit", "nem érdekelte a szülőket" a terhesség híre, ill. a "kiskorúra és partnerére bízta a döntést", hogy megtartják-e a terhességét.

Nagyon markáns a teljesen negatív szülői motivumok csoportja. Sulya meghaladja a pozitív pólusét. Ennek megfogalmazásai árnyalatokban különböztek egymástól. A "haragudtak, veszekedtek" véleményektől, a "megdöbbentek", "csalódtak lányukban" reagálásokon keresztül egészen az "elzavarták otthonról" szélsőségig huzódtak. Ezen belül elég jelentős volt azon szülők aránya, akik a terhesség megszakíttatására akarták gyermeküket rábírní.

Az édesanya iskolai végzettsége és foglalkozása jellegzetesen módosította a szülői véleményeket. Mind a pozitív szülői vélemények, mind a közöm-

bősség, nemtörődomség nagyobb sullyal jelentkezik akkor, ha az édesanya iskolai végzettsége 8 általánosnál kevesebb, míg a beletörődő hozzáállás az első terhesség megtartásának fontosságával történő érvelés, továbbá a társadalmilag elfogadott normák betartása /"házasodjanak össze"/ az iskolázottabb anyák esetében válik gyakoribb szülői motivummá. Ugyanez a hatás érvényesül a szülői vélemények és az édesapa iskolai végzettségének összefüggésében is. Jellegetes még, hogy a terhesség megszakítását elsősorban a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülők javasolják, szorgalmazzák.

Az édesanya foglalkozása is meghatározza a szülői vélemények alakulását. A teljes mértékben pozitív szülői reakciók nagyobb mértékben érvényesülnek akkor, ha az édesanya háztartásbeli vagy segédmunkás. Kvalifikáltabb munkát végző édesanyákat nagyobb mértékben jellemzi a társadalmi elvárásoknak megfelelő gondolkodásmód, inkább csak beletörődnek a történetekbe és sürgetik a házasságkötést.

Érdekes, hogy az édesanyának az első gyermek születésekor betöltött életkora nem változtat lényegesen a szülői reakciókon, az ugyancsak serdülő korban szülő édesanyák nem voltak sem megértőbbek, sem ellenségesebbek annak hallatán, hogy lányuk hozzájuk hasonlóan tinédzser korban kezdi a felnőtt életet.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a családi háttér és a serdülő termékenység magatartása között meglehetősen szoros kapcsolat mutatható ki. A magasabb iskolai végzettségű, kvalifikáltabb munkát végző szülők esetében a serdülők - jelentős részben azért, mert a saját iskolai végzettsége is magasabb - átgondolva a fiatalok gyermekvállalás következményeit, inkább a kisebb rossz, a terhesség megszakítás mellett döntenek. A szülés vagy abortusz közötti döntésben befolyásoló szerepet játszik, ugyanakkor az anyai példa, az anyai minta követése. Abban az esetben, ha az anya maga is serdülőkorban szülte első gyermekét, nagyobb a valószínűsége, hogy lánya is a terhesség kihordása mellett fog dönteni.

Végül még egyszer emlékeztetni szeretnék arra, hogy milyen alacsony volt azoknak az anyáknak az aránya, akiktől tanácsot kértek a serdülők szexuális életük kezdetén. Ugy vélem e mögött nemcsak a fiatalok felelőtlensége húzódik meg, hanem legalább ugyanolyan mértékben egy erősen megkérdőjelezhető szülői magatartás, egy olyan magatartás, amely egyszerűen nem vesz tudomást arról, hogy a kamaszkorban természetesen szexuális problémák is felvetődnek,

s melyek ha nem kerülnek felvetésre és megbeszélésre, az eredmény elhamarkodott gyermekvállalás vagy terhességmegszakítás lehet. A szexuális felvilágosítás az egyik kulcskérdése - a véleményt külföldi kutatások eredményei is alátámasztják - a fiatalok terhességei visszaszorításának. Ehhez azonban a családok, a szülők gondolkodásmódjának, magatartásának jelentős változására lenne szükség.

III.

A NÉPESEDÉSI FOLYAMATOKAT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK
MÉRÉSÉNEK PROBLÉMÁI

Az előadás elsősorban kétségeket, problémákat kíván megfogalmazni, felvetni. Talán az előadás tartalmának megfelelőbb cím lenne az, hogy "A népesedési folyamatokat meghatározó társadalmi tényezők kiemelésének és mérésének nehézségei, egyes változók kiragadásával járó kockázat, és a statisztikailag megállapítható összefüggések pszichés folyamatokkal való kifejezésének gondja". A problémák, nehézségek felvázolása mellett kísérletet kívánok tenni megoldás keresésére is, de kétségtelenül az előbbin van a hangsúly.

Azzal kezdeném, hogy először nézzük meg, hogy mi is a népesedési folyamatok meghatározásánál alkalmazott, a népességi folyamatokat meghatározó társadalmi tényezők elemzésénél a gyakorlat ez idő szerint. Amit mondok az nem korlátozódik arra, hogy 1985-ben Magyarországon mi a helyzet, hanem általánosabb. Még csak azt sem mondanám, hogy kizárólag a demográfiai kutatásokra gondolok, hanem esetleg olyan, már címkéjüknél fogva szociológiai kutatásokra is, amelyek bizonyos népesedési kérdéseket próbálnak a társadalmi vonatkozások oldaláról vizsgálni.

A gyakorlat tulajdonképpen manapság az, hogy elindulunk a mai tudományos eredményeinkből, sokszor pedig intuíciónkból. Megérzéseink többnyire valamilyen mellbevágó élményből származnak és felállítunk egy hipotézist arra nézve, hogy milyen társadalmi tényezők azok, amik a vizsgált népesedési folyamatot befolyásolhatják. Ezeket deklaráljuk változóknak - hogy a szakdefiníciókat használjam - vagy pedig mutatókkal igyekszünk kifejezni a vizsgálat számára ezeket a változókat. Hogy egy példán illusztráljam az elmondottakat: itt van a csökkenő termékenység, mint alapvető téma. Sorra vesszük a szerepet játszó tényezőket: a női foglalkoztatást, az urbanizációt, bizonyos kulturális változásokat, a fogyasztásnál megnyilvánuló növekvő igényeket, és ezekhez keressük azután a mutatókat. Női foglalkoztatás esetében mutatót képezünk abból, hogy a prokreatív kereső házas nőknek hogyan változott az aránya a népességen belül. Az urbanizálódás esetében azt mérjük, hogy mennyi a városokban élő prokreatív nőknek az aránya. Kulturális változás jellemzésére az iskolai végzettséget nézzük. Világos, hogy a kulturális változás nem mérhető egyedül az iskolázottság-

gal, hanem nézhetjük például a tradicionalizmus fennmaradásának fokát. Akkor azt mondjuk, milyen és hogyan változott az aránya azoknak, akik a vallási életben, a gyakorlatban részt vesznek.

Ebben a sémában a magyarázat tehát több tényező. Ez tulajdonképpen a XX. században már általános praxissá vált, reakcióként a XIX. sz. második felére, amikor az egytényezős iskoláknak volt a nagy korszaka, akkor mind a társadalomfilozófusok, mind a társadalomtudósok, igyekeztek egyetlen egy összetevőre, földrajzi helyzetre, vagy valamilyen pszichés tényezőre, valamilyen mechanizmusra visszavezetni az egész fejlődést.

A legujabb évtizedekben újabb változás tanui lehettünk. Változatlanul több, sőt egyenesen nagyon sok tényező megfigyeléséből indulunk ki. Viszont a végén valamilyen matematikai, statisztikai módszerrel, elsősorban a faktoranalízissel igyekszünk a tényezőket összevonni és ha nem is egy, de néhány faktorról, néhány változóval magyarázni. Ez végül is egy kicsit emlékeztet a múlt századra. Tudniillik, hogy nem elégszünk meg azzal, hogy van egy "a" meg egy "b" faktor, hanem címkézünk, közhasználatban előforduló fogalmat adunk a számítással kapott faktornak, végül is eléggé leegyszerűsített magyarázathoz jutunk. Az én gondom ezekkel az eljárásokkal kapcsolatban az, hogy elkerülhetetlenül van bennük önkényeskedés.

Amiről én most szeretnék egy kicsit hosszasan beszélni, az éppen az önkényeskedés problémája, és hogy hogyan is lehet ebből kikecmeregni. Erről én már 20 éve beszélek, tehát lehet, hogy lesz olyan közöttünk, aki valahol már hallotta, de hát mindenkinek meg van a maga vesszőparipája, és hogyha valakit meghívunk, akkor számítani lehet rá, hogy nem tud a bőréből kibujni. Ha módszertani kérdésekről van szó, nem árt ha ilyen régi vesszőparipát is előveszünk. Nos, az első kérdés tulajdonképpen önkényességnél az, hogy már maguknak a tényezőknek a kiválasztásánál, majd pedig a megfogalmazásnál beleviszünk a vizsgálatba valamilyen prekonceptiót. Ez nem szükségszerű, elkerülhető. Probléma, hogy mennyiben tisztázott a prekonceptió. Itt van például az urbanizálódás fogalma, amelyet mint egy tényezőt vettem föl. Kérdés, hogy egy nagyon komplex társadalmi folyamatnál valójában mire is gondolok, ha mint a népesedésre ható tényezőként szerepeltetem. Nyilván nem az a döntő, hogy egy települést hivatalosan várossá minősítettek-e, hanem a település életében megtalálható funkciók teljesítésének módja az, ami igazában érdekel. Ebben az esetben viszont nem a város-község státusz mutatójára van szükségem, hanem mutatók sorára.

A kulturális változások esetében az egyik mutató, amire gondoltam, az a magasabb iskolai végzettség. A mutató kiválasztását olyan feltételezés magyarázza, mely szerint a magasabb iskolai végzettséggel olyan egyéni aspirációk járnak együtt, amelyek ütköznek a több gyerek vállalásával. Nem azt mondom, hogy az összefüggések feltételezése a gond, a probléma. Feltételezés, hipotézis nélkül nincs kutatás. De a kutatás eredményességéhez szükséges, hogy a feltételezéseket mind kifejtjük, tisztázzuk az induláskor és tudjuk, hogy a kiválasztott változók, mutatók mit tudnak jellemezni és mit nem.

Nézzük ezután a változókat. A változók kijelölése, megfogalmazása azt az irányt, szempontot fejezi ki, amely szerint a kiválasztott tényezőket, a közöttük fennálló összefüggéseket vizsgálni akarom. A használt mutatók megválasztása már többnyire automatikus lépés: ezek következnek a jellemezni kívánt változóból.

A változók kijelölésénél mód van arra, hogy ellenőrizzük magunkat: milyen előzetes, "ellen-nem-örzött" feltételezéseink vannak beérintve a kutatásba akkor, ha "ez - és - ez" a változó szerepel. Gyakran azonban ezt elhagyjuk, nem tisztázzuk azt az önkényességet a változók megválasztásánál, mely abból ered, hogy át vesszük a gyakorlatból. A mindennapi gyakorlatban a mindennapi ismereteinkben meghonosodtak bizonyos tényezők, kategóriák, mutatók, mutató-rendszerek, amiket simán átveszünk, mint adottat.

Jelentheti ez azt is, hogy ragaszkodunk egy megmerevedett elmélet-hez. Most nagyon aktuális, ha például felvetjük ebben a vonatkozásban az osztály és réteghelyzetet, amelyet 1986. január 1-ig úgy fogunk alkalmazni, ahogy 1973-ban a politikai fórum kimondta. Ez tehát olyan kategória rendszer volt, amelyiket eddig adottnak tekintettünk.

Származhatik az önkényesség tulajdonképpen egy jó kezdeményezésből is, amelynek eredményeit később inadekvátnak használjuk. Ilyen például az idő-felhasználással való jellemzése az életmódnak. 1965-1966-ban zajlott le a nemzetközi időmérleg vizsgálat, melynek óriási sikere volt. Kétségtelen, hogy nagyon nagy értékei voltak. Későbbiekben viszont különböző témák vizsgálatára egyszerűen szőröstül-bőröstül átvették, pedig kérdés, nagyon is vitatható feltételezés az, hogy a magatartásunkat minden esetben lehet-e az egyes magatartások előfordulási gyakoriságával elbírálni, még inkább lehet-e az egyes magatartásokra, viselkedésekre fordított idővel jellemezni. Ezt a kérdést ritkán vetik fel azok, akik ezt a módszert alkalmazzák. Hasonló gondjaink lehet-

nek a mutatók megszerkesztésében. Maradjunk az időproblémánál. Vannak harcos képviselői, azon szintetikus mutatónak, amely a kötött és szabad idő arányát tekinti egy életmódokat összehasonlító centrális mutatónak. Ez esetben elsődleges kérdés az, hogy mi is az, hogy kötött idő és mi is az, hogy szabad idő? És ez rendkívül nagy problémát vet fel. Hasonló probléma, hogy például a műveltségi szinteket lehet-e az iskolázottság fokát kifejező mutatókkal automatikusan mérni. Szeretném leszögezni: nem vitatom, hogy ezek a mutatók technikai szempontból nemcsak viszonylag könnyen számíthatók, de az elemzésekben lényeges különbségeket tudtak megállapítani a vizsgált sokaságnál. Tehát összehasonlításnál egy-egy nagyon jó differenciáló tényezőként szerepelhetnek. Ez azonban egyáltalán nem bizonyíték arra, hogy valóban azt fejezik ki, amit mi mögöttük föltételeztünk. Egy mutatónak az elemzési hasznossága nem bizonyíték a mutató mögött lévő tényezőkre, vonatkozó feltételekre nézve.

A célunk az, hogy valóságos összefüggéseket mutassunk fel. Itt egy ismeretelméleti problémával kerülünk szembe, azzal, hogy mennyiben hiszünk abban, hogy mi a valóságot egy kutatásunkban teljes egészében vissza tudjuk adni, avagy nem. Én ezen a vonalon szkeptikus vagyok és a teljes valóságot egy vizsgálat során visszaadhatatlannak tekintem, még abban az esetben is, ha megelégszem az egyszerűbb leírással. Tehát nem elemzéssel, hanem egy nagyon részletes leírással.

Ebben az esetben sem tudom kikapcsolni a magam szemszögét, azt, hogy most milyen élmény tömeggel indulok neki, és milyen fokig tesz engem szelektívvá az egyszerű észlelésben. Számtalan vizsgálat bizonyítja azt, hogy az egyszerű megfigyelés is szelektív. Ez még inkább áll, ha a megfigyelés összetettebb, tehát amikor a megfigyelés alatt nem egyszerűen az észlelést értem, hanem már az észlelt bizonyos rendezését. Ez érvényes akkor is, ha tudományos megfigyelésről van szó. A tudományos megfigyelésnek a lényege az, hogy tudatosan érvényesítsen bizonyos szempontokat, megközelítéseket a megfigyelés során. A lényeg tehát az, hogy tisztázzuk, hogy milyen szempontból akarjuk vizsgálni a valóságot, és melyek azok az összefüggések, amelyekre koncentrálnunk. Ha ugyanis a megközelítésnek ezeket a szempontjait tisztázzuk, tudatosíthatóvá válnak a döntéseink, mérlegeléseink. Tisztában kell lennünk azzal, hogy mi az, ami szükségszerűen kimarad a vizsgálatból és mi az, aminek a megállapítására alkalmatlanná válik a vizsgálat. Nincs olyan vizsgálat, ami tulajdonképpen mindenre felhasználható volna.

Megvallom, hogy hosszú éveken keresztül lelkes propagálója voltam a másodelemzéseknek, a vizsgálatok anyagának az újbóli felhasználásának. Ma már nagyon erős kétségeim vannak éppen az elmondottakból kifolyólag, mert minden vizsgálat még - csöndben merem csak mondani - még egy népszámlálás is tulajdonképpen egy koncepció szerint tükrözi az általa megfigyelt valóságot. Ha én most más koncepcióból indulok ki, a másodelemzésnél más értelmezést adok a mutatóknak, akkor nagyon erősen félrecsuszhatok. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy nem lehet másodelemzés, de a másodelemzés azt kívánja a kutatótól, hogy behelyezkedjék az eredeti vizsgálati modellbe, és annak megfelelően próbálja értelmezni az eredményeket.

Előadásom következő részében példán keresztül illusztrálom, hogy tulajdonképpen milyen lépések is vannak. Lépésről lépésre haladó módszerrel próbálom kiküszöbölni a lehetséges félreértéseket, és koncentrálni a vizsgálatot. A példa egyik közelmúltbeli vállalkozásunk, a válási vizsgálat.

A válással kapcsolatban többféle kérdés adódik, és a feladat annak eldöntése, hogy melyik problémát kívánom vizsgálni. Az ismert közös KSH és Szociológiai Kutató Intézeti felvétel azt nézte meg, hogy melyek a válások következményei. A jelen előadás témáját azonban jobban tudom illusztrálni, ha más válási problémát emelek ki, legyen ez a válások gyakorisági növekedésének társadalmi magyarázata. Ez a legégetőbb kérdés és a legnagyobb érdeklődésre is tarthat számot. Nos az első lépés tulajdonképpen az, amivel itt nem akarok foglalkozni, hogy a kérdésben lévő implicit demográfiai megállapítást verifikáljuk. Mert nyilvánvalóan szükséges ellenőrizni, hogy tényleg növekszik-e a gyakoriság, jók-e az alkalmazott mutatók. E téren Magyarországon nincsen probléma. Más a helyzet például azokban az országokban, ahol csökkent a válási gyakoriságok száma, mint Skandináviában. Itt a csökkenés nem bizonyítéka a házasságok növekvő stabilitásának, hanem arra vezethető vissza, hogy a házasságokon kívüli együttélések megnövekedésének eredményeként eleve kisebb az a populáció, aki válhat. A magyar mutatók által jelzett változási tendencia esetében kérdés, hogy az időbeli változásnak milyen jellegzetességei mutathatók ki. Főleg abból a szempontból, hogy mennyire generális a változás és mennyire rétegspecifikus.

A második lépés tulajdonképpen annak az eldöntése, hogy mit is tekint társadalmi magyarázatnak. Ebben az összefüggésben első kérdés az, hogy egész társadalomra kiható változásokat akarom-e nézni, annak az életkörülményekre, életmódra, értékekre, kultúrára kiható következményeit, másképpen megfogalmazva a társadalmi változásokat keresem az életkörülményekben, életmódban, ér-

tékekben, kulturában. Egy második lehetőség az, ha a társadalom strukturájában bekövetkező változásokat vizsgálom, amelyek miatt egyes csoportok helye módosul a strukturában. Itt a csoport fogalmát a márxai értelemben használom, amelyik osztálytól kezdve vallási közösségig, szektáig mindent jelent, amelyek bizonyos önálló léttel bír a társadalmon belül a más csoportokkal szemben, tehát hogy ezeknek a csoportoknak mi az egymáshoz viszonyított súlyában, szerepében való módosulás. Vajon ezzel hozhatom-e összefüggésbe a válási változásokat? Harmadik kérdés, hogy képződtek-e új csoportok, vagy a régi csoportoknál következett-e be valami olyan átalakulás a felsorolt vonatkozásokban /életmód, életkörülmény stb/, amelyeknek az egész társadalomra kiható változások az okai.

A vizsgálat elindításánál a megelőző gondolkodásban szükséges egy hipotézis, a témakör leszűkítése is, hogy a megfelelő társadalmi változókat ki tudjuk szelektálni. Csak három hipotézist vetek fel, amelyek közül bármelyik lehet a vizsgálat vezérfonala. Azt ugyanis mindig tudnom kell, hogy alapjában véve mely hipotézisek is irányítanak? Mondjuk, első hipotézis: "a házastársi konfliktusok kiélezettek a társadalmi változások miatt, és ezért nőtt a válásoknak a száma erőteljesen". Ebben implicite benne van az a tétel, hogy konfliktus mindig van, és nincs olyan házasság, amelyben ne lenne. Második lehetséges hipotézis: "a társadalmi változások miatt a házastársak kevésbé hajlandók érdekeik érvényesítésének akadályát tőrni". Hogy úgy mondjam, e hipotézisben a konfliktus tűrő szerep az, ami a döntő. Harmadik hipotézis: "a társadalmi változások miatt a házastársak könnyebben tudnak kielégítő helyzetet teremteni a maguk számára a válás után".

A válás következményeitől való tartás, a félelem a stigmatizálástól tekintetében tudjuk, hogy sok minden változott s ezek a változások is összefüggenek általános társadalmi folyamatokkal. Ha amellett döntünk, hogy az első hipotézist kívánjuk verifikálni, akkor tudjuk azt is, hogy a válási gyakoriság növekedésében közrejátszott többi tényező beható elemzéséről lemondunk. Így az egyéni döntések alapján végzett vizsgálatból létrejövő összkép egy szempontból világítja meg a jelenséget, s ez annak általános értelmezése szempontjából a magyarázatot korlátolt érvényűvé teszi. Viszont több lehetőséget nyújt a figyelembe vett változók szerepének beható tisztázására.

A következő harmadik lépés most már az, hogy ezeknek a változásoknak a végiggondolására kialakítsam a magam változó és mutatórendszerét, mint például a női foglalkoztatás mutatóját. Tisztázandó, hogy a hipotéziseket to-

vábbfejlesztve milyen kapcsolatot tételezünk fel a konfliktusok kiéleződése és mondjuk a feleségeknek a foglalkoztatottak közötti nagyobb aránya között, hogy a tanpéldánál maradjunk. Ugy gondoljuk-e, hogy például önmagában véve a foglalkoztatás ténye a lényeges, tehát mindenféle foglalkoztatás esetén érvényes, vagy csak a szakképesítéssel rendelkező nők esetében tételezzük fel, hogy ott igazán fontos. Mennyiben függvénye a munkahelyi körülményeknek, hogyan változik ez az összefüggés valakinek a beosztásával?

Itt egy logikai játékot kell folytatnunk. Nem elégedhetünk meg egyszerű ötletszerű mutató összeállításával. Amikor így felépítettük magunknak a fő változók és a jelenségek közötti összefüggések jellemzésére vonatkozó mutatórendszert, jönnek a különféle minősítő változók. Itt most nem arról van szó, hogy a hátsó kapun bejön az, amit előzőleg nagy büszkén leválasztottunk magunkról. Nem, itt a minősítő változóknál sohasem törekedhetünk egy olyan komplexitásra, mint a fő változók esetében. Mit tekintek én minősítő változóknak? Például olyan alapvető demográfiai változót, amit minden elemzésnél használok mint pl. a megfigyelték korát, a foglalkozást, a lakóhely és a munkahely közötti távolságot stb.

A vizsgálat végső stádiumában értelmezési, fogalmazási problémáink vannak. Egyszerűen azért, mert a társadalmi tényezőkkel való magyarázatnak egyik problémája tulajdonképpen az, hogy a statisztikailag megállapított összefüggéseket miképp fogalmazzuk meg. Ez mindenféle statisztikai eredmény elemzésénél felmerülő kérdés akár táblázatokkal, akár táblázatokkal kimutatott összefüggésekkel, akár a legbonyolultabb többváltozós elemzéssel dolgozunk. Mennyire indokolt az olyan megfogalmazás, amely a változók statisztikailag megállapított összefüggései mögött ilyen vagy olyan tudati mechanizmusok működését tételezi fel, és a kapcsolatokat úgy fogalmazza meg, hogy "mert az emberek úgy érzik", "abban látják", "arra gondolnak" stb...

Elméletileg nagyon könnyű azt mondani, hogy az ilyen interpretálást mindenképpen el kell kerülni, de aki már szembe került ezzel a problémával az tudja, milyen nagy a kísértés. A klasszikus példa az az öngyilkosságról szóló Durkheim könyv, amelynek kétharmad része azért íródott meg, hogy a szerző leszámoljon minden pszichológizálással és utána az utolsó harmadban maga is pszichológizál. Mégis azon az állásponton vagyok, hogy társadalmi elemzésnél, a szociológiai elemzésnél, azaz társadalmi tényezőkkel való magyarázkodásnál a kimutatott kapcsolatoknál inkább arra törekedjünk, hogy bemutassuk: többféle pszichés mechanizmus is létrehozhatja a megállapított összefüggést. Ezt

bizonyos fokig a Szociológiai Intézet gyakorolja is a vizsgálatok során. Esettanulmányokkal operálunk; statisztikailag elemző, végrehajtott vizsgálatokhoz csatlakoznak olyan esettanulmányok, melyek érzékeltetik a bonyolult működési folyamatokat, melyek az egyes embereket bizonyos magatartásra készítetik, esetleg más folyamatok ugyanazt az eredményt hozzák létre.

Végezetül szeretném összegezni, hogy én miben látom a szociológia lényegét és nyugodtan mondhatnám, a demográfia lényegét; abban tudniillik, hogy ezek mögött különbözőképpen működő mechanizmusok mögött kimutat olyan társadalmi összefüggéseket, melyek valóban tények a durkheimi értelemben véve. Megnyilvánulásuk nagyon egyedi, de a létük valóban objektív valóság.

ÉRTÉK-MOZZANATOKAT TARTALMAZÓ VÁLTOZÓK A NÉPESEDÉSI KÉRDÉSEK-
KEL KAPCSOLATOS, KÜLÖNBÖZŐ VÉLEMÉNYEGYÜTTESEK SZERVEZŐDÉSÉBEN

Az elmúlt egy-két évtizedben a demográfiai szakkutatások területén sokfajta olyan kutatás indult meg, amelynek célja a demográfiai elemzésekben is alkalmazható légy változók kidolgozása. E kutatások abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy az egyének, a családok döntései, tervei, aspirációi közvetlen módon befolyásolhatnak demográfiai folyamatokat, így jövőbeli alakulásukról nem lehet becsléseket végezni ezek mechanizmusainak ismerete nélkül. Szembe kell ugyanakkor nézni azzal a problémával, hogy a demográfiai folyamatokat véghezvivő emberek magatartását vezérlő, a társadalom által preferált értékek és normák, a hagyományok, a vélemények, előítéletek és hiedelmek kialakulása, szerveződése olyan, sajátos "időhatásoknak" van kitéve, amelyeknek léptéke nem az emberi élet hossza, sem létrejöttük, sem megszűnésük nem köthető egzakt naptári dátumokhoz. Így sajátos módszertani feladatot jelent azoknak az interpretációs kereteknek a kialakítása, amelyek e különböző időtávokban mozgó rendszerek egymásra hatásának, "együttlmozgásának" megfigyelését lehetővé teszik. Egyike ezeknek a tényezőknek a vallásosság intenzitásának foka.

Exponálását, aktualitásának hangsúlyozását azért is szükségesnek tartjuk, mert - mint erre Andorka Rudolfnak a Demográfia 1983. 1. számában közzétett tanulmánya is utal - a nemzetközi szakkutatások, mindenekelőtt a ma már klasszikusnak számító Princeton Study és a Growth of American Families nevű vizsgálatok a vallásfelekezeti hovatartozást találták a termékenység leg-erősebb, legstabilabb tényezőjének. Hasonlóképpen idézhetnénk Judith Blakenak számos megállapítását, amelyek többek között az un. ideális gyermekszám, mint sajátos "társadalmi presszió" azon sajátosságára mutattak rá, hogy ennek az átlagnak az értékét a vallásosság mértéke, illetve a felekezethez tartozás nagymértékben befolyásolja.

Az egyházak, vallások normatívái szorosan kötődnek az un. demográfiai eseményekhez, a születéstől a halálig. Ha a különböző népesedési jelenségeket, folyamatokat befolyásoló tudati tényezők szerepét vizsgáljuk, a vallásossággal való érintettség ennek szükségszerűen tárgyát kellene, hogy képezze. Annak el-
lenére, hogy ma Magyarországon az egyházak, a vallás befolyásoló, mintanyújtó

szerepe a 40-50 esztendővel korábbi helyzethez képest lecsökkent, a vallás-erkölcsi normatívák mély gyökerei, s azok továbbélése amellet szólnak, hogy hatásával ma is számoljunk.

A szociológiai, demográfiai nemzetközi szakirodalom bőséges anyaggal szolgál arra vonatkozóan, hogy a különböző egyházakhoz, felekezetekhez tartozás ténye milyen szerepet töltött, tölt be az emberek magatartásában. Magyarországon a legutóbbi évtizedekről csak igen töredékes adatokkal rendelkezünk. Ennek egyik oka, hogy az egyházak kötelező jellegű törvényeinek, szabályainak megszűnésével - pl. keresztesítés, egyházi esküvő, vallásoktatás - egyidőben megszűnt a kötelező adatszolgáltatás is az egyházhoz tartozást illetően. Egy másik ok az, hogy voltak olyan periódusok, amikor joggal fel lehetett tételni, hogy reprezentatív kikérdezések alkalmából az erre vonatkozó kérdéseket a megkérdezettek "kényesnek", magánéletükbe való beavatkozásnak tekintik.

Az egyház, a vallás normatívái általi "érintettség" mérőszámai azonban ma olyan országokban is veszítenek érvényükből, amelyek statisztikái a felekezethez tartozásra vonatkozóan megbízhatóak. Ennek legfőbb oka, hogy míg korábban az egyházon kívüliség kifejezetten egyfajta ideológiai állásfoglalás deklarációját jelentette, a különböző egyházakhoz tartozó csoportokat pedig olyan kohézió kötötte össze, amely az adott egyház ideológiáját vezérlő értékek követésében, s ezek különbségeiben is megnyilvánult /más szóval a valamely egyházhoz tartozás vagy az egyházon kívüliség un. objektív, kemény változóként volt kezelhető/, ma ennek a csoportba sorolhatóságnak a rigiditása jelentősen fellazult.

Tanulságos ebből a szempontból az a vita és kutatás, amelyet Judith Blake 1984-ben publikált tanulmánya idéz, s amely az un. katolikus termékenység megszűnésével kapcsolatban folyt az Egyesült Államokban. Westoff és Jones megállapítása szerint az un. katolikus és nem katolikus termékenység a 20. század folyamán nagy fluktuáción ment keresztül az Egyesült Államokban. A megállapítással szemben jogosan támasztották azt a kifogást, hogy az nem tér ki arra: ez a fluktuáció magyarázható-e meghatározott kohorszok termékenységi magatartásváltozásával.

Mosher és Hendershot kohorsz-elemzése arra mutatott rá, hogy a katolikus és nem katolikus nők termékenysége közötti különbség valójában csak az 1970-es évek elejére csökkent le - ez már a két csoport tervezett gyermekszá-

mának a hasonlóságában is megnyilvánul, így az állapítható meg, hogy az un. katolikus termékenység az 1970-es évek közepére fejeződött be. Judith Blake állásfoglalása szerint még ez a megállapítás sem ad választ arra, hogy a termékenységi magatartás végülis milyen mértékben függetlenedett az egyház normáitól, hogy a katolikusok attitűdjei voltaképpen életük mely ciklusában kezdenek hasonlítani a nem katolikusokéhoz. Ennek közelebbi vizsgálatára a NORP keretei között egy igen nagy kiterjedésű reprezentatív felvételt szerveztek 1980-ban mintegy 28 ezer középiskolás körében, amelyben tudakolták a fiatalok jövődöbeli családlétszámra vonatkozó elképzeléseit; születésszabályozási ismereteiket; azt, hogy mi a véleményük az anya munkavállalásáról, s hogy milyen fontosságot tulajdonítanak a gyermeknek. Az elemzésben alkalmazott változók között szerepelt a vallásosság intenzitásának foka, amelyet egyrészt az egyházi szertartások látogatásának gyakorisága alapján alakítottak ki, másrészt a kérdezettek önbesorolása alapján arról, hogy saját magukat mennyire tartják vallásosnak. A vallásosság intenzitásának foka jóval érzékenyebb változóként bizonyult, mint az, hogy a kérdezettek állami, vagy egyházi iskolák tanulói-e, a változó mentén az attitűdök a vizsgált témakörökben szignifikánsan különböztek.

Judith Blake azt a tanulságot szűrte le, hogy az un. katolikus termékenység jellemzőit ma nem az egyházhöz tartozás, hanem a vallásosság intenzitásának finomabb mérőszközei révén lehet megragadni. Kérdéses lehet, hogy ezt a "lazább", "lágýabb" mérőszámot hogyan lehet demográfiai elemzésekben is alkalmazni. Blake erre azt a javaslatot teszi, hogy ez a fiatal kohorszok termékenység magatartásának longitudinális megfigyelésébe építhető be oly módon, hogy e vallásosság intenzitása tekintetében eltérő csoportokat egymástól elkülönítve kezelik.

A vallásosság intenzitásának vizsgálatára az utóbbi évekből hazai tapasztalatok is vannak. Előadásunkban ennek is szeretnénk néhány példáját bemutatni.

Az elmúlt években végzett vélemény-vizsgálataink során - a vélemények szerveződéésének sajátosságaival foglalkozva - vontuk be az elemzésekben szereplő változók sorába a vallásosság intenzitásának fokát. A változó alapjául egy un. önbesorolósos kérdőív-kérdés szolgál, amely lényegében egy olyan, ötfoku attitűd-skála, amelynek első fokára a magukat "nagyon vallásosnak" tartók, ötödik fokára a vallást kifejezetten elutasítók helyezhetik el magukat. A 18 év feletti, felnőtt lakosságot reprezentáló mintákon teljesen azonos gya-

koriságokat kaptunk, amelyek más kutatók /pl. a Szociológiai Kutató Intézet, Értékszociológiai Műhelyének kutatásai/ eredményeivel is megegyeznek. E tapasztalatok alapján a változót rendszeresen alkalmazzuk olyan vélemények természetének vizsgálatára is, amelyek - különböző vonatkozásokban - a népesedési kérdésekről alkotott nézetekre jellemzőek.

A népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvéleménykutatások sorában a vallásosság véleményekre gyakorolt hatásáról először a Tömegkommunikációs Kutatóközpontnak egy 1974. évi - Kulcsár László nevéhez fűződő - vizsgálatából szerezhettünk adatokat. A közvéleménykutatás egyik kérdése arra irányult, hogy a kérdezettek helyeslik-e a családtervezés különböző módszereinek, így pl. a fogamzásgátló eszközöknek az alkalmazását, vagy pedig inkább azzal értenek-e egyet, hogy a gyermekek számát nem helyes mesterségesen befolyásolni. Szignifikáns összefüggés mutatkozott a magukat vallásosnak, illetve nem vallásosnak tartó emberek véleményében. A vallásosoknak 28 %-a vetette el a tudatos családtervezést és 72 % bizta volna a gyermekek számát a természetre, míg a nem vallásosok csoportjában ezek az arányok teljesen megfordultak, a két vélemény közül az előbbire szavazott 62 %-uk, az utóbbira pedig 38 %. Csak feltételezhetjük azt, hogy ez a társadalmi normativa valamilyen mértékben érvényesül az érintett népesség, tehát a vallásos és nem vallásos, termékeny kora nők családtervezési magatartásában is, empirikus adataink azonban erről jelenleg még nincsenek.

Saját kutatásaink köréből idézhetnénk az 1982. évi "Vélemények és előítéletek az öregségről" című közvéleménykutatást. Ebben többek között azt is vizsgáltuk, hogy a lakosság milyen mértékben, milyen vonatkozásban toleráns az idős emberek iránt. A vizsgálat módszere az volt, hogy az öreg emberekkel kapcsolatos, a mindennapi életben élő, pozitív és negatív előjelű, közhelyszéri véleménymegfogalmazásokkal kapcsolatban arra kértük válaszadóinkat: mondják meg, hogy azokkal egyetértenek-e vagy sem. Az egyetértő és/vagy elutasító vélemények együttjárásainak elemzésére a faktoranalízist /pontosabban a főkomponens-elemzés/ módszerét választottuk. Ennek eredményeként egy 5 faktorból álló strukturát kaptunk. Azt, hogy a vélemények egyes faktorokban való elhelyezkedése a válaszadók mely sajátosságaitól függ leginkább, a lépésenkénti lineáris regresszió-analízis módszerével vizsgáltuk. A vallásosság intenzitásának foka két faktoron belül is valóságos változónak bizonyult. Elemzésünk azonban azt mutatta ki, hogy e változó hatása ebben a két faktorban ellentétes irányú: egyik faktorban az öregekkel szembeni intoleranciát, másik faktorban pedig az öregek iránti toleranciát erősíti. Más szóval: az öregekről kizárólag negatív

tulajdonságaik alapján gondolkodó emberek között minél vallásosabb valaki, annál valószínűbb, hogy az öregekről ellenségesen, előítéletekkel telve gondolkodik. Ha azonban olyanokról van szó, akik az öregeket kizárólag pozitív tulajdonságaik megléte vagy azok hiánya alapján mérlegeli, akkor minél vallásosabban, annál szeretetteljesebben, toleránsabban nyilatkoznak az időskorúakról.

A vallás e kettős hatására "Előítélet" című munkájában Allport is rámutatott, úgy találva, hogy szerepe az életben ellentmondásos egyszerre, egyidejűleg oldja és köti az előítéleteket. Ezt a paradoxont azzal magyarázta, hogy a vallásosságnak kétféle hatása van. "Az egyik változat az a fajta vallásosság" - írja - "amely határozott funkciót lát el egy éretlen és beszűkült személyiség életében, ezzel szemben teljesen más típusú vallásosság az, amely az érett és produktív személyiség sajátja. Egyesek kényelmük és biztonságuk okán ragaszkodnak a hagyományos vallás etnocentrikus külső jelvényeihez, míg mások számára a vallás egyetemes tanítása az autentikus viselkedés vezérfonalává válik".

Az elmúlt évben végzett népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvéleménykutatásunk tanulságai szerint a vallásosság intenzitásának foka hatással van az ideális gyermekszámról alkotott véleményre is. A választóvonalat a legintenzívebben vallásos emberek véleményei után húzhattuk meg, akiknek 60 %-a három gyermeket tartana ideálisnak /és csak 27 %-uk kettőt/. Az ennél egy fokkal kevésbé vallásosaknál már teljesen megfordulnak ezek az arányok, és lényegében az országos arányokkal azonosak: 54 %-uk két, 29 %-uk három gyermeket tartana ideálisnak. A "nagyon vallásos" embereknek 10 %-a, az ennél egy fokkal kevésbé vallásosaknak már csak 5 %-a gondolja azt, hogy négy, vagy ennél több gyermek lenne kívánatos a családokban.

Ugyancsak e közvéleménykutatás alkalmából valószínűsítettük azt is, hogy a népesedési kérdésekről alkotott vélemények szerveződésének egy domináns tartománya /faktora/ az, amelyre az jellemző, hogy a népesedéssel kapcsolatos problémákat kizárólag erkölcsi normák nézőpontjából mérlegeli. A véleménysszerveződések e faktorában a vallásosság intenzitásának foka ugyancsak valóságos változóként működik, mégpedig abban az irányban, hogy minél vallásosabb emberekről van szó, annál nagyobb az esélye annak, hogy a jelenlegi népesedési problémákért a lazább, szabadabb erkölcsöket, szokásokat, jogszabályokat és törvényeket okolják. Ez a példa - megítélésünk szerint - azért nagy jelentőségű, mert elemzéseink tanulságai szerint a népesedési kérdések erkölcsi, val-

lás-erkölcsi normatívák alapján történő megítélése igen intenzív jellemzője a közgondolkodásnak. A véleménysszerveződésnek e faktorát - a főkomponens-analízissel nyert további három faktorral együtt, azokat változóként kezelve, cluster-analízis segítségével kíséreltük meg vizsgálni társadalmi elterjedtségüket. A cluster-analízis ugyan arra az eredményre vezetett, hogy nem kaptunk egyértelműen interpretálható, szociológiai relevanciával bíró csoportokat, de az erkölcs-faktor, amelyre a vallásosság nagy hatással van - valamennyi csoporton belül és függetlenül a csoportok számától - domináns változónak bizonyult.

Eddig a mérőeszközt, mint változót kizárólag vélemények szerveződésének vizsgálatánál alkalmaztuk. Tapasztalataink azonban - úgy gondoljuk - alapot teremtenek arra, hogy a vallásosság intenzitásának mérésére kidolgozott eszköz demográfiai elemzésekben való alkalmazását is javasoljuk. Ez természetesen csak önkéntes adatgyűjtésekben valósulhat meg, így elsődleges terepül a családtervezési vizsgálatok kínálkoznak. Tekintettel azonban arra, hogy a népesedési kérdések szélesebb körében is jól működő véleményváltozónak bizonyult, feltehető, hogy alkalmazása más demográfiai kutatásokban is haszonnal járhat, így pl. a generációk együttléléssel, a házasságkötéssel, a válással, az élettársi kapcsolatokkal foglalkozó vizsgálatokban is. Alkalmazása, interpretációs kereteinek kialakulása az Intézet "tudati tényezők hatásával" foglalkozó témacsoportjának a közeli jövőben megoldandó, konkrét feladata lehetne.

BETEGSÉG ÉS TÁRSADALOM: ÉRTELMEZÉSI KERETEK¹

Előadásomban nem a betegségfolyamat alakulását meghatározó társadalmi tényezők áttekintésére vállalkozom; egy ezt a feladatot sorrendben megelőző tisztázó munka részleges elvégzésére teszek kísérletet. Azt a kérdést vetném fel, mit jelent pontosan a betegség társadalmi meghatározottsága, hol keressük a betegségben azt, ami sajátosan társadalmi. Betegség és társadalom kapcsolatának lehetséges értelmezési kereteit próbálom meg felvázolni; minden törekvés, amely a betegségben szerepet játszó társadalmi tényezők konkrét számbavételére irányul, már e keretek valamelyikén belül mozog, feltételezi tehát az előzetes választást a kínáló nézőpontok között. Az esetek zömében ez a választás hallgatólagos inkább, mintsem kimondott; nem tudatosítjuk magunkban döntésünket, mert magának a szemléletmód sokféleségének nem vagyunk tudatában.

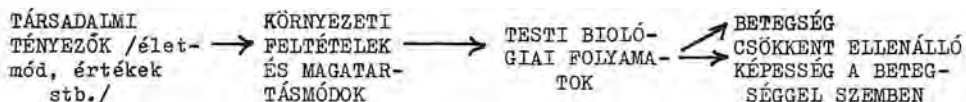
E sokféleségben igyekezve eligazodni hasznos leegyszerűsítésnek látszik két fő csoportra osztani a betegség társadalmi jellegének különböző felfogásait. A rövideg kedvéért nevezzük az egyiket a betegséghez vezető folyamatok, a másikat maga a betegség szociologizálásának. A kettő - szeretném hangsúlyozni - nem a társadalmi tényezők szerepének elismerésében, ill. tagadásában tér egymástól; ezek a tényezők mindegyikben egyaránt helyet kapnak - csak éppen nem ugyanugy és nem ugyanott. Nem egy "biológiai" és egy "társadalmi" nézőpont szembenállásáról van tehát szó, hanem a "társadalmi" nézőpont kétféle változatáról.

Az elsőként említett felfogás, a betegséghez vezető folyamatok szociologizálása a betegség mint biológiai állapot társadalmi okait igyekszik feltárni, figyelmét az egészséget károsító feltételek és magatartásmódok vizsgálatára összpontosítja. A betegséget magát meghagyja az orvostudomány illetékességi körében, csupán az azt előidéző tényezők körét bővíti a társadalmi hatóerők figyelembevételével. A másodikként említett felfogás ezzel szemben magát a betegséget szociologizálja: vagy úgy, hogy az egészség elvesztését biológiai helyett társadalmi állapotként, az egyén társadalmi helyzetében bekövetkező vál-

¹Szeretném megköszönni dr. Buda Bélának azt a segítséget, amelyet az előadásom elkészítéséhez nyújtott.

tozásként értelmezi, vagy pedig úgy, hogy magát az egészség és betegség kategóriájának alkalmazását tekinti társadalmi viselkedésnek, a társadalom viszonyát a betegséghez állítja előtérbe: miként értelmezik azt s miként bánnak vele.

Nézzük meg e rövid jellemzés után a kétféle szemléletmódot kissé közelebről. A betegséghez mint biológiai állapothoz vezető utat szociológizáló megközelítés - egyik hazai képviselőjének, Losonczi Ágnesnek /1979/ a szavait kölcsönözve - a társadalmi helyzet beépülését vizsgálja a testi valóba; azokat a módokat, ahogyan a társadalom "betegít", ill. védtelessé tesz az egészségkárosodással szemben. Az e fajta kutatásokon belül ismét csak két fő típust célszerű megkülönböztetni /vö. Brown, 1977/: tanulmányozhatjuk egyrészt azokat a társadalmi erőket, amelyek meghatározzák annak valószínűségét, hogy az egyén érintkezésbe kerül valamely betegségkeltő tényezővel, ill. fokozottan sebezhetővé válik ezekkel szemben; másrészt a szubjektíven megélt társadalmi helyzetnek az egészséget aláeső hatását. A betegség társadalmi jellege az első esetben abban áll, hogy az életmód és az életkörülmények, az értékek és a normák alakítják ki azokat a környezeti feltételeket és magatartásmódokat, amelyek azután bizonyos testi és biológiai folyamatokat elindítva egészségkárosodáshoz vezetnek. Az összefüggéseknek ezt a láncát egy rajzon szemléltethetjük:

Mind a társadalmi felelősségtől áthatott orvosok "népegészségügyi", mind az egészségkárosodás mértékét a társadalom zökkenőmentes működése felől tekintők "társadalomirányítási", mind pedig a szociológiában elsősorban társadalompolitikát látók "egyenlőtlenségi" szemlélete jelentős részben ennek a magyarázatnak a logikáját követi. Gondoljunk pl. a dohányzásra vagy a helytelen táplálkozásra - az egészségügy vesszőparipáira -, mindkettő olyan rögzült magatartásmód, amelyért a hibás értékrendszer, a szívosán tovább élő hagyományok stb., stb. a felelősek, s amely meghatározott biológiai folyamatokat elindítva rákhoz, vagy szívinfarktushoz vezet. De utalhatunk a foglalkozási ártalmak témakörére is; az érvelés menete itt is hasonló: a társadalmi munkamegosztás rendszere, a társadalomban uralkodó egyenlőtlenségek, az egyének

társadalmi helyzete /pl. iskolázottsági szintje/ olyan feltételek, munkakörülmények közé kényszerítenek embereket, amelyek testi épségüket veszélyeztetik. Említhetjük a lakóhelyi környezet egészségkárosító hatásának kérdését is; Magyarországon napjainkban leginkább talán a számos településről hiányzó, fogyasztható ivóvíz áll az ilyen irányú érdeklődés homlokerében. A települések közötti egyenlőtlenség ebből a nézőpontból mint társadalmi egyenlőtlenség jelenik meg, amelynek révén sok ember egészségét fertőző anyagok fenyegetik. További hosszás felsorolás nélkül is alighanem világos e példák közös vonása: a társadalmi tényezők szerepe mindegyikben az, hogy olyan helyzetet teremtenek az egyén számára, amely betegség melegágya lehet, mintegy kapcsolatba hozták őt a betegségkeltő tényezőkkel.

Milyen lehetőségek nyílnak a szociológia számára a betegség társadalmi jellegének ezen az értelmezési keretén belül? Szögezzük le mindenekelőtt, hogy a szociológia nem a pusztán társadalmi kategóriák, nem is a társadalmi egyenlőtlenségek, hanem a társadalmi cselekvés tudománya. Azé a cselekvése, amely - Max Weber megfogalmazása szerint - elhatározásában és lefolyásában más személyek cselekedeteihez igazodik. Következésképpen annak rögzítése, hogy pl. a munkások gyakrabban szenvednek bizonyos fajta betegségekben, vagy a zsúfolt, közművesítetlen lakásban élők nagyobb valószínűséggel esnek fertőző megbetegedések áldozatául - és a sort még folytathatnánk -, mindez "társadalmi könyvelés" - vagy, mint Reader és Goss /1965/ mondja: elmélet nélküli ténykeresés - csupán, de semmi esetre sem szociológia. Hogy azzá lehessenek, ezeknek a tárgyukban a társadalomra vonatkozó megállapításoknak szociológiai szemléletmódot kell kapniuk: a bennük szereplő megfigyeléseket olyan elméleti keretbe kell ágyazni, amely az egyének magatartását a velük társadalmi kapcsolatban álló mások megfogalmazta viselkedés elvárások figyelembevételével magyarázza /Rex, 1970/. Az említett példáknál maradva: azokat a cselekvésmódokat kell feltárni, amelyek a munkások és a rossz lakáskörülmények között élők kategóriájához tartozással mások viselkedésére adott válaszként együttjárnak. Hiszen - John Rex /1973/ szavaival - "Amire szükségünk van, az nem annak ismerete, miként osztályozható a népesség, hanem hogy miként cselekszik csoportokban." Ahelyett, hogy rögzítjük a társadalmi szempontból fontos vagy kedvezőtlen jelenségeket, azokat a társadalmi kapcsolatokat és általuk közvetített viselkedés-elvárásokat kell tehát vizsgálnunk, amelyek e jelenségeket kialakítják, s amelyeket e jelenségek maguk létrehozhatnak.

A dohányzással foglalkozva például annak társadalmi jelentésére kell összpontosítanunk figyelmünket; arra a szerepre, amelyet ez a szokás betölt a

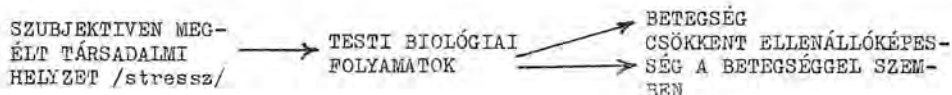
társadalmi érintkezés folyamatában, arra az értékre, amelyet a társadalom tagjai neki tulajdonítanak, azokra a társas kapcsolatokra és a társas környezet észlelésének azokra a formáira, amelyek révén ez a jelentés a magatartást alakító erővé válik. Hasonló szempontok alapján közelíthetünk a helytelen táplálkozás kérdéséhez is: az étkezési hagyományok társadalmi jelentését kell a szociológusnak megvilágítania. Mondhatjuk úgy is: mögé kell néznie a pusztá statisztikai kategóriáknak /dohányzik és nem dohányzik, jól és rosszul táplálkozik stb./, mintegy működésükben megragadnia őket.

Bármennyire sikerül is azonban ezt elérnie, a szociológus lehetőségei mégiscsak behatároltak ezen a területen. Feladata annak elemzésére szorítkozik, miként kerül érintkezésbe valaki betegségkeltő tényezőkkel, milyen társadalmi erők irányítják e kapcsolat kialakulását - ezen a ponton tevékenysége /és illetékessége/ véget is ér. Amint ezt George Brown /1977/ megállapítja: "a környezet tudatosulása az egyénben nem játszik oksági szerepet azt követően, hogy az egyén kapcsolatba került a betegség kiváltójával." Ez a kiváltó ok - hangsúlyozni szeretném - nem azonos egészségkárosodáshoz vezető testi, biológiai folyamatokkal; ellenkezőleg: csak elindítója. /Idézzük fel emlékezetünkben a bemutatott rajzot, amelyen a környezeti feltételek és magatartásmódok alkotják a kiváltó okot./ A szociológia hozzájárulásának említett korlátozottsága tehát nem azt jelenti, hogy nem a társadalmi tényezők, vagyis egyén és társadalmi környezet kölcsönviszonya közvetlenül idézi elő a betegséget /hiszen ezt mindig biológiai tényezők téstszik/, hanem azt, hogy nem a mások viselkedéséhez igazított magatartás, a környezet szubjektív élménye közvetlenül hozza mozgásba a betegségbe torkolló testi folyamatokat. Ez a magatartás, ez az élmény csupán az egészségre ártalmas helyzetet alakítja ki - innentől minden már közreműködése nélkül zajlik.

Mindeddig a szociológia tartalmi szerepéről beszéltünk; hadd utaljak ennek a résznek a lezárásaként röviden arra a módszertani természetű feladatra, ami ezen az értelmezési kereten belül a szociológiára hárul. A hagyományos epidemiológiai vizsgálatokra vállalkozó kutatók - rendszerint orvosok, közegészségügyi szakemberek - az esetek jelentős részében hajlamosak minden további nélkül egyirányú oksági viszonyként értelmezni a különböző társadalmi tényezők /foglalkozás, lakóhely stb./ és az egészségi állapot megromlása között talált összefüggéseket, a társadalom "betegítő" hatásának bizonyítékként kezelve azokat. A szociológus ilyenkor az eredmények másfajta értelmezésének lehetőségére irányítva a figyelmet láthat el hasznos feladatot; rámutathat egyrészt a fordított irányú oksági kapcsolatra, amelyben maga a betegség az ok,

a társadalmi státusz, a családi állapot stb. pedig a következmény /keresztmetszeti, azaz egyetlen időpontban végrehajtott megfigyelés során mindig számolni kell ezzel/; másrészt az orvosok által a betegség tényleges, valódi mértékét tükröző statisztikai adatok kiállításában szerepet játszó társadalmi tényezőkre /amennyiben a kutatás betegforgalmi adatokra épül, az orvosi ellátás hozzáférhetősége, az orvoshoz fordulást befolyásoló kulturális normák stb. - ha ezek hatása nem egyforma a népesség egyes csoportjaiban - torzítják a betegek különböző ismérvek szerinti megoszlásáról kialakult képet/. Ez utóbbi esetben tehát a társadalmi helyzet és az egészségi állapot között tapasztalt összefüggés nem a betegségekeltő tényezők, hanem az említett társadalmi kiváltóság rovására irandó.

Térjünk most rá a betegséghez mint biológiai állapothoz vezető utat szociologizáló megközelítésmód másik fajtájára: arra, amelynek középpontjában nem a társadalmi helyzet nyomán létrejövő körülmények és magatartásformák, hanem maga a szubjektíven megélt társadalmi helyzet egészségkárosító hatása áll. A társadalmi stressz befolyását tanulmányozó kutatásokról van szó. Az összehasonlítást megkönnyítendő a betegség társadalmi jellegének előbb bemutatott értelmezési keretével, szemléltessük ezuttal is egy rajzon a felfogás lényegét:

A két rajzot egybevetve jól látható: az alapvető eltérés az, hogy a szociológia érdeklődési és illetékességi körébe tartozó társadalmi tényezők most közvetlenül indítják el a betegségbe torkolló biológiai folyamatokat; ők maguk tehát a kiváltó okok, szerepük nem korlátozódik pusztán arra, hogy az egyént érintkezésbe hozzák e kiváltó okokkal. Egy példával megvilágítva a dolgot: egy zsúfolt, közművesítetlen lakásból tágas, napfényes otthonba költöztetett család esetében a változás feltehetőleg csökkenti annak valószínűségét, hogy a családtagok betegségkeltő tényezővel kerülnek kapcsolatba, ugyanakkor azonban a kiszakadás a megszokott régi környezetből és az alkalmazkodás az újhoz olyan feszültségekkel járhat, amelyek maguk betegség melegegái lehetnek. Hasonlóképpen egy faluról városba költöző egyén a vidék tiszta levegője helyett a nagyváros levegőjében előforduló mérgező anyagokat belélegezve egészségét károsító tényezőkkel kerül érintkezésbe, míg maga a lakóhelyváltozás

- a korábbi szűkebb, de bensőségebb és áttekinthetőbb társas kapcsolatrendszer helyébe egy tágabbat, de egyszersmind személytelenebbet állítva, s az egyénben ezáltal a magárahagyatottság érzetét keltve - közvetlenül is betegség forrása lehet. Mindkét példában az elsőként említett oksági lánc az idáig tárgyalt, a másodikként említett hatásfolyamat pedig a most ismertetendő megközelítésmód körébe vág /vö. Brown, 1977/.

A szociológia feladata - mint arra már utaltam - a társadalmi, vagyis elhatározásában és lefolyásában mások magatartásához igazodó cselekvés elemzése és magyarázata. Ennek megfelelően a stressz jelenségével foglalkozva is arra kell összpontosítanunk figyelmünket, ahogyan az egyén beépíti valóságértelmezésébe az őt körülvevő többiek cselekedeteiben kifejeződő viselkedés-elvárásokat. Mind magának a stressz-állapotnak a létrejöttében, mind annak "feldolgozásában", a vele való megbirkózásban tetten érhető a társadalmi környezetnek ez a beépülése az egyénbe.

Ami az előbbit, a stressz kialakulását illeti, a szociológus érdeklődésére két tényező tarthat mindenekelőtt számot. Az egyik az a mód, ahogyan a társadalom szimbolikus jelentést kölcsönözve az élet különböző helyzeteinek mintegy "megalkotja" a stressz állapotát; ezt a társadalmi szerepeknek, vagyis a viselkedés-elvárások rendszerének az elemzése révén ragadhatjuk meg leginkább. Ezekben a szerepekben rögzülnek és terjednek a társadalom uralkodó helyzetértelmezései, a társadalmi érintkezés folyamatában közvetített szerepeken át épül be a társadalom az egyénbe. A kutatások meggyőzően bizonyítják, hogy az élet különböző helyzeteihez /munkavégzés, szexuális teljesítmény stb./ fűződő jelentések kulturánként is és egy-egy kulturán belül társadalmi csoportonként is eltérőek: Amerikában pl. a munkában elért siker a fehér bőrű férfiak társadalmi megítélésének egyik döntő fontosságú szempontja, a néger férfiak esetében viszont koránt sincs ennek ekkora súlya - ellenkezőleg; a színes bőrűek körében egyfajta sikerellenes beállítottság tapasztalható, s a kiemelkedő teljesítmény éppenséggel vétség a csoport többi tagjával szemben. Ennek folytán a munka világában elszenvedett olyan kudarc, mint amilyen a munkanélküliség, egészen más társadalmi jelentést hordoz a férfiak e két csoportja számára /Breed, 1971 ; Swanson és Breed, 1976/.

Míg a stressz-állapot "megalkotása" a társadalmi szerepbe foglalt viselkedés-elvárások révén egy-egy meghatározott élethelyzethez kapcsolódik, addig a stressz létrejöttében közrejátszó másik tényező, mely a szociológust érdekli, egy-egy személy időben állandó, valamennyi élethelyzetre kiterjedő

értelmezése, egyfajta általános viszonyulási módja ezekhez a helyzetekhez. Képszerűen fogalmazva: míg a szerepek "keresztmetszetileg", a valóságészlelés egyénekre jellemző módjai "hosszmetszetileg" szabják meg az élet különböző eseményeinek tulajdonított jelentést. Míg az előbbi - mint említettem - a társadalmi szerepek, addig az utóbbi a személyiségfejlődést alakító társadalmi tényezők - mindenekelőtt talán a családi szocializáció és az ezt befolyásoló kulturális normák - elemzése útján látszik leginkább megközelíthetőnek. Ennek a szocializációnak a során épülnek be az egyénbe pl. a felelősségtulajdonítás irányának /önmaga vagy a külvilág/, az önmegvalósítás rugalmasságának vagy épp ellenkezőleg: egyetlen területre korlátozódásának stb. azok a mintái, amelyek védik vagy sebezhetővé teszik az egyént az őt ért kudarcokkal szemben. A nyilvánvaló átfedések dacára - úgy gondolom - célszerű különválasztani a stressz-állapot megteremtésének ezt a két /kereszt- és hosszmetseti/ összetevőjét; mindkettő gyökerei a társadalmi viszonyokba nyulnak, az egyik azonban meghatározott helyzetekben írja elő a viselkedést, a másik ellenben a helyzetekhez való általános viszonyulás kereteit körvonalazza.

A stressz kialakulása mellett annak érzelmi-értelmi "feldolgozása" a másik fontos terület, ahol a szociológia részt vállalhat a szubjektíven megélt társadalmi helyzet betegségkeltő hatásának vizsgálatában. Ezen a témakörön belül egyrészt a stresszrel való megbirkózás módja /coping styles/, másrészt a stressz sikeres "feldolgozását" segítő támogató társas kapcsolatok rendszere /support system/ érdemel fokozott figyelmet.

Ami az elsőt illeti, a stresszrel való megbirkózáshoz rendelkezésre álló cselekvési alternatívák körének kijelölésében nyilvánvaló a társadalmi környezet befolyása. A hangsúlyt a társadalmon belüli egyenlőtlenségekre helyező konfliktus-központu felfogás a feszültségeket ellentételező erőforrások hozáférhetőségének, míg a társadalmat összetartó normarendszer fontosságát kiemelő közmegegyezés-központu szemlélet a társadalom által sugallt cselekvésmintáknak a szerepét domborítaná ki itt mindenekelőtt. Ez utóbbiak egyike alkalmasint maga a betegség - ezen a ponton tehát az egészségkárosodáshoz vezető utat és a magát a betegséget szociologizáló megközelítés rendkívül közel kerül egymáshoz. Bizonyos esetekben a stressz-állapot feldolgozásának módja vezethet betegséghez: ilyen következménnyel járhat pl. a feszültség oldását célzó dohányzás, alkohol fogyasztás, vagy túltáplálkozás /Reusch és Browman, 1967; Syme és Berkman, 1978/.

A támogató társas kapcsolatok vizsgálata napjainkra az orvosi szociológia egyik legdivatosabb területévé nőtte ki magát; számtalan kutatás témája e kapcsolatoknak a stressz következményeit módosító befolyása. Ennek el- lenére nem látjuk még elég tisztán a társas érintkezés hálójának a szerepét: egyrészt nem megnyugtatóan lezárt az a kérdés, milyen fajta /milyen formai és tartalmi sajátosságokkal jellemezhető/ kapcsolatrendszerek nyújtanak nagyobb védelmet, illetve melyek azok a vonásai a személyközi érintkezés hálójának, amelyek hatása a leginkább döntő a stressz szempontjából. Sokan hajlamosak a kapcsolatrendszert az egyén tulajdonságának tekinteni csupán /hány barátja van, milyen gyakran találkozik velük stb./, megfelelkezve magának az interakciós hálózatnak a szerkezeti ismérveiről, holott ez utóbbiak szerepe - különösen, ha ez a hálózat többé-kevésbé tartós csoportot /pl. iskolai osztályt/ alkot - igen jelentős lehet /vö. Hansell, 1985/. Másrészt nem teljesen világos, vajon a kiterjedt kapcsolatrendszer szükségképpen kedvező-e a stressz szempontjából, nem válhat-e adott esetben ő maga feszültségforrássá. A másokhoz fűződő viszony nem csupán a támogatás igénybe vehető eszköze, egyszersmind kötelezettségekkel is jár: az egyén nemcsak kap segítséget másoktól, de hozzá is fordulnak segítségért, ami bizonyos ponton túl megterhelő lehet /Kessler és McLeod, 1984: Hansell, 1985/.

A szubjektíven megélt társadalmi helyzet egészségkárosító hatására összpontosító megközelítésnek kétségkívül egyik legkényesebb pontja a stressz és a betegség konkrét formája közötti kapcsolat. Mi határozza meg az ún. szervválasztást, vagyis azt, hogy mely testrész károsodik a feszültség nyomán? Van- nak akik úgy vélik, a stressz minden fajtájának a betegség egy-egy fajtája fe- lel meg; mások szerint a testi reagálás formája nem az átélt feszültség termé- szetétől függ, hanem a korábbi társadalmi tanulás folyamatának az adott egyén- re jellemző eredménye /King, 1963/. Ma még korántsem tisztázott teljesen a bio- lógiai és a társadalmi tényezők sulya a betegség fajtájának kialakulásában, így a szociológia lehetséges hozzájárulását e kérdéshez sem lehet pontosan felmérni.

Mindeztidáig betegség és társadalom kapcsolatának azon az értelmezési keretén belül mozogtunk, amely az egészségkárosodás biológiai jelenségét kivál- tó társadalmi okok megragadására törekszik. Fordítsuk most figyelmünket a be- tegség társadalmi jellegének másik megközelítésére - arra, amely magát a beteg- séget tekinti /biológiai helyett/ társadalmi ténynek. Mint említettem, ez alap- vetően két dolgot jelenthet: vagy azt, hogy az egészségkárosodást nem a fizikai állapot, hanem a társadalmi helyzet megváltozásaként fogjuk fel; vagy pedig azt, hogy az elemzés homlokterébe azt a módot állítjuk, ahogyan a társadalom egész-

ség és betegség fogalmát megalkotja és a mindennapi gyakorlatban alkalmazza. A kettő más-más vonatkozásban tér el az idáig tárgyalt szemlélettől - az előbbi továbbra is annak az álláspontnak a keretei között marad, amely szerint "a társadalom betegit" csak éppen e hatás végeredményét nem - mint Losonczy Ágnes mondja - "a testi valóban", hanem az egészséges társadalmi részvétel korlátozottságában ragadja meg. Ez a felfogás inkább kiegészíti, mintsem alapjaiban módosítja az epidemiológiai és a stressz-vizsgálatok értelmezési keretét; azt az Egészségügyi Világszervezet sokat idézett betegség-fogalmában is benne rejlő szélesebb látókört tükrözi, amely az egészségnek nem csupán testi, de társadalmi és lélektani összetevőit is fel- és elismeri, amely tehát a fizikai-tünetek meglétén vagy hiányán tulmenően a társadalmi életbe való bekapcsolódás képességét is szem előtt tartja.

Az utóbbi megközelítésmód, a betegség társadalmi jelentésének és funkciójának elemzése ezzel szemben gyökeresen szakít a korábban bemutatott értelmezési kerettel - nem azt a kérdést állítja előtérbe, hogyan károsítja a társadalom az - akár fizikai, akár társadalmi állapotnak tekintett - egészséget, hanem azt, hogyan viszonyul a társadalom a betegséghez - miként észleli azt és ez az észlelés milyen magatartáshoz vezet. A sajátosan társadalmi ezuttal nem a betegség okában, nem is annak természetében, hanem abban keresendő, hogy az emberek maguk alkotják meg a betegség fogalmát és meghatározott módon használják azt mindennapi viszonyaik kezelésére. A szociológus feladata ennek a fogalomalkotásnak és - használatnak a tanulmányozása.

Az ilyen irányú kutatásoknak két csoportját célszerű megkülönböztetni. Az egyik középpontjában a fogalomalkotás és használat mögött rejlő társadalmi indítékok, míg a másikéban a betegségről alkotott kép és az ennek megfelelő magatartás szabályszerűségei állnak. Az ún. deviáns viselkedésformákkal - öngyilkosság, bűnözés stb. - foglalkozók előtt nem ismeretlen ez a kétféle megközelítésmód, még ha ritkán választják is őket külön kellő egyértelműséggel: egyfelől a minősítési elmélet, amely a fogalomhasználatot meghatározott csoportok érdekének érvényesítésére szolgáló eszköznek tekinti, másfelől az ún. etnometodológia, amely a társadalmi rend kognitív megszervezésének törvényszerűségeit vizsgálja /a kettő közötti különbségről lásd Atkinson, 1978/.

A kutatás elsőként említett ága egyrészt az emberi problémák orvosi szakkérdésekké történő átalakításában, az orvos egész tevékenységében rejlő hatalmi mozzanatot hangsúlyozva - a beteggé minősítés a társadalmi kontroll, ill. a szakmai érdek kifejezésének módja -, másrészt azt, hogy a betegség fegy-

ver lehet magának az azt elszenvető egyénnek a kezében is: minthogy az egészségi állapotot a társadalom fiziológiailag meghatározottnak s így az adott egyén által alapvetően nem befolyásolhatónak tekinti, a betegségbe menekülés, a beteg szerepének felvétele az önfelmentés, a kudarc igazolásának eszközüvé válhat /Cole és Lejeune, 1978; Pflanz, 1967; Riesmann, 1984/. Az orvosi hatalom támadása különösen kedvelt foglalatosság a feministák körében, akik pl. hevesen ellenzik a gyermekszülés jelenleg uralkodó gyakorlatát mint ami a nagyszabású kórházi rituálék révén természetellenessé, betegséggé minősíti a terhesség és a szülés egyébként természetes folyamatát /Oakley, 1977/. Birálat érte ennek kapcsán magát a szülés lebonyolításának módját is: a vízszintes, fekvő helyzet - ugymond - orvosilag éppen nem indokolt /álló helyzetben a gravitáció segíti az anya izmainak erőfeszítését/; az a tény, hogy népszerűsége ennek dacára töretlen, a gyermekszüléssel és általában a nőkkel szembeni társadalmi-kulturális beállítottságot tükrözi.

A kutatások másik ága nélkülözi ezt az erős kritikai szellemet; nem a tényleges érdekeket leplező ideológiát lát a betegség kategóriájának alkalmazásában, hanem próbálkozást a kognitív rendteremtésre a világ jelenségei között. Azt igyekszik megérteni, hogyan "működik" a betegség és egészség kategóriája a társadalomban: miként értelmezik az emberek e jelenségeket s ez az értelmezés milyen magatartáshoz vezet mind a beteg, mind az őt körülvevő többiek részéről. A cél nem egyedi esetek pusztá leírása, hanem a kategóriák "működésében", egészség és betegség valóságának társadalmi megalkotásán feltárható általános szabályszerűségeket megfogalmazása.

Az első feladat ezen a téren az egészségre és betegségre vonatkozó képzetek rendszerének a feltárása: milyen szempontokat vesznek figyelembe a társadalom tagjai akkor, amikor valakit betegnek nyilvánítanak, mit jelent számukra "betegnek lenni"? Az ilyen irányú vizsgálatok számomra legérdekesebb eredménye egyfajta Észak-Dél szembenállás kirajzolódása: Zola /1966/ mintegy husz évvel ezelőtt ír és olasz származású amerikaiakat hasonlítva össze úgy találta, az irek korlátozzák, szűk területre lokalizálják tüneteiket, fájdalmukat pedig tagadják - ezzel szemben az olaszok kiterjesztik, természetesen és következményeiben egyaránt általánosítják tüneteiket /közülük többen mondták pl., hogy betegségük - tisztán fizikai, testi hatásán tulmenően - általános közérzetüket, személyközi kapcsolataikat is befolyásolja/, fájdalmukat pedig nem igyekeztek eltussolni. Zola szerint ezekben az eltérésekben átfogóbb kulturális különbségek tükröződnek: az életben fölmerülő problémák megoldásának kétféle módjáról, kétféle kulturálisan meghatározott védekezési mechanizmusról van szó. Az ola-

szok dramatizálják helyzetüket, szorongásukat annak ismételt és eltulzott kifejezésével igyekeznek csökkenteni; az irek ezzel szemben megpróbálják figyelmén kívül hagyni, nem létezőnek tekinteni nehézségeiket.

Csaknem husz évvel Zola vizsgálatát követően Williams /1983/ Nagy-Britanniában három önálló réteget határolta el a megkérdezett személyek tudatában élő egészség-fogalomnak az egészség mint tünetmentesség, mint a betegség hiánya; az egészség mint erő, mint a gyengeség hiánya; végül az egészség mint életmódbeli egyensúly, mint képesség, alkalmasság a munkára. Saját eredményeit egy franciaországi kutatással egybevetve lényeges eltéréseket talált a skóciai és a francia emberek között e három dimenzió viszonylagos sulya, fontosság szempontjából: az előbbi csoportban a tünetmentesség szabta meg az egyén aktív részvételét a társadalom életében, s általában a betegség megléte vagy hiánya állt az egészségi állapot megítélésének középpontjában. Ezzel szemben a franciák körében az erő, ill. annak hiánya, a gyengeség volt az egészség minősítésének mércéje: olyan nehezen körvonalazható érzés állapot, amely Skóciában nem elegendő a felmentéshez a társadalmi kötelezettségek alól.

A két vizsgálat arra mutat, hogy jelentős kulturális különbségek vannak egészség és betegség észlelésében, minősítésében: az irek és a skótok számára inkább a jól meghatározható tünetek, míg az olaszok és a franciák számára inkább a személyiség, a kedélyállapot, az érzelmi egyensúly nyújtják a döntő információt az egészségi állapot értékeléséhez; az előbbi szemlélet korlátozóbb, az utóbbi megengedőbb a beteggé nyilvánítás tekintetében.

Ahogy a társadalom viszonyul a betegséghez, milyen jelentéseket tulajdonít neki, alapvetően befolyásol a betegséggel kapcsolatos mindenféle magatartást, az egészségkárosodásban szenvedőét és az őt körülvevő többiekét egyaránt. A szakirodalom az "egészségmagatartás" címszó alatt foglalja össze azokat a döntéseket és cselekvéseket, amelyek közös vonása, hogy vagy az egészség megőrzésére, vagy az egészség elvesztésének észlelését követő segítségkeresésre irányulnak, s amelyek a társas érintkezés: egyrészt a laikusok /családtagok, barátok stb./ másrészt a szakértők /orvosok, nővérek stb./ köréhez fűződő kapcsolatok rendszerébe ágyazódnak /Polgar, 1963; Pflanz, 1967; Mechanic, 1969; Rosentock, 1969; Kosa és Robertson, 1969/.

A betegség megelőzését célzó erőfeszítések részint az egyéni észlelés és mérlegelés, részint nyilvánvalóan a társadalomban uralkodó, az adott egyén társadalmi helyzetéhez kapcsolódó viselkedés-elvárások eredményei. Az

előbbi tényező szerepe különös hangsúlyt kap az egészség iránti igény ún. em-beri tőke modelljében: eszerint az orvosi ellátás igénybevétele egyfajta be-fektetés, aminek egészség formájában meg kell térülnie; az igénybevétel mér-tékét az a várható haszon szabja meg, ami az élettartam növekedésében jelent-kezik, s amelynek felül kell mulnia az orvoshoz fordulással járó anyagi és - a napjainkban egyre nagyobb sullyal latba eső - időbeli költségeket. Ezt a gondolatmenetet követve Jody Sindelar /1982/ úgy itéli meg, az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele függ a meghalás vélt okától: azok, akik saját megítélésük szerint nagy valószínűséggel olyan betegség folytán hálnak meg, amely orvosi ellátással, gondozással megelőzhető, nagyobb hasznot remélnek az orvoshoz fordulástól, s így gyakrabban is keresik fel az egészségügyi intéz-ményeket, mint azok, akik úgy látják, elhalálozásuk veszélye nem csökkenthető ilyen uton, hanem csupán a magatartás megváltoztatásával /ez utóbbi csoportba olyan halálokok tartoznak, mint amilyen az öngyilkosság, a baleset, vagy a májzsugorodás - ezekre alkalmazza Sindelar a "magatartás által előidézett e-gészségkárosodás" összefoglaló elnevezést/.

Az emberi tőke modell alighanem tulságosan racionálisnak, kalkulá-ción alapulónak festi le az egészségmagatartást, Sindelar okfejtésében pedig az sem egészen világos számomra, miképpen tudatosul az egyénben a meghalás vélt oka, miképpen jut hozzá az egyén ehhez az információhoz. Feltehetőleg ki kell egészíteni ezt a modellt más - egyebek között a betegségtől való félelmet ki-fejező - tényezőkkel; ilyen átfogóbb magyarázó keretet kínál Rosenstock /1969/ modellje, amely magába foglalja mind a cselekvésre való készséget, hajlamot, mind pedig a cselekvés konkrét irányát meghatározó erőket. Az előbbieik közé a betegséggel szembeni védtelessnesség észlelt mértéke, valamint a betegség testi és társadalmi következményeinek vélt sulyossága tartozik, ez utóbbiak közé pe-dig egyrészt a betegség megelőzésére rendelkezésre álló cselekvési lehetőségek egymáshoz viszonyított hatékonysága, másrészt az adott cselekvés utjában álló akadályok /pl. az orvosi kezelés költségessége, fájdalmassága/. Ezek közé az akadályok közé kell sorolnunk azokat a gátakat is, amelyeket a betegséghez fű-ződő negatív értékitéletek /Field, 1977/ és maga az egészségügy intézményrend-szere állit az orvoshoz fordulás elé. Ez utóbbi hatása azon az ellentétén ke-resztül érvényesül, amely az egészségügyi ellátást nyújtók és az igénybe vevők kulturája között feszül; mennél nagyobb ez a kulturális szakadék, annál nagyobb az orvoshoz fordulás lélektani költsége /Berkanovic és Reeder, 1978/. Az egyént körülvevő társadalmi környezet szerepe részint az egészségügyi szolgáltatások igénybevitelére vonatkozó ismeretanyag, részint - az értékek és szükségletek hierarchiájának megteremtésével - az egészségnek tulajdonított fontosság tuda-

tának alakításában, részint pedig az egészség megővését célzó vagy épp azzal ellentétes magatartás ösztönzésében, megerősítésében van /Jenkins, 1979/.

A megelőző jellegű magatartás mellett az észlelt egészségkárosodást követő segítségkeresés tarthat számot a szociológus érdeklődésére. Maga a segítségkeresés egymásra következő szakaszokból álló folyamat /Polgar, 1963; Kosa és Robertson, 1969/, s a feladat az egyik szakaszból a másikba történő előrenhaladást meghatározó társadalmi tényezők: az egészségre és betegségekre vonatkozó képzetek, a különböző társadalmi helyzetekhez kapcsolódó szerepek stb. vizsgálata. Három nagyobb szakaszra bonthatjuk ezt a folyamatot: az elsőben az egyén észleli egészségi állapotának megváltozását, s ez bizonyos mértékű aggó-dalmat kelt benne, melyre részint ösztönösen - elkerülő, menekülő, negligáló magatartással, esetleg emberfeletti erőkhöz folyamodással -, részint tudatosan, meglévő egészségügyi ismereteinek mozgósításával reagál. Ezeknek az ismereteknek a fényében dönt arról, mit tegyen a tünet vagy panasz megszüntetése érdekében. A második szakaszban az egyén a környezetében élő laikus /nem szakértő/ személyekhez fordul, akiknek tanácsa, az illető helyzetére vonatkozó ítélete nagy mértékben befolyásolja a segítségkeresés folyamatának további alakulását. McKinlay /1973/ vizsgálata szerint a laikusokhoz fűződő kiterjedt és intenzív kapcsolatok késleltetik az orvoshoz fordulást, vagyis az átlépést a segítségkeresés harmadik szakaszába; Twaddle /1978/ kutatása ugyanakkor arra mutat rá, hogy a laikus környezet befolyása társadalmi csoportonként változik: a zsidók pl. lényegesen kisebb mértékben vették igénybe laikusok segítségét és gyakrabban fordultak megkérdezésük nélkül orvoshoz, mint a protestánsok.

Természetesen nem csupán magának a betegnek a magatartását vizsgálhatjuk; a betegséghez való viszony kifejeződik az őt körülvevő többiek viselkedésében is. Ezuttal két kérdéskört emelnék ki csupán: az egészségügy intézményrendszerét, az orvostársadalom sajátos kulturáját egyfelől és a betegnek nyilvánított egyén további sorsának alakulását másfelől. Ami az előbbit illeti, Williams /1983/ már említett vizsgálata érdekes párhuzamokat talált a franciák és a britek egészségre vonatkozó képzetek eltérései és a két ország egészségügyi rendszerének különbségei között összhangban a franciák közérzet - és a britek tünet-központu szemléletével, a francia orvosok angol kollégáiknál többet foglalkoztak a pszichoszomatikus orvoslással és engedékenyebbek voltak a gyógyszerfelírásban /Franciaországban a gyógyszerrendelés költségei háromszor akkora, mint Angliában/.

A másik kérdéskör a betegek minősített egyén "társadalmi beilleszkedése": ennek sikere vagy kudarca nem csekély mértékben függ a "befogadó környezet reagálásától. Trute és Segal /1976/ vizsgálatának tanúsága szerint pl. a korábban pszichiátriai kezelésben részesült egyének társadalmi integráltságát az a környezet segítette leginkább, amelyet a mérsékelt alacsony szintű összeforrottság jellemezett; a túlzottan összeforrott, megszilárdult kapcsolatrendszerrel rendelkező közösségek feltehetőleg nehezebben fogadnak be idegeneket, s a betegek "outsider" volta is szembetűnőbb itt, míg a teljesen szétzilálódott közösségekben aligha alakulhat ki a beilleszkedéshez nélkülözhetetlen rendszeres érintkezés az emberek között.

Mondanivalónk előrehaladtával fokozatosan eltávolodtunk a betegség kialakulásának problémájától /az elsőként tárgyalt felfogás a társadalmi ki-váltó okokat, a másodikként vizsgált megközelítés ezzel szemben a betegség fogalmának társadalmi megalkotását állította e probléma középpontjába/, s egyre inkább az észlelt egészségkárosodáshoz kapcsolódó magatartásokról beszélünk. Ezzel a hangsúlyeltolódással egyszersmind egyre közelebb kerültünk az előadáson végighuzódó kétféle szemlélet összekapcsolásának lehetőségéhez. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egészséggel és betegséggel kapcsolatos magatartások beépíthetők a betegséghez mint biológiai állapothoz vezető utat szociologizáló felfogásba is - még ha csupán "zavaró" tényezőként, "hamis tudatként", az optimálishoz többé vagy kevésbé közel állóként, egyszóval egy normatív biológiai szemszögből megítélve is. Az effajta nézőpont jellegzetes példái azok a kutatások, amelyek középpontjában az "objektív" egészségi állapot és a "szubjektív" betegségtudat közötti viszony elemzése áll /pl. Giddon et al., 1976/, vagy az olyan gyakorló egészségügyi szakemberek részére készített utmutatók, amelyek az "egészségmagatartás" meghatározóit s e magatartás befolyásolásának lehetőségeit tekintik át /pl. Jenkins; 1979/.

A PRONATALISTA NÉPESEDÉSPOLITIKA LEHETŐSÉGEI

/Tíz éve házasodott nők véleménye a további gyermekvállalás feltételeiről/

A gyermekek világra hozataláról a szülők egyre tudatosabban döntenek, a fogamzásgátlás elterjedésével a véletlen egyre kevésbé játszik szerepet a családnagyság kialakításában. A döntés tehát egy mikroközösségen belül történik. E mikroközösség a társadalmi környezetbe ágyazva él, életmódja, szokásai, normái szorosan kapcsolódnak ehhez a környezethez. Az egyén döntéseit egyedi, szubjektív cselekedetként éli át, és természetesen egyáltalán nincs tudatában az ebben érvényesülő, megjelenő társadalmi normákhoz, szubkulturához való igazodásnak.

A termékenység hagyományos társadalmi-demográfiai változók - kor, foglalkozás, lakóhely, iskolai végzettség stb. - szerinti alakulását jól ismerjük, és a szakirodalom alaposan feldolgozta ezt. Az ezekre vonatkozó számok, arányok többnyire a tények leírását teszik lehetővé. Nehéz az irrealitás, a valóságtól való elszakadás, a spekuláció vádját elkerülni, ha egy kutató többre vállalkozik, mondjuk a gyermekszám-döntések mechanizmusát próbálja megmagyarázni. A demográfiának azonban meg kell tennie ezt a lépést, még akkor is, ha ezzel a kutatók nagyon bizonytalan, ingoványos területre merészkednek.

Az ipari társadalmak aggasztó népesedési problémával találták ugyanis szembe magukat a XX. században. A világra hozott gyermekek száma egyre kevésbé biztosítja a nemzedékek számának akárcsak stagnálását is. A népesség csökkenése sok európai országban vagy már megindult, vagy pedig még az ezredfordulóig bekövetkezik, amelynek következményei hosszú távon beláthatatlanul kedvezőtlenek. Megalapozott társadalmi igény tehát a termékenységi döntések mechanizmusának kutatása, a várható tendenciák feltérképezése érdekében. E kutatásoknak segítséget kell nyújtaniuk a társadalmi cselekvés stratégiájának kidolgozásában is.

Mindezekhez szükséges az a bizonyos továbblépés a termékenységi magatartás végeredményének leírásától a termékenységi magatartás mechanizmusának feltárása felé.

A magatartás mechanizmusának kutatásakor elkerülhetetlen, hogy a magatartás hordozóinak szokásait, értékeit, normáit is megismerjük. Ezeket az un. lágy változókon keresztül, nézetek, vélemények formájában közelíthetjük meg. Az un. kemény tények az objektív adatok háttérbe szorulásáról szó sincs, hiszen ezek továbbra is a kutatás alapjául szolgálnak. A cél csak az, hogy a lágy változókat is felzárkóztassuk a kemény tények mellé, az előbbieken megfogalmazott alapcélok megközelítése érdekében, hogy a valóság egy lényeges oldalát tükröző funkciójokról ne mondjunk le.

A következőkben szeretnénk bemutatni egy un. lágy változó feldolgozásának eredményeit, de először arról beszélünk, hogy milyen vizsgálat keretében jutottunk az ismertetendő eredményekhez.

1966 óta folyik a KSH Népesedésszociológiai osztályán egy speciális un. longitudinális vizsgálatsorozat. Egy bizonyos évben házasuló fiatalok kb. 5 %-os mintáját kiválasztjuk - 4-5000 párt -, és ezek életutját kísérjük végig három évenkénti ismételt felkereséssel és kikérdezéssel. Eddig három un. házassági kohorszból választottunk mintát:

1. Az 1966-ban házasodottakat 5 alkalommal kérdeztük ki, és így 1980-ig mintegy 14 éves házasságtartam történetét ismerjük.
2. 8 évvel később az 1974-ben házasulók közül választottunk ki 5200 párt, őket eddig 4 alkalommal kérdeztük ki: 1974-ben, 77-ben, 80-ban és utoljára 1984-ben. Házasságuk alakulását tehát tíz éven keresztül kísértük figyelemmel.
3. A legfiatalabb családalapítók életkörülményeit, szülői háttérét, terveit, véleményét ismerjük meg abból a felvételtől, amely az 1983-ban házasuló fiatal párokról készült.

Mindhárom vizsgálatsorozat fókuszában a termékenység, a családtervezés állt. A kérdőívekben az életkörülményekkel, életmóddal, családon belüli viszonyokkal - főleg a férj-feleség vonatkozásában -, a jövőbeni tervekkel, aggodalmakkal, értékekkel kapcsolatos témakörök szerepeltek.

A cél a termékenységet, a családnagyság kialakítását meghatározó feltételek, körülmények, a várható tendenciák feltérképezése, és nem utolsósorban az, hogy az alternatív társadalmi döntések, a népesedéspolitikai stratégia számára segítséget nyujtsunk.

Az 1974. évi longitudinális vizsgálat sorozat 1984. évi felvétele alkalmával egy olyan kérdést tettünk fel, amelynek célja az volt, hogy meg tudjuk a termékenységgkorlátozás okait, továbbá azt, hogy milyen feltételek mellett lennének e korlátok feloldhatóak. Főleg az utóbbi kérdés olyan jellegű amelynek eredményeit a népesedéspolitikai stratégia kialakításánál jól fel lehetne használni, a tudományos kutatás mellett.

A vizsgálat sorozat sajátossága és egyben hátránya is, hogy az első felvétel kivételével csak a nőket /ill. feleségeket/ kérdeztük ki, a férfiek véleményét általában nem ismerjük, vagy pedig csak a nő elmondása szerint. 1984-ben is a nőknek tettük fel a következőkben ismertetendő kérdést.

A termékenységgkorlátozás motivációinak kutatására e minta sokasága különösen alkalmasnak látszott, miután e felvételekre 10 évvel a házasságkötés után került sor. Ennyi idő után 100 nőnek átlagosan 181 gyermeke született. E nők 58 %-a kétgyermekes, negyede egygyermekes volt, 13 %-ának született három vagy több gyermeke, 3 % pedig gyermektelen maradt. A családok jelentős része befejezte a családalapítást - esetünkben konkrétan a nők 71 %-a tekintette véglegesnek gyermekeinek számát, 7 %-uk pedig bizonytalan volt ezt illetően. A nők 18 %-a kívánt még ennyi idő után is szülni, nagyrésztük gyermektelen vagy egygyermekes.

Tíz évvel a házasságkötés után e nőknek már komoly tapasztalataik voltak a családalapítással, gyermekvállalással, gyermekneveléssel kapcsolatos problémákról, nehézségekről, örömeikről. Joggal feltételeztük, hogy e tapasztalatok birtokában azok, akik a további gyermekvállalást elutasították, többnyire élettapasztalataik, körülményeik mérlegelése alapján határoztak így. Ugyanakkor életutjuknak, propagatív koruknak éppen azon a szakaszán voltak, amikor a második vagy harmadik gyermek világrahozataláról még dönthettek. E privát döntés társadalmi szinten egyben a generáció reprodukcióját is meghatározza. Ezért érdekes tehát ez az időszak, amelyben a családok végleges nagysága eldőlt. Az általunk feltett kérdésre adott válaszokból ugyanis a további gyermekvállalási hajlandóság mértékét és feltételeit ismerhetjük meg. A feltételeket azután tovább csoportosítottuk, kiválasztva közülük azokat, amelyek tartalmuk és mértékük szerint a társadalom- és népesedéspolitika által megközelíthetőek. Így megtudtuk, hogy a népesedéspolitikai intézkedések optimális hatékonysága esetén milyen sikerességre számíthatunk a gyermekvállalási kedv tekintetében. Az eredmények értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a várható hatás rétegenként eltérő, továbbá azt, hogy ugyanazon termékenységnövelő hatás az egyes rétegekben különböző erőfeszítéssel érhető el.

A kérdés megfogalmazásakor eltértünk az eddig használatos kérdésfeltevéstől, amely a termékenységhatárolás okainak felsorolására, rangsorolására vállalkozott. Ezek eredményeit ismerjük, amelyek szerint az első helyen az anyagiakra és a lakáshelyzetre hivatkozók állnak. Ennél egyvel tovább kívántunk lépni, amikor a kérdést úgy tettük fel azoknak, akik a további gyermekvállalást határozottan, vagy bizonytalanul elutasították, hogy milyen feltételekkel vállalnának /vagy vállaltak volna korábban/ még egy gyermeket. A kérdésfelvetéssel provokáltuk, hogy a termékenységhatárolás okainak egyszerű felsorolásánál konkrétan, nagyobb felelősséggel válaszoljanak.

A kérdés pontosan így hangzott el: "El tudna-e képzelni olyan feltételeket, amelyek megvalósulása esetén mégis vállalna még egy gyermeket?"

16-féle feltételt jelöltünk meg, melyeknél eltekintettünk e feltételek megvalósíthatóságának realitásától. Ezt a szempontot csak az elemzésnél kapcsoltuk be. A feltételek a következők voltak:

- életkor /tehát ha fiatalabb lenne a kérdezett nő vagy a férj/;
- betegség, egészséggel kapcsolatos feltétel /vagyis ha a kérdezett nőnek vagy a férjnek, esetleg a már megszületett gyermeknek nem lennének egészségügyi problémái/;
- ha a kérdezett nő házassága nem szűnt volna meg, illetve ha újból férjhez menne;
- ha a házassága nem romlott volna meg;
- ha a család jövedelme legalább
 - 10
 - 30
 - 50
 - 100 } %-kal magasabb lenne;
- ha 3-4 hónapos terhesség után megmondanák a gyermek nemét, és akkor eldönthetné, hogy megtartja-e a gyermeket vagy sem;
- ha önálló lakásuk lenne;
- ha rövidebb munkaidőben dolgozhatna;
- ha nagyobb lakásuk lenne;
- ha a férj fizetése mellett otthon maradhatna;

- ha a férj otthoni segítségére jobban számíthatna;
- ha a nagyszülők, rokonok segítségére jobban számíthatna;
- ha munkahelyi, szakmai hátrányokkal nem kellene számolnia.

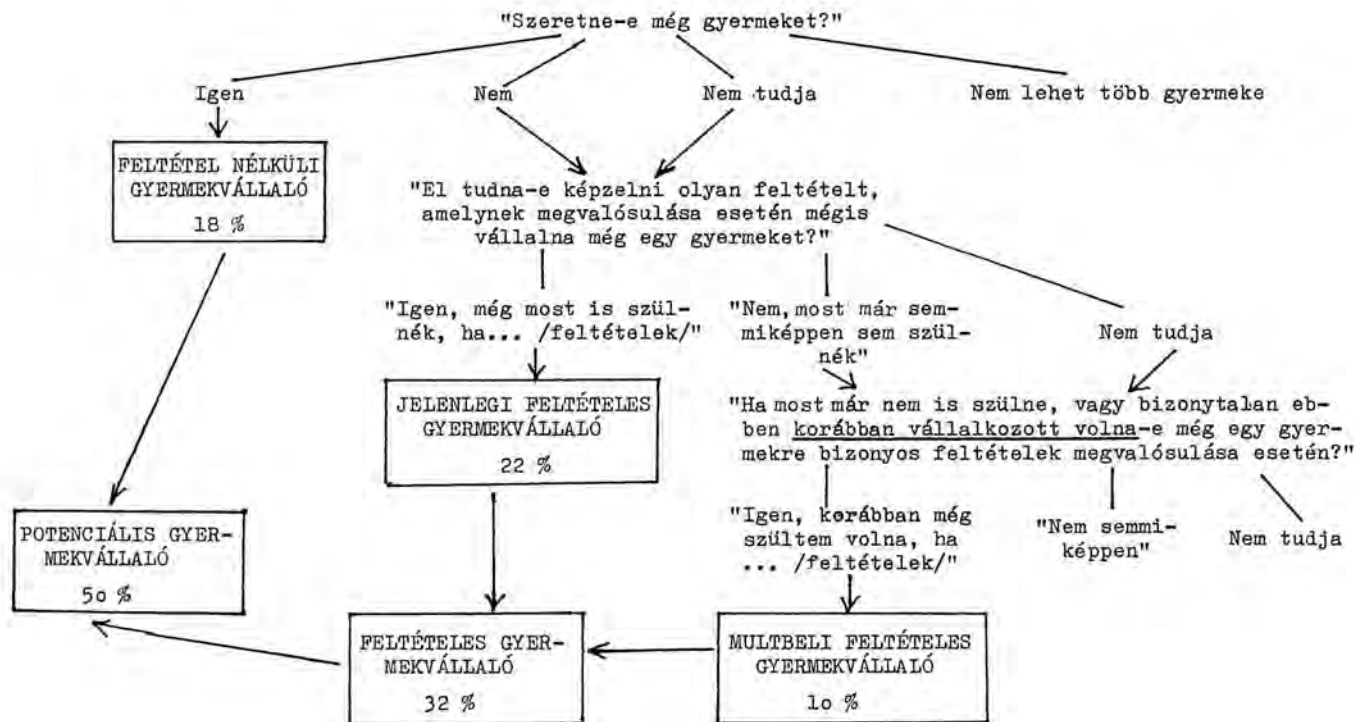
Akik semmilyen feltétellel nem vállalnának már több gyermeket tíz évvel a házasságkötés után, vagy ezt illetően bizonytalanok, azoknak ismételtén feltettük ugyanezt a kérdést a következő megfogalmazásban: "Ha most már nem is szülne, vagyis bizonytalan ebben, korábban vállalkozott volna-e még egy gyermekre, bizonyos feltételek megvalósulása esetén?" A feltételek itt is ugyanazok voltak.

A nők fele a kérdések valamely szintjén feltétel nélküli, vagy feltételes gyermekvállaló /1. tábla/. A további gyermek világrahozatalának valószínűsége azoknál a legnagyobb, akik határozott igennel válaszoltak arra, hogy akarnak-e még gyermeket. Ilyen feltétel nélküli gyermekvállaló a nők 18 %-a. A valószínűség egy alacsonyabb szintjét képviselik azok a nők, akik még a megkérdezés idején is szülnének, ha bizonyos feltételek adottak lennének. Egy további szülés realitása még alacsonyabb azoknál a nőknél, akik - állításuk szerint - korábban szültek volna és csak bizonyos feltételek mellett. E három csoportot együttesen potenciális gyermekvállalónak, ebből a két utóbbit feltételes gyermekvállalónak nevezzük.

A feltételeket említők tulajdonképpen nem a vizsgált konkrét kohorsz befejezett termékenységet növelhetik, hanem inkább utmutatást jelentenek a társadalom- és a népesedéspolitika számára. Vagyis, ha az említett feltételek megvalósulásának ezeknek, elsősorban a jövő házasságkötésében lehetne pozitív hatásuk a gyermekvállalási hajlandóságra. Tíz évvel a házasságkötés után a nők 18 %-a kíván még feltétel nélkül gyermeket. Ha ezek a gyermekek megszületnének e kohorsz befejezett termékenysége családonként átlagosan 2,02 lenne. A nők további 22 %-a jelzett egy vagy több feltételt, amelyek teljesülése esetén még tíz évvel a házasságkötés után is vállalnának gyermeket /2. tábla/. Ha a feltételek teljesülnének, és az ezt említő nők valóban vállalnának még egy gyermeket, a kohorsz befejezett termékenysége már elérné a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges gyermekszámot, egy nőnek átlagosan 2,23 gyermeke lenne. Ha pedig a feltételek korábban teljesültek volna, a nők még további 10 %-a állította, hogy akkor szült volna. Velük együtt a kohorsz végső gyermekszáma átlagosan 2,34 lenne. Az összes nő fele tehát potenciális gyermekvállaló /ebből gyermeket akar: 18 %, bizonyos feltétellel még jelenleg is szülne: 22 %, bizonyos feltétellel korábban még szült volna 10 %/. A kér-

1. A gyermekvállalási halandóság alakulása tíz évvel a házasságkötés után
1984

162

2. Gyermekvállalási szándékok az életben levő gyermekek száma szerint tíz évvel a házasságkötés után

%

Az életben levő gyermekek száma	Potenciális gyermekvállaló /1/+2/+3/	Ebből: Gyermeket akar /1/	Nem akar gyermeket de bizonyos feltételek mellett		Feltételes gyermekvállaló együtt /2/+3/	Semmilyen körülmények között nem vállalna/vállalt volna/több gyereket	Nem tudja, hogy vállalna e még gyermeket	Nem lehet több gyermeke	A nők száma összesen /100,0 %/
			még jelenleg is szülne /2/	korábban még szült volna /3/					
0	82,9	68,8	8,5	5,6	14,1	6,0	2,6	8,5	234
1	74,0	36,6	22,4	15,0	37,4	16,4	5,9	3,7	1 124
2	41,0	8,4	23,9	9,7	32,6	47,6	7,1	3,3	2 666
3	25,6	4,9	15,4	5,3	20,7	64,0	8,9	1,5	473
4 és több	23,0	3,0	16,0	4,0	20,0	56,0	17,0	4,0	100
Együtt	49,8	17,9	21,7	10,2	31,9	39,7	7,0	3,5	4 597

dezetek 40 %-a viszont már semmilyen körülmények között nem vállalna több gyermeket, 10 % bizonytalan, vagy meddő.

A feltételes gyermekvállalás azonban részben fikciónak tekinthető. Egyrészt azért, mert az említett körülmények /egészség, kor, lakás, jövedelem, család stb./, amelyekre a feltételek vonatkoznak, részben egyáltalán nem, részben pedig csak nagy nehézségek árán változtathatók meg a kívánt mértékben és irányban, másrészt azért is, mert a gyermekvállalást valamilyen feltételhez kötik egyáltalán nem biztos, hogy valóban szülnének a feltételek realizálódása esetén. A válaszokat inkább sztochasztikus jelleggel vehetjük figyelembe, vagyis oly módon, hogy az esetek többségére igazak.

A már életben levő gyermekek száma természetesen alapvetően befolyásolja a gyermekvállalási hajlandóságot. Közismert tény, hogy Magyarországon a házas fiatalok közül szinte mindenki akar legalább egy gyermeket, a gyermektelenséget saját akaratukból csak kevesen választják. A népesedéspolitikának tehát nem szükséges a gyermektelenek gyermekvállalási hajlandóságát erősítenie, mert e mögött legtöbbször valamilyen egyéni, egészségügyi probléma áll. A mai társadalmi-gazdasági fejlettség mellett ugyancsak nem lenne szerencsés a három vagy ennél több gyermekesek további gyermekvállalásának ösztönzése. Népesedéspolitikai szempontból a célzandó réteget tehát az egy- és kétgyermekes családok képviselik. Ennek fényében érdemes megvizsgálni a különböző gyermekszámu családok gyermekvállalási hajlandóságát, az említett feltételeket és azt, hogy e feltételek tartalmuk alapján népesedéspolitikai szempontból mennyire érhetőek el, teremthetők meg.

A gyermektelenek 83 %-a potenciális gyermekvállaló, és döntő részük ténylegesen szeretne még gyermeket. Mindössze 6 %-uk állítja, hogy semmilyen körülmények között nem szülné, s csak 9 %-uk gondolja úgy, hogy nem lehet gyermeke, pedig a házasság tizedik évéig gyermektelenül maradt nők nagy része elég nagy valószínűséggel ténylegesen meddő. Akiknek tíz évvel a házasságkötés után egy gyermekük van, majd háromnegyedük potenciális gyermekvállaló. Közülük a nők fele ténylegesen kíván még gyermeket, másik fele feltételes gyermekvállaló. Az egygyermekeseknek csak 15 %-a állítja egyértelműen, hogy semmilyen körülmények között nem akar /vagy korábban sem szeretett volna/ gyermekének testvért.

A kétgyermekes anyák közül a potenciális gyermekvállalók sulya már csak 45 %, nagyrésztük csak feltételes gyermekvállaló, akik pedig semmilyen kö-

rülmények között nem vállalnának és korábban sem vállaltak volna harmadik gyermeket, a kétgyermekesek 48 %-át alkotják.

A három- és többgyermekes nők közül csak 3-5 % akar ténylegesen még gyermeket szülni, és már csak minden ötödik anya vállalna még egy gyermeket még abban az esetben is, ha az általa említett feltétel teljesülne.

Népesedés- és társadalompolitikai szempontból nem elég a nők vagy a családok kinyilvánított gyermekvállalási hajlandósága, hanem a megjelölt feltételek tartalmának vizsgálata is lényeges. A kérdőívben felsorolt feltételek széles skálája nem a társadalom mai lehetőségeihez, hanem sokkal inkább a családok szükségleteihez igazodik. Egy részük társadalmi- és népesedéspolitikai szempontból reális, másik részük rövid- és középtávon még megvalósíthatatlan. /Elemzésemben csak a jelenlegi gyermekvállalási feltételek vizsgálatára szoritkozom./

A feltételek leggyakrabban, több mint negyedrészen a család jövedelmét érintik /3. tábla/. A jövedelem növekedését nemcsak a legdöntőbb feltételként említik, hanem ennek mértékénél is a legmagasabb /50-100 %-os/ növekedést jelöli az anyagiakat választók 88 %-a. A második leggyakoribb feltétel az egészségügyi állapot megváltozása. Az erre vonatkozó utalás a nő egészségével, a nehéz terhességgel, szüléssel, a férj vagy a gyermek egészségével is kapcsolatos lehet.¹ Ezt a válaszolók 16 %-a említi.

Az orvostudomány mai ismeretei szerint a terhesség 3-4. hónapjában megállapítható a magzat neme. A jelenlegi feltételes gyermekvállalók 14 %-a vállalna egy következő terhességet azzal a feltétellel, hogyha a gyermek a kívánt nemű, akkor megtartja, ha nem, elveteti. /Jelenleg ez az alternatív döntési lehetőség nincs engedélyezve Magyarországon./ A többi 11 feltétel között erősen megoszlanak a válaszok. Viszonylag sokan jelölték még az életkori okokat /ha fiatalabbak lennének, szülnének/ - 9 % - továbbá azt a feltételt, hogy a férj fizetése mellett otthon maradnának - 6 % -, az önálló, illetve a nagyobb lakással rendelkezést - együtt 8 % - és a házasság megszűnését /ha újból férjhez menne, még vállalkozna egy gyermekre/ - 5 %.

A feltételek súlya nagyon különböző attól függően, hogy egy nőnek hány gyermeke van. Az anyagiak szerepe az egygyermekesek között a legkisebb, és érdekes módon nem a háromgyermekesek, hanem a kétgyermekesek között a leg-

¹ A válaszok alapján ezek nem különíthetők el egymástól.

3. A jelenlegi feltételes gyermekvállalók az első helyen említett feltétel és az életben levő gyermekszám szerint

A jelenlegi gyermekvállalás feltétele	Együtt	Százalék		
		Életben levő gyermekszám ²		
		1	2	3
Életkori okok	8,6	12,7	7,2	5,5
Betegség, egészségügyi okok	16,0	25,3	12,7	8,2
A házasság megszűnése	5,3	11,5	2,7	1,4
A házasság megromlása	2,6	3,5	2,0	2,7
Ha a család jövedelme				
10	0,2	-	0,3	-
30	3,0	1,2	3,9	2,7
50	13,2	8,5	16,1	12,3
100	9,8	3,5	12,2	12,3
Ha 3-4 hónapos terhesség után megmondanák a gyerek nemét, és akkor eldönthetném, hogy megtartom-e vagy sem	13,5	6,5	15,5	23,4
Ha önálló lakásunk lenne	2,0	2,3	1,7	1,4
Ha legalább...szobás lakásunk lenne	5,7	4,2	5,8	9,6
Ha naponta legfeljebb ...órás munkaidőben dolgozhatnék	2,1	2,7	1,7	2,7
Ha a férjem fizetése mellett otthon maradhatnék	6,4	4,2	7,5	8,2
Ha férjem itthoni segítségére jobban számíthatnék	1,5	3,1	0,9	1,4
Ha a nagyszülők, rokonok segítségére jobban számíthatnék	0,7	-	0,9	1,4
Ha munkahelyi, szakmai hátrányokkal nem kellene számolnom	2,3	3,1	2,3	-
Egyéb esetben	7,1	7,7	6,6	6,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

² A gyermekteleneket és a 4 és többgyermekeseket kis esetszámuk miatt nem tartalmazza a tábla.

nagyobb. Az egészséggel kapcsolatos problémák megoldódása egy további gyermekvállalás feltételeként az életben levő gyermekek számának csökkenésével növekvő jelentőségű, de minden családnagyság mellett az egyik legtöbbit említett feltétel. A gyermekszám emelkedésével csökken a fontossága az életkornak és a házasság megszűnésének, erősen emelkedik viszont a gyermekek nemének és az anyagiak említésének gyakorisága /két gyermekig/, továbbá a lakás nagyságáé és a teljes státuszu anyaságé /férj fizetése mellett otthon maradnának/.

Az előbb felsorolt feltételek közül most emeljük ki azokat, amelyek

- egyrészt közvetlenül a népesedés- és társadalompolitika hatáskörébe tartoznak, vagyis nem a család belső viszonyait érintik /mint pl. házasság megromlása, családi munkamegosztás/, és nem is az egyénhez szorosan kapcsolódó, objektiválódott körülményre vonatkoznak /kor, egészségügyi állapot, házasság megszűnése/,
- másrészt teljesülésük, tartalmuk és mértékük szerint, többé-kevésbé reális.

A népesedés- és társadalompolitika által viszonylag reálisan megvalósítható feltételekhez soroljuk a

- gyermek nemétől függő döntési lehetőséget a terhesség megszakításáról,
- a lakáshelyzet javulását,
- a kisgyermekes anyák rövidebb munkaidejét,
- a jövedelmek kisebb mértékű /10-30 %-os/ emelkedését.

Az összes jelenre vonatkozó feltétel alig több mint egynegyede tekinthető többé-kevésbé reálisan megvalósíthatónak /4. tábla/. Azok a nők, akik ilyen jellegű feltételt jeleztek az összes nő 6 %-át teszik ki. Ha az általuk említett feltételek megvalósulása esetén még egy gyermeket vállalnának, e kohorsz befejezett termékenysége 2,02 helyett 2,08 lehetne. A továbbiakban a reális feltételeket említőket célrétegnek nevezzük, arra utalva, hogy a népesedéspolitikai intézkedéseknek e csoportot kell elérniük, mozgósítaniuk.

A gyermekvállalást népesedés- és társadalompolitikai szempontból reális feltételhez kötő un. célréteg aránya a legfiatalabb korcsoportban a leg-

4. Jelenlegi gyermekvállalási feltételek főcsoportjai a nő néhány társadalom-demográfiai jellemzője szerint

Megnevezés	Feltételek, amelyek külső /társadalompolitikai/ befolyásoldán				Egyéb feltételek	Összes jelenlegi feltétel	Jelenlegi feltételes gyermekvállalók aránya az összes nő közül	Célrétog aránya ⁷
	nam /vagy nehezen/ mert azok objektív, egyéni feltételek ³	lehetőség, mert azok családon belüli feltételek ⁴	elvi- leg	lehetőség ⁵ ebből reálisan lehetséges ⁶				
	A	B	C	D	E	/A+B+C+E/	F	F, D/100
Korcsoport								
1984								
- 29	18,6	3,6	69,2	31,0	8,6	100,0	22,5	7,0
30 - 34	33,0	6,0	54,3	24,8	6,7	100,0	22,3	5,5
35 - 39	57,5	4,6	32,2	17,2	5,7	100,0	20,1	3,5
40 - 44	80,0	-	10,0	-	10,0	100,0	15,5	0
Lakóhely								
Budapest	37,8	7,1	51,5	24,0	3,6	100,0	23,7	5,7
Többi város	29,9	3,1	58,5	26,2	8,5	100,0	22,4	5,9
Községek	25,7	3,4	60,4	27,8	8,5	100,0	20,1	5,6
Elvégzett osztályok száma								
0 - 7	4,3	4,3	87,1	39,0	4,3	100,0	16,2	6,3
8	27,1	4,1	61,1	30,7	7,7	100,0	19,6	6,0
9 - 12	31,7	4,9	56,1	22,2	7,3	100,0	24,5	5,4
13 - 18	39,4	7,3	45,0	20,1	8,3	100,0	24,2	4,9
Életben levő gyermekek száma								
0	71,4	9,5	4,8	4,8	14,3	100,0	8,5	0,4
1	49,2	6,5	36,2	16,9	8,1	100,0	22,4	3,8
2	22,5	3,9	66,7	28,8	6,9	100,0	23,9	5,2
3	15,1	5,3	72,8	39,7	6,8	100,0	15,4	6,1
4 és több	18,8	-	62,4	43,9	18,8	100,0	16,0	7,0
Családi állapot^B								
Házasságban él	25,4	4,6	62,9	29,0	7,1	100,0	22,4	6,5
Házasságban él, új házasságban	27,5	7,8	58,8	17,6	5,9	100,0	15,5	2,7
Elvált	66,9	5,2	18,6	9,3	9,3	100,0	20,6	1,9
Együtt	29,8	4,7	58,0	26,4	7,5	100,0	21,7	5,7

³ Ide sorolt feltételek: életkori, egészségi okok, házasság megszűnése.

⁴ Ide sorolt feltételek: a házasság megromlása; ha a férj, szülők, rokonok segítségére jobban számíthatna.

⁵ Ide sorolt feltételek: Ha a család jövedelme 10, 30, 50, 100 %-kal emelkedne;
Ha önálló lakásuk lenne;
Ha nagyobb lakásuk lenne;
Ha rövidebb munkaidőben dolgozhatna;
Ha nem kellene dolgoznia;
Ha munkahelyi, szakmai hátrányokkal nem kellene számolnia;
Ha 3-4 hónapos terhesség után megmondanák a gyermek nemét, és akkor eldönthető, hogy megtartja-e vagy sem.

⁶ A 3. lábjegyzetben felsorolt feltételek közül ide soroltuk:
Ha a család jövedelme 10, 30 %-kal magasabb lenne;
Ha önálló lakásuk lenne;
Ha nagyobb lakásuk lenne;
Ha rövidebb munkaidőben dolgozhatna;
Ha 3-4 hónapos terhesség után ... /ha a gyermek kívánt nemű lenne/.

⁷ Célrétog: azon nők aránya az egyes rétegen belül, akik bizonyos, a népesedés-, illetve a társadalompolitika számára elérhető, viszonylag reálisan megteremthető feltétel mellett még további gyermek világhozatalára vállalkoznának. /A 4. rovatba tartozó nők aránya az összes megfelelő rétegbe tartozó nőkhez viszonyítva./

^B Üzvegyek, kis esetszámuk /8 fő/ miatt nem szerepelnek.

magasabb, és meredeken zuhan a nő korának emelkedésével. A nő iskolai végzettsége is negatív korrelációt jelez a célréteg arányával: a legalacsonyabb végzettségűek között a legmagasabb, a felsőfoku iskolát jártak között a legalacsonyabb a célrétegbe tartozók hányada, pedig a további gyermekvállalást valamilyen feltételhez kötők aránya még a legmagasabb iskolai végzettségűek között a legmagasabb. Közülük azonban viszonylag kevesen emlitenek olyan feltételt, amely intézményes uton, reálisan megvalósítható. A település típusa szerint nincs lényeges differenciálódás a célréteg arányában, annál érdekesebb viszont e hányad alakulása a már életben levő gyermekek száma szerint. A gyermekvállalást valamely feltételhez kötők még az egy- és kétgyermekesek közül kerültek ki legtöbbször, a célréteg aránya viszont már csak a kétgyermekesek között magas viszonylag /6,9 %/, az egygyermekesek között pedig nagyon alacsony /3,8 %/. Az egygyermekesek tehát ritkán emlitenek olyan feltételt, amely a népesedés- és társadalompolitika hatáskörébe tartozna. A második gyermek megszületésének inkább az egyénhez kötődő, intézményes uton nem vagy nehezen befolyásolható feltételei vannak: elsősorban egészségi állapottal, korrallal és családi állapottal kapcsolatosak.

A harmadik gyermek megszületése viszonylag a leginkább kötődik olyan feltételekhez, amelyek népesedés- és társadalompolitikai uton befolyásolhatók. Ez több mint felerészben egy bizonyos válaszra vezethető vissza, és pedig arra, hogy a harmadik gyermek megszületésének feltételét a gyermek neméhez kötik.

A háromgyermekesek között a célrétegbe tartozók átlagon felüli arányát ugyanerre a válaszra lehet visszavezetni.

Ugy tűnik tehát, hogy a gyermek nemének kiemelt jelentősége van a harmadik, sőt a további sorszámú gyermekek megszületésének eldöntésénél. Ha azonban ez a feltétel megvalósulna - amely végülis technikailag a legkönnyebb, mert azon kevés feltétel közé tartozik, amely csak egy intézkedés kérdése - akkor a kohorsz 2,02-es átlagos gyermekszáma 2,05-2,06-ra emelkedne.

Az egygyermekesek tehát valójában nehezen lennének mozgósíthatók egy pronatalista népesedéspolitika számára, mert feltételeik többnyire nem teljesíthetők. A kétgyermekesek feltételei sokkal reálisabbak, gyermekvállalási hajlandóságukra a népesedéspolitika a leginkább számíthat. A háromgyermekesek közül már viszonylag kevesen vállalkoznának - akár feltételelesen is - további szülésre /15 %-uk/. Így, bár feltételeik jelentősebb részben reálisan teljesíthetők, összességében kevésbé emelnék a kohorsz gyermekszámát.

A reálisan megvalósítható feltételek kiválasztása meglehetősen problematikus dolog. Nem állítom, hogy az általam végzett kiválasztás az egyetlen helyes, vagy a legjobb döntés. Számomra is kétséges pl. az egészségügyi feltételek besorolása a nem befolyásolható feltételek csoportjába. Kétségtelen ugyanis, hogy az egészségügy mint intézmény, ennek funkcionálása, minőségi színvonala kapcsolatban áll a népesség egészségi állapotával. Ugyanakkor, a népesedés- és a társadalompolitika által többé-kevésbé befolyásolható, irányítható intézményről van szó. Az intézmény és a népesség egészségi állapota közötti kapcsolat azonban rendkívül bonyolult és közvetett. Köztudott, hogy az egészségi állapotot a társadalmi fejlettség, a struktúra, a társadalmi-biológiai környezet, mint egész befolyásolja. Az egészségügy intézménye is ez utóbbi része, amely azonban e szempontból kiemelt jelentőségű. A népesedéspolitika által létrehozható intézményi változás hatása az egyén, a népesség egészségi állapotára viszont kétségtelenül csak közvetett és hosszú távu, miután a népesség egészségi állapota nagy tehetetlenségi nyomatékkal rendelkezik. Az egészséggel kapcsolatos feltételt ezért nem soroltam végülis az intézményi uton reálisan megvalósítható, befolyásolható feltételek közé. Ha ezt is kiválasztottam volna, akkor az itt közölt eredmények kissé mások lettek volna, miután ez az egyik leggyakrabban említett feltétel volt, különösen az egygyermekesek között. Az eddig elmondottakhoz még egy megjegyzést tennék: az adatok egyrészt nem véglegesek, másrészt ez még csak az elemzés első szakának tekinthető, hiszen főleg a jelenlegi gyermekvállalás feltételeit vizsgáltam meg, és közülük is csak azokat, amelyeket a kérdezett nők az első helyen említettek. Az adatok teljeskörű szintézise, a gyermekvállalás feltételeinek másfajta, esetleg más szempontu csoportosítása a kutatás következő fázisában végezhető el.

A tíz éve házasodott nők véleményét a következő fiatal házas nemzedékeket érintő jövőbeni népesedés- és társadalompolitikai koncepció kialakításában lehetne hasznosítani. A véleményeket jellegüknél fogva természetesen csak sztochasztikusan lehet kezelni. Hiszen nem valószínű, hogy a valóságban a kérdőívben jelzett véleményének megfelelően viselkedne minden egyes nő. Az azonban joggal feltételezhető, hogy a viszonylag magas gyakorisággal előforduló feltételek megvalósulása ösztönöznék a gyermekvállalási kedvet.

Hogy milyen mértékű lenne ezen ösztönzés, és hogy az ehhez szükséges társadalmi változtatások költségei megéri-e az eredményt - pl. évi néhány ezres születésszám növekedést - további kutatások tárgyát képezhetné.

Z Á R S Z Ó

Ugy gondolom, hogy a szervezett, intézményes népesedéspolitika kezdeteinél is világos volt, hogy a népesedési folyamatok alakulásában jelentős szerepe van a közvéleménynek, a tudati tényezőknek. Ez a felismerés visszatükröződött például az 1973-as népesedéspolitikai határozatot előkészítő dokumentumokban is. Nagy fontosságot tulajdonítottak a harmonikus emberi kapcsolatoknak, a kiegyensúlyozott családi életnek, az ehhez szükséges környezet és légkör megteremtésének. Foglalkoztak az erre irányuló társadalmi cselekvés ösztönzésének lehetőségével és eszközeivel. Ezt követően az Intézet is részt vállalt a népesedéspropagandával kapcsolatos kutatási feladatokban, elsősorban a népesedési magatartást vizsgáló közvéleménykutatásokkal. Többek között azzal a célkitűzéssel is, hogy ezt a propagandát miként lehetne hatékonyabbá tenni. Hogy azóta hová ért el ez a kutatási irány, nagyon jól példázta ez a mostani szeminárium; szinte az a benyomásunk, hogy a bőség zavarával küzdünk. A sok láncszem közül, úgy tűnik, nehéz kiválasztani azt a bizonyos döntő láncszemet, amelyik a legigéretesebb ezekben a vizsgálatokban.

Minden esetre rendkívül fontos volt ez a szeminárium több szempontból is. Szeretnék utalni a Szeminárium megnyitójában vázolt célkitűzésekre. Ennek tükrében azt hiszem megállapíthatjuk, hogy a Szeminárium feladatát jól teljesítette és megfelelt a várakozásoknak.

Az itt elhangzottak megerősítettek bennünket abban, hogy a tudati tényezők szerepét nem csak a termékenységgel, hanem a többi népesedési folyamatokkal kapcsolatban is vizsgálni kell. Megerősítettek bennünket továbbá abban is, hogy ez a kutatási irány csakis interdiszciplinárisan művelhető. Fokozni kell az együttműködést, el kell mélyíteni a kutatási kapcsolatokat azokkal az intézményekkel is, akik itt nincsenek képviselve. Fontos, hogy a szeminárium igen sok gondolatot adott a most kialakulóban levő öt éves kutatási tervünk véglegesítéséhez

Amikor most a szemináriumot bezárom, szeretném ezt a segítséget is megköszönni, az Intézet igazgatójának nevében is, mindazoknak, akik előadást tartottak és gondolatébresztően, aktívan vettek részt a vitában.

M E L L É K L E T

MEGHÍVÓ

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

.....
.....

Tisztelt Kolléga!

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézete "A népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális-tudati tényezők vizsgálatának lehetőségei" témaköréből tudományos szemináriumot rendez.

A szeminárium időpontja: 1985. november 12-13.,

színhelye: Budapest V., Veres Pálné u. 10. I. em.

Szeretnénk számítani a szemináriumon való aktív részvételére, melyre ezuttal tisztelettel meghívom.

Budapest, 1985. október 15.

/Monigl István/
igazgató

A tudományos szeminárium programja

November 12-13.

I. November 12. kedd délelőtt 9³⁰-12³⁰

Elnök: Klinger András

MONIGL ISTVÁN: Megnyitó

S. MOLNÁR EDIT: A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatásai a népese-
dési jelenségeket befolyásoló kulturális-tudati tényezők
köréből

ANDORKA RUDOLF: A kulturális normák és értékek szerepe a családok gyermek-
számának meghatározásában. /A termékenység egy szociológiai
elméletének körvonalai./

DÁNYI DEZSŐ: Tudati elemek a magyar történeti demográfiában

CSERNÁK JÓZSEFNÉ: A házassági szokások megfigyelésének lehetőségei kohorsz-
elemzésekben

V I T A

II. November 12. kedd délután 14⁰⁰-16³⁰

Elnök: S. Molnár Edit

PATAKI FERENC: Szociálpszichológiai megfontolások a népesedési magatartás
befolyásolásáról

NAGY LAJOS GÉZA: Aggodalmak és várakozások. Vélemények a társadalomstatisz-
tika által vizsgált néhány problémáról

TERESTYÉNI TAMÁS: Sajtó-tartalomelemzés mint a népesedéspropaganda vizsgá-
latának eszköze

KAMARÁS FERENC: A családi környezet hatása a demográfiai magatartásban

PONGRÁCZ TIBORNÉ: A családi élet és az iskola szerepe a fiatalkorúak ter-
mékenységi és születésszabályozási magatartásában

V I T A

III. November 13. szerda délelőtt 9³⁰-12⁵⁰

Elnök: Tamásy József

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: A népesedési folyamatokat meghatározó tényezők mérésének problémái

S. MOLNÁR EDIT - PATAKI JUDIT: Érték-mozzanatokat tartalmazó változók a népesedési kérdésekkel kapcsolatos, különböző véleményegyüttesek szerveződésében

MOKSONY FERENC: Betegség és társadalom: értelmezési keretek

ÓROSZI ZSUZSANNA: A pronatalista népesedéspolitika lehetőségei. /Tíz éve házasodott nők véleménye a további gyermekvállalás feltételeiről./

V I T A

TAMÁSY JÓZSEF: Zárászó

A TUDOMÁNYOS SZEMINÁRIUM ELŐADÓI ÉS A VITA RÉSZTVEVŐI

ANDORKA RUDOLF	a szociológiai tudomány kandidátusa egyetemi tanár Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem
DÁNYI DEZSŐ	nyugalmazott tudományos tanácsadó Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet
CSÁSZI LAJOS	tudományos munkatárs Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal Munkaügyi Kutató Intézet
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ	a szociológiai tudomány doktora igazgató Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet
CSERNÁK JÓZSEFNÉ	tudományos főmunkatárs Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet
HOÓZ ISTVÁN	a demográfiai tudomány doktora egyetemi tanár Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
HORVÁTH RÓBERT	egyetemi tanár József Attila Tudományegyetem, Szeged
JOUBERT KÁLMÁN	tudományos munkatárs Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet
KAMARÁS FERENC	osztályvezető-helyettes Központi Statisztikai Hivatal Népességstatisztikai Főosztály

KLINGER ANDRÁS	a demográfiai tudomány kandidátusa főosztályvezető Központi Statisztikai Hivatal Népességstatisztikai Főosztály
MOKSONY FERENC	tudományos munkatárs Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet
MONIGL ISTVÁN	tudományos tanácsadó igazgató Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet
MUNKÁCSY FERENC	tudományos főmunkatárs témacsoport vezető Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet
NAGY LAJOS GÉZA	osztályvezető Tömegkommunikációs Kutatóközpont
OROSZI ZSUZSANNA	főelőadó Központi Statisztikai Hivatal Népességstatisztikai Főosztály
PATAKI FERENC	az MTA levelező tagja igazgató Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézet
PATAKI JUDIT	tudományos munkatárs Tömegkommunikációs Kutatóközpont
PONGRÁCZ TIBORNÉ	tudományos főmunkatárs témacsoport vezető Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet

S. MOLNÁR EDIT	a pszichológiai tudomány kandidátusa témacsoport vezető Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet
SZABÓ KÁLMÁN	tudományos főmunkatárs Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet
TAMÁSY JÓZSEF	tudományos tanácsadó igazgatóhelyettes Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet
TERESTYÉNI TAMÁS	tudományos munkatárs Tömegkommunikációs Kutatóközpont
VALKOVICS EMIL	a demográfiai tudomány kandidátusa tudományos tanácsadó Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet

1982.

1. Népesedés és népesedéspolitikai tárcaszintű középtávu kiemelt kutatási főirány /1982-1985/.

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet távlati tevékenységének irányelvei /1982-1990/.

2. Érték-orientációk a népesedési magatartásban.
3. A sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota /Előzetes tájékoztató/.
4. A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése /Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának/.
5. A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségeiről.
6. A területi népességprognózisok előkészítése.
7. A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban /1872-1873/.
10. A népesedéspolitikai tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.
11. Társadalompolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitikai kapcsolatai a szocialista országokban.
12. Születési súly és születési hossz standard az 1973-78. évben élveszületett újszülöttek adatai alapján /angol és orosz nyelven/.

13. Fiatalokori terhesek társadalmi, demográfiai vizsgálata.
 14. A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.
- 1984.
15. Területi népességelőreszámítás 1981-2001.
 16. Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981-2001 /Előzetes változat/.
 17. Társadalmi-demográfiai prognózisok. A Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17-18.
 18. A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre /angol nyelven/.
 19. Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.
 20. A 18 éven aluli nők házasságkötéseinek néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.
 21. A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.
 22. Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.
- 1985.
23. Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtypusok kialakításával.
 24. Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.

25. A népesség területi elhelyezkedése és mozgása.

Pécs, 1984. április 25-26.

26. "Szigoruan titkos".

27. A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986.

28. A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.

Резюме

В Исследовательском институте по демографии ЦСУ к концу 1981 г. была сформулирована программа по направлению исследований "Изучение культурно-сознательных факторов, влияющих на демографические процессы". Исследования были начаты в 1982 г. В 1985 г. перед группой тем стояла задача разработать среднесрочный план исследований на период 1986-1990 гг. В этом оказал содействие состоявшийся с 12 по 13 ноября 1985 г. научный семинар, на котором часть прочитанных докладов имела теоретически-методологический характер и выдвинула проблематические стороны вопросов, а другая часть докладов занималась опытами исследований, проведенных в Институте по демографии, в научном центре по исследованию массовой коммуникации или в главотделе народонаселения ЦСУ и связанных с основной тематикой научного семинара.

Научный семинар охватил три более значительные тематики. Первая занималась определением культуры, толкованием культурных норм и ценностей. Доклад, открывающий дискуссию осветил, что в 80-х годах на международном уровне произошёл поворот в толковании демографического перехода; интерес всё более проявляется к объясняющей плодовитость роли т.н. культурных факторов /культурные ценности и нормы/. Вторая тематика охватила социально-психологические явления, связанные с влиянием, внушаемостью поведений, занимаясь между прочим и проблемами влияния и эффективности демографической пропаганды.

Наконец, в рамках третьей тематики были обсуждены методологические проблемы исследований, в том числе трудности измерения, вопросы, связанные с использованием многомерных математико-статистических аналитических методов.

Научный семинар осветил те области, которых исследования в настоящее время еще не охватывают. Такими являются например, расширение обследований культурно-сознательных факторов - кроме плодовитости - на другие области демографического поведения, далее формирование более тесной со стороны содержания связи с историко-де-

мографическими исследованиями/. Было установлено и то, что для достижения развития в этой области было бы необходимо, чтобы было больше готовности, чем нынешняя со стороны отдельных специальных областей /напр., демография, социология, психология/ к познанию, принятию и использованию взаимных исследовательских методов.

S u m m a r y

By the end of 1981 the program of researching trend "Research of cultural-intellectual factors, influencing demographic processes" has been developed in CSO Demographic Research Institute. The researches have started in 1982. In 1985 the task of subject group was to prepare the middle-run plan for the period of 1986-1990. This work was promoted by the scientific seminar, held on 12-13 November 1985, where a part of the reports had theoretical-methodological, problem-setting character, while the other part of them gave an account of experiences of researches, relating to the main subject-matter area of this scientific seminar.

This seminar discussed three major subject-matter areas. The first of them touched the definition of culture, explanation of cultural standards and values. The opening report focussed on the fact, that a turn has been resulted in the explanation of demographic transition during 1980ies; the interest has been tended more to fertility-explaining role of so called cultural factors (cultural values and standards).

The second subject-matter area comprehended socio-psychological phenomena in connection with influence and suggestibility of attitudes, furthermore dealing with the problems of the effects and efficiency of demographic propaganda, as well.

Finally, during the discussion of the third subject-matter area the participants went into the details of research-methodological problems, within this of the difficulty of survey, and of questions in connection with the application of multi-variable, mathematical-statistical, analytical methods.

This scientific seminar focussed on those fields, which do not exist yet in our researches. (Such as widening of observation of cultural-intellectual factors - not within fertility - to the other fields of demographic attitude, furtheron changes in a closer

contextual relation with historical-demographic researches.) It has been concluded, that for the development a greater readiness of certain fields (e.g. demography, sociology, psychology) should be needed for getting acquainted, accepting and using each other's researching methods and concepts.

Statisztikai Kiadó Vállalat
Felelős vezető: Kecskés József igazgató
Nyomdallzém -86-5848-10
Formátum: B/5 Terjedelem: 16, 79 / A/5/ iv